

АЗИМОВ ЮНУС

**ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИК
(ЛЕКСИКОЛОГИЯ)**

2023

**ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛӢ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ
РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ БУХОРО**

АЗИМОВ ЮНУС

**ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ
ТОҶИК**

(ЛЕКСИКОЛОГИЯ)

*(Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни шӯъбаи рӯзонаи ихтисоси 60230100 –
Филология ва омӯзиши забонҳо: забони тоҷикии донишгоҳҳо)*

2023

Китоби дарсии мазкур барои донишҷӯёни шӯъбаи рӯзонаи ихтисоси 60230100 – Филология ва омӯзиши забонҳо: забони тоҷикии донишгоҳҳо пешбинӣ шудааст. Дар китоб дар бораи як қисмати Забони адабии ҳозираи тоҷик – Лексикология маълумот дода мешавад. Донишҷӯён аз он дар бораи мавзӯи баҳси лексикология – луғатишиносӣ, навъҳои лексикология, усулҳои тадқиқи он, калимаҳои серистеъмол ва камистеъмоли забонамон, терминология ва ибораҳои фразеологӣ, ономастика ва навъҳои он маълумоти пурраю асоснок мегиранд.

Аз китоби дарсии мазкур донишҷӯён ва муаллимони мактабҳои таълими ҳамагони истифода бурданашон мумкин аст.

Муҳаррири масъул:

Қ.Р. Тӯхсанов – доктори илмҳои филологӣ, дотсент

Муқарризон:

З.Л. Умуров – номзади фанҳои педагогика, дотсент

Ш.Ш. Норқўчқоров – муаллими ДДБ

САРСУХАН

Маъноӣ истилоҳи забони тоҷикӣ аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хеле васеътар аст. Вакте ки забони мардуми тоҷик забони тоҷикӣ мегӯем, ҳам забони адабиро, ҳам тамоми лаҳҷаҳои тоҷикиро, ҳам забони гуруҳҳои этникиро (забони яҳудиён, арабҳо ва ҷӯғиёни Осиёи Миёнаро) дар назар мегирем. Пас, забони адабии тоҷикӣ чунин ҳиссаи муҳимтарини он забон аст, ки аз қарри садаҳо дар осори илмӣ адабӣ сабт гардида, дар ривоятҳои мардумӣ аз даҳон ба даҳон гузашта, такмил ёфта, суфтаву равон гардида, то ба замони мо омада расидааст.

Забонҳои муосири форсии Эрон, дарӣ ё тоҷикии Афғонистон ва тоҷикии Тоҷикистон ва Ёзбекистон бунёди ягона – захираи луғавӣ ва сохтори грамматикӣ (дастурии) умумӣ доранд, вале бо сабаби якмаром набудани муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии ин мардумони сарзаминҳо замоне бо ҳам наздик, замоне аз ҳам дур афтада, чунон ки байни шеваҳои як забон рух медиҳад, дар лаҳни гуфтор ё таркиби овозӣ, захираи луғавӣ, баъзе унсурҳои шаклӣ (грамматикӣ) тафовути каму беш ба миён омада, он дигаргунӣҳо пас аз асрҳои шонздаҳу ҳадаҳум аёнтар гардидааст. Як сабаби аз ҳамдигар дур шудани ин се шохаи як дарахти азими забони қадимаи порсӣ, ё дарӣ, ё тоҷикӣ таъсири забонҳои бегона дар марҳалаҳои гуногуни инкишофи таърихӣ онҳо мебошад.

Гузаштагони мо, ки дар аввали ҳазораи дуум ва охири ҳазораи якуми то солшумории мелод дар сарзамини беканори Порс, аз Шимоли нимҷазираи Ҳинд то Кафқозу соҳилҳои Баҳри Сиёҳ зиндагонӣ мекарданд, худро ориёӣ ва забонашонро порсӣ номидаанд. Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи эронӣ оилаи забонҳои ҳинду аврупоӣ дохил шуда, яке аз забонҳои қадимаи дунё ба шумор меравад. Ба намунаи осори хаттӣ забони форсии дарӣ (тоҷикӣ), ки то замони мо омада расидааст, беш аз дуним ҳазор сол пур мешавад. Забони тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои қадимаи соҳибхат мебошад. Дар ин роҳи тӯлонӣ тайкарда вай чанд маротиба хати худро иваз намудааст. Яке

аз намунаҳои осори аз ҳама қадимаи хати меҳи (забони катибаҳои давраи подшоҳони ҳахоманишӣ, забони «Авасто» – забони матнҳои дини зардуштӣ) навиштаҷоти таърихи ҳукмронии шох Дороб (522-486 то мелод) дар тахтасанги кӯҳи Бесутуни Эрон аст, ки то ба имрӯз ҳарфе аз он осеб надидааст.

Сад соли ҳукмронии сулолаи Сомониёнро замони ташаккули бунёди забони адабии муосири дари тоҷикӣ шуморидан мумкин аст. Осори илмию адабии олимону шоирони ин давра: Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино ва дигарон намунаи беҳтарини забони давраи нави забони дари тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

МАВЗЌИ 1. МАҚСАД ВА ВАЗИФАИ ФАНИИ ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОЧИК. МАВҚЕИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК ДАР ГУРЌҲИ ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ

НАҚША:

1. Шарҳи мафҳумҳои “забон”, “забони адабӣ”, “забони миллӣ”, “забони халқ”, “забони гуфтугӯӣ (диалект, шева, лаҳча, жаргон)”.
2. Мавқеи забони тоҷикӣ дар гурӯҳи забонҳои эронӣ.
3. Вазифаҳои фании забони адабии ҳозираи тоҷик.

Калидвожаҳо: забон, забони адабӣ, забони миллӣ, забони халқ, забони гуфтугӯӣ, диалект, шева, лаҳча, жаргон, забонҳои эронӣ, системаи овозӣ, муҳобира, гурӯҳи эронӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик.

Забон маҷмӯи системаи овозӣ, луғавӣ ва дастури забонист, ки ҳамчун воситаи ифодаи фикр, ҳиссиёт ҳолат ва муносибат хизмат мекунад. Пайдоиши забон ба ташаккули ҷамъият аҳт вобаста аст, зеро ки забон бо мақсади қонъ гардонидани эҳтиёҷи ҷамъият ба вучуд омада, баробари тараққии ҷамъият инкишоф меёбад. Аз ин ҷост, ки забон ҳоси инсон мебошад. Аз ин рӯ мафҳуми забон забони овозӣ буда, каломро ифода мекунад. Забон ҳамчун воситаи муоширату муҳобира (ба ҳамдигар хабар расонидан) дар нутқ ба таври воқеӣ зоҳир мегардад. Ҳар фикре, ки дар майнаи мо пайдо мешавад, ба воситаи забон шакл мегирад ва бо он ифода мегардад.

Шаклҳои хаттиву шифоҳии нутқ барои тақомул ва инкишофи забон ёрии амалӣ мерасонанд, ки ин маънӣ алоқаи забону нутқро ба таври барҷаста нишон медиҳад.

Забони адабӣ забони дорои меъёри муайяност, ки эҳтиёҷи ба соҳаҳои гуногуни маданият доштаи халқро қонъ мегардонад. Вай забони асарҳои

бадеӣ, хабарнигорӣ, матбуоти давр, садову симо, театру кино, илму фан, ташкилотҳои давлатӣ, мактабу маориф мебошад. Дар забони адабӣ маъно ва мавридҳои истифодаи воҳидҳои луғавӣ, тарзи навишт ва талаффуз, шаклсозӣ ва иборабандӣ оммавӣ шудаанд. Дар забони адабӣ вобаста ба мақсад ва мубодилаи афкор, услубҳои гуногун истифода мешаванд: услуби гуфтугӯӣ ва услуби хатӣ (китобӣ)- услуби илмӣ, хабарнигорӣ, бадеӣ ва расмиву коргузорӣ.

Забони адабии тоҷик забони қадими яке аз сокинони Осиёи Марказӣ - тоҷикон буда, дорoi инкишоф ва тақомули хосса мебошад. Забони тоҷикӣ таърихи дуру дароз дорад, ки вай дар ин давраи тӯлонӣ ба тағйирот ва дигаргуниҳои луғавию грамматикӣ ва услубӣ дучор гаштааст. Равнаку инкишофи забони тоҷикӣ дар муддати ҳазорон сол ба амал омада, нозукӣ ва тобишҳои зиёдеро дар бар мегирад.

Азбаски таърихи забон бо таърихи соҳибзабонон алоқаи ногусастанӣ дорад, ҳодисаҳои муҳимтарини таърихи халқ дар таърихи забон нақши худро мегузорад. Ин буд, ки муҳимтарин сабабҳои дигаргун шудан ва тағйир ёфтани забон асосан ба ҳодисаҳои зерин марбут аст: 1. Аз насл ба насли дигар гузаштани забон (тамоюли ҷамъиятӣ ба соддатар намудани забон кӯшиш мекунад ва аз истисноии қонунҳои гуногуни забон даст мекашад).

2. Омехташавии забонҳо (соҳибони забон забони бегонаро қабул намуда, ба он қоидаву қонунҳои забонашонро дохил мекунанд).

3. Ҳар як аъзои ҷамъият - соҳибзабон ҳангоми нутқ навиғариҳоеро ба забон дароварда метавонад, ки онҳо дар навбати худ ба сифати забон таъсир мерасонанд.

Азбаски ташаккули забон бо ҳаёт ва таърихи халқ сахт вобаста аст, ибтидои ҳар як забон ба ташаккули халқият ва гузаштагони он - қабила ва қавму авлод тааллуқ дорад. Аз ин ҷост, ки баробари тараққиёти ҷамъият забонҳо низ инкишоф меёбанд. Дар натиҷа забонҳои авлодӣ ба забонҳои

қабилавӣ, забонҳои қабилавӣ ба забонҳои халқӣ ва забонҳои халқӣ ба дараҷаи забонҳои миллий табдил меёбанд.

Ташаккули забон дар таърихи инкишофи халқу миллат марҳилаи муҳим ба шумор меравад. Забони адабӣ воситаи муштаракӣ алоқа ва гуфтугӯи байни соҳибзабонон мебошад. Вай шакли инкишофёфта ва олии забони миллий буда, барои иншои асарҳои илмӣ бадеӣ, таълифи китобҳои дарсӣ, таҳрири ҳуҷҷатҳои расмӣ коргузорӣ, таълим ва монанди инҳо истифода бурда мешавад. Ин забон навъи намуна ва ибратомӯзи забони миллий буда, беҳтарин ва умдатарин унсурҳои забони умумхалқиро дар бар мегирад, ки барои дақиқ, фаҳмо ва равшан ифода намудани ақидаву ғоя ва фикру ҳиссиёт лоиқӣ шоистаанд. Аз ин рӯ, риояи қоида ва меъёрҳои забони адабӣ чи дар нутқи хаттӣ ва чи дар нутқи даҳонӣ барои ҳамаи соҳибони забон маҷбурӣ воҷиб аст.

Таркиби луғавии забони адабии тоҷик аз калимаҳои мансух (архаистӣ) ва бегонаи номафҳум тоза шуда, аз ҳисоби имконияти дохилии худ, забони гуфтугӯи халқӣ ва калимаҳои вомӣ (иктибосӣ) ғанитар мегардад. Бойтару тавонотар гаштани забони адабии ҳозираи тоҷик бо сарчашмаҳои гуногуне, ки боиси таҳаввули он шудааст, вобаста аст.

1. Асоси забони адабии ҳозираи тоҷикро забони адабии ҳазорсолаи халқӣ тоҷик ташкил додааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳо, қонуну қоидаҳои сарф, ҳама гуна навъи ҷумлаҳо, ки дар наҳв ҷой дошта хусусияти хоси забонро инъикос менамояд, истифода шудаанд. Ҷараёни такмил ва инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳисоби забони адабиёти то аввали асри нуздаҳум давом дорад. Масалан, дар солҳои охир мавриди истифода қарор гирифтани калимаҳои «перомун» ва «ҳини» ин маъниро собит менамоянд.

2. Забони зинда сарчашмаи дигари забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки аз маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ сар карда, то рӯзҳои мо адибон забони зиндаро яке аз манбаъҳои

асосии забони осори хеш қарор додаанд. Нависандагони тоҷик аз дурдонаҳои забони бойи халқ истифода бурда, забон ва воситаҳои тасвири бадеиро ғанӣ ва услуби нигориши худро суфтаву равшан кардаанд. Масалан, аз забони гуфтугӯ ба сиёҳи хабарии феълҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ворид гаштани шаклҳои замони ҳозираи муайян (рафта истодааст), замони гузаштаи дури муайян (рафта истода буд), замони гузаштаи дури муайяни нақлӣ (рафта истода будааст), ҳар се шакли сиёҳи эҳтимолий: а) замони гузашта (рафтагист), замони ҳозира - оянда (мерафтагист), замони ҳозираи муайян (рафта истодагист), сифатҳои феълӣ бо пасванди - ғӣ (рафтагӣ, рафта истодагӣ, мерафтагӣ), истифодаи пасоянди ҷамъбандии - ино дар категорияи шумораи исм, шаклҳои ҷамъулҷамъи ҷонишинҳои шахси якуму дуюми ҷамъ (моён, моҳо; шумоён, шумоҳо) ва монанди инҳо мисолҳоеанд, ки барои исботи ин фикр мусоидат менамоянд.

3. Яке аз сарчашмаҳои такмили луғати забони адабии ҳозираи тоҷик калимасозӣ мебошад. Чунончи, дар даҳсолаи охир ба ҷои калимаи «ширсофкунак» мавриди истифода қарор гирифтани калимаи «ширполо», ки аз калимаҳои решагии «шир» ва «пол» аз феъли полидан - софкардан, тоза кардан тавассути пасванди калимасозии - о сохта шудааст, мисоли барҷастаи ин фикр аст. Монанди ҳамин ба ҷои калимаи «тайёра» калимаи мураккаби «ҳавопаймо» қор фармуда мешавад, ки он аз калимаҳои «ҳаво» ва «паймо» аз феъли «паймудан» сохта шудааст.

4. Дар такмили луғат ва инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик хизмати адибон низ назаррас аст. Ба ин маънӣ хизмати устод Садриддин Айнӣ қобили қайд аст. Устод Айнӣ, аз як тараф, бо асарҳояш ба ғановати таркиби луғавӣ, баъзе ҷиҳатҳои сохтори дастурии забон ҳиссаи арзанда гузошта бошад, аз тарафи дигар дар матбуот барои инкишофи минбаъдаи забони адабии ҳозираи тоҷик ва аз ҳар гуна олоишҳо тоза нигоҳ доштани он бо як қатор мақолаҳояш баромад кардааст.

5. Сарчашмаидигари такмил таркиби луғавии забон ва инкишофи он ба воридшавии калимаҳои вомӣ (иктибосӣ) вобаста аст. Маълум аст, ки дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик як миқдор калимаҳои аз забони юнонӣ (алмос, сим, нукра, марворид, писта, зумрад, лаган, наргис, калид, лангар..); лотинӣ (қайсар, эсербол, истабил), ҳиндӣ (ош, бабр, карбос, кофур, шағол, чангол, чўғӣ, нилуфар, ҳалоҳил...), хитой (чой, чинӣ) воридшуда мавҷуданд. Дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик миқдори ин гуна калимаҳо зиёд нест. Вале теъдоди калимаҳои вомӣ (иктибосӣ)и арабӣ, туркию ўзбекӣ ва русӣ хеле зиёданд.

Забони адабии ҳозираи тоҷик дар ду шакл: хаттӣ ва даҳонӣ мавриди истифодаи соҳибзабонон қарор гирифтааст, ки онҳоро ба ибораи дигар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ низ меноманд. Нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ аз якдигар фарқдоранд. Фарқи онҳо пеш аз ҳама дар он аст, ки ҳангоми ифодаи хаттии фикр имкони ба мулоҳиза интиҳоб ва сара карда гирифтани калимаҳо, шаклу воситаҳои дастурӣ, қолабҳои ифода вучуд дорад. Дар ин тарзи ифодаи фикр нависанда ба истифодаи ҳар сухан аҳамият медиҳад, яъне ба таносуби маъноӣ калимаҳо, мутабиқати шаклҳои дастурӣ ва пойдории мантиқии сухан эътибор медиҳад. Нутқи шифоҳӣ бошад, бадеҳатан сурат мегирад, имкони ғаштаву барғашта қор қардан (бомулоҳиза ва сара карда гирифтани воҳидҳои луғавӣ, қолабҳои ифода ва монанди инҳо) нест. Вай аз хусусияти расмӣ ва ҳар гуна маҳдудкунӣ озод аст. Гуфтори даҳонӣ ё худ шифоҳӣ ба таври муколама сурат мегирад. Аз ин рӯ, дар ин навъи нутқ оҳанги гуфтор нақши арзанда дорад. Нутқи адабии даҳонӣ бештар дар таълиму тарбия, сўҳбатҳо, ҷамъомадҳо, садову симо, театру кино истифода мешавад.

Забони адабии ҳозираи тоҷик маънии забони адабии давраи навро дорад. Дар давоми асрҳо меъёри забони адабии тоҷик дар ҷараёни инкишофи забон ташаккул ёфтааст. Ҳодисаи такмил ёфтани забони адабии ҳозираи тоҷик ва меъёрҳои он дар давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик бештар ба назар мерасад, зеро ки дар ҳамин давра аз ҳисоби забони гуфтугӯӣ хеле ғани

гаштани таркиби луғавии забони адабии тоҷикро мушоҳида намудан мумкин аст.

Тараққиёти забони адабии ҳозираи тоҷик дар натиҷаи таъсири забони гуфтугӯӣ ва шоҳаҳои шевагии он дар ҳама соҳаҳои забон - овозшиносӣ, луғатшиносӣ ва сарфу наҳв ба мушоҳида мерасад. Масалан, тағйироти бо ин маънӣ вобастаи соҳаи сарф бештар ба шаклҳои феълӣ дахл дорад, ки дар ин хусус дар боло ишора рафт.

Зиёда аз ин дар алокаи аъзоҳои ҷумла баробари воситаҳои маъмули забон як миқдор пешоянду пасояндҳои нав истифода мешавад, ки ба забони адабӣ аз забони гуфтугӯӣ дохил шудаанд. Пешояндҳои қад-қадӣ, тағ-тағӣ, рӯ-рӯӣ ва пасояндҳои қати//қати, дида (Аз дигарҳо дида ӯ донотар аст) аз ҳамин қабил мебошанд. Калимаҳои «гуфта», «гӯён», «бошад», «набошад» низ бо таъсири забони гуфтугӯ ба забони адабӣ ба сифати пайвандак кор фармуда мешавад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар даҳсолаҳои охир хеле қувват гирифтани анъанаи ҳарчи соддатар кардани ҷумлаҳо ва нисбатан камтар истифода намудани ҷумлаҳои сертаркиб ба назар мерасад, ки ин маънӣ низ аз таъсири самараноки забони гуфтугӯӣ гувоҳӣ медиҳад. Ҳамин тавр, забони тоҷикӣ дар тӯли солҳои дароз ҳодисаҳои гуногуни инкишофи таърихи аз сар гузаронида ба дараҷаи имрӯзаи забони милли-забони адабии ҳозираи тоҷик расидааст.

Мавқеи забони адабии тоҷик дар гурӯҳи забонҳои эронӣ. Забонҳои дунё вобаста ба наздикии баромад, ҳешутаборӣ, хусусиятҳои луғавию грамматикӣ худ ба якчанд оилаи забонҳо ҷудо мешавад. Дар рӯи замин зиёда аз бистто оилаи забонҳо мавҷуд. Онҳоро дар навбати худ модарзабон мегӯянд. Оилаи забонҳо дар навбати худ бо гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ - яке аз оилаҳои калон ва қадимӣ аст. 13 гурӯҳи забониро дар бар мегирад, ки яке аз онҳо гурӯҳи забонҳои эронӣ мебошад.

Оилаи забонҳои туркӣ - ўзбек, қozoқ, қирғиз, турк, туркман ва ғ. қариб 30 то забон. Оилаи забонҳои туркӣ аз ҷумлаи забонҳои ағлютинативӣ буда, яъне ҳар як маънои грамматикӣ бо пасоянду пешояндҳои алоҳида сохта мешавад ва он дар охири калима меояд.

Оилаи забонҳои фин-угор ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад. Гурӯҳи фин - фин, эстон, карел, коми-зирян, коми-пермяк, удмурт, марӣ, мордва; гурӯҳи угор - венгер, мансӣ, хантӣ.

Оилаи забонҳои сом-хомниз ба гурӯҳҳо ҷудо мешавад. Гурӯҳи семит - араб, аҳмар, харари, ойсор, иврит. Гурӯҳи кушит - галла, сомали, саҳо, беча. Гурӯҳи бербер - қобил, шилх, риф, тамазист. Гурӯҳи ҷад-хом - ҳуасе, қотоқо, анғас, қареқаре, сура, ҷузғу, муби. Гурӯҳи араб - ба ин гурӯҳ забонҳои қадимаи араб дохил мешавад.

Оилаи забонҳои қавқаз - гурӯҳи ғарбӣ - абғаз, абазин, адигей, қабардин, ибих. Гурӯҳи нах - ҷечен, инғуш, батсбӣ. Гурӯҳи доғистон - авар, дарғин, лезгин, лак, қаратин, гунзиб. Гурӯҳи ҷанубӣ - меғрел, ҷан, грузин, қарталӣ, сван, гурӣ.

Оилаи забонҳои ғитой-тибет - гурӯҳи тай-ғитой - ғитой, дунган, тай, лаос, ҷжуан, ветнам. Гурӯҳи тибет-бирма - забонҳои тибет ва бирма дохил мешавад.

Ғайр аз ин оилаҳои зикршуда боз оилаҳои дравид, малай-полинез, австралия, папуа, африка ... низ мавҷуданд.

Оилаҳои забонҳоро аз ҷиҳати морфологӣ, яъне сохти калимаҳо ҳам тақсиф намудаанд, ки ба 4 гурӯҳ ҷудо мешавад:

Забонҳои аморфӣ - калимаҳо бе пешванду пасванд ва шаклҳои синтаксисӣ пайваст мешаванд. (ғитой, тибет, бирма, ветнам ва забонҳои оилаи ғитой-тибет дохил мешаванд.)

Забонҳои ағлютинативӣ - ҳар як маънои грамматикӣ ба воситаи шакли маълуми грамматикӣ сохта мешавад. Оилаи забонҳои туркӣ дохил мешавад.

Забонҳои флективӣ - якчанд маънои грамматикиро бо як шакли грамматикӣ ифода карда мешавад. Книга - пасванди -а дар ин ҷо ҳам чинси занонаро ифода карда ҳам танҳоиро ифода кардааст. Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоии семит ҳамит дохил мешавад.

Забонҳои полисинтетикӣ - як ҷумла бо як калима ифода карда мешавад. Забони чуқот, баъзе забонҳои ҳиндуи америка дохил мешаванд.

Забони тоҷикӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва ғурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад. Ғурӯҳи забонҳои аслан ҳеше, ки ба шоҳи ҳиндуэрони оилаи забонҳои ҳиндуевропоӣ тааллуқ доранд ғурӯҳи забонҳои эронӣ мебошад.

Ба ғурӯҳи забонҳои эронӣ - забонҳои *тоҷикӣ, форсӣ, афғонӣ (пушту), осетинӣ, курдӣ, забонҳои помирӣ, язғобӣ, баллочӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ* ва як қатор забонҳои қадими эронӣ (*забонҳои авестой, модӣ, скифӣ, паҳлавӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва ғайра*) дохиланд, ки аз истеъмоли баромадаанд. Ба таври яқлухт забонҳои эронӣ дар ҳудуди Эрони ҳозира, Тоҷикистон, Афғонистон, Осиёи Миёна (асосан Тоҷикистон ва Ўзбекистон, қисман дар Туркманистон, Қирғизистон ва Қазоқистон) паҳн гардидаанд.

Ғуруҳи забонҳои эрониро вобаста бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва грамматикӣ ба ғуруҳи ғарбӣ ва шарқӣ ҷудо мекунанд:

1. Ба ғурӯҳи ғарбии эронӣ забонҳои *форсӣ, тоҷикӣ, балучӣ, курдӣ* ва забонҳои ҳавзаи Каспӣ (*гелонӣ, мозандаронӣ, семнонӣ, толишӣ, тотӣ*) дохил мешаванд.

2. Ба ғурӯҳи шарқии забонҳои эронӣ забонҳои *афғонӣ (пашту), осетинӣ, язғобӣ, забонҳои помирӣ (шуғнонӣ, вахонӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ, зебокӣ, мунҷонӣ)* ва дигарон дохил мешаванд.

Ин ғурӯҳи забонҳо дар гулистони васеи илму адаб бо рангу бўи тоза ва таровату нафосати худ аҳли илму адаби шарқу ғарбро баробар ба худ ром кардааст. Барои омӯзиши илму маданият ва забони ширини форсу тоҷик аҳли илми тамоми дунё иштиёқи хосса доранд. Забони имрӯзаи форсӣ аз ҷумлаи

забонҳои қадима буда, соҳиби хат аст. Забони қадимаи эронӣ забони расмӣ сулолаи Аҳмониҳо - Ҳоҳоманишиҳо буда, дар асри VI пеш аз мелод арзи ҳастӣ намудааст, ки оид ба ин забон ёдгориҳои хаттии Аҳмониҳо то ба мо омада расидааст. Роҳи тараққиёти таърихӣ забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ба се давра ҷудо мешавад. Ҳар як давраи таърихӣ хусусиятҳои забонӣ ба худ хос дошта, таркиби луғавӣ ва системаи хати махсусро дорад.

Забони қадима ва миёнаи форсӣ забонҳои матрук буда, дар боби хусусиятҳои грамматикӣ ва таркиби луғавӣ он метавон аз ёдгориҳои хаттии

он давра маълумот пайдо кард.

Омӯзиши сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ забонҳои қадима ва миёнаи эронӣ барои омӯзиши забони имрӯза ва роҳи тараққиёти он, ҳамчунин барои ба таври қиёс омӯختани онҳо аҳамияти махсус дорад. Забонҳои эронӣ дар территорияи ҳеле васеъ паҳн шудааст.

Дар аҷаи монандии забонҳои мухталифи

эронӣ дар айни замон якранг нест. Баъзе забонҳо бо ҳам чунон наздиканд, ки мубодилаи афкор дар байни намоёндагони онҳо бемалол ба амал меояд. Қисме аз ҳамдигар чунон дур рафтанд, ки мубодилаи озои афкор дар байни намоёндагони он ғайриимкон мешавад. Бо вучуди он тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ равшан нишон медиҳад, ки ҳамаи забонҳои эронӣ дар тамоми қабатҳои забон умумияти материали зиёде доранд, ки аз забони умумиэронӣ ба мерос гирифтаанд. Дар охири оилаи забонҳои ҳиндоевропӣ, забонҳои эронӣ бо забонҳои гурӯҳи ҳиндӣ монандии бештаре доранд. Умумияти забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ ҳам дар фонетикаву морфология ва ҳам дар усулҳои калимасозӣ ва сохти синтаксисӣ мушоҳида мешаванд.

Маълум аст, ки дар асри VII арабҳо Осиёи Миёна ва Эронро забт карда, дар баробари дини ислом маданият ва хату забони арабиро дар ин минтақа

1. Давраи қадимаи эронӣ (тақрибан аз аввалҳои ҳазораи 2 то асрҳои III-IV то мелод); 2. Давраи миёнаи забонҳои эронӣ (аз асрҳои III-IV то мелод то асрҳои VIII-X); 3. Давраи нави забонҳои эронӣ (аз асри IX то имрӯз).
--

чорӣ намуданд. Дар натиҷа дини ислом ва хату забони арабӣ дар ин минтақа мустаҳкам ҷой гирифта, ривоч ёфт. Олиму уламоҳо дар ин давра бо забони арабӣ асарҳои динӣ, фалсафӣ, адабӣ, тиббиёт ва фикҳ (ҳуқуқшиносӣ) навиштанд. Китобҳои илмию адабиро аз забонҳои дигар ба забони арабӣ тарҷума намудан низ авҷ гирифт. Шоиру нависандагон ашъори худро бо забони арабӣ пешкаш намуданд, дар идораҳои маъмурӣ низ кор бо забони арабӣ пеш бурда мешуд ва дар навишт низ хати арабӣ мустаҳкам ҷой гирифта буд. Гарчанд дар ин ҷо тайи ду аср забону хати арабӣ ҳукмронӣ намуд, халқи маҳаллӣ забон ва урфу одатҳои хешро нигоҳ дошта, истиқлолиятро боз ба даст дароварданд.

Дар асри IX аз тарафи Сомониён давлати мутамаказ барпо гардид, ки забони форсӣ забони адабии ин давлат шуд. Аз ин боис давраи нави забонҳои эронӣ аз ҳамин аср оғоз ёфт. Ин забон дар муддати хеле кӯтоҳ забони давлату миллат ва илму адаб гардид.

Маркази давлати Сомониён шаҳри Бухоро ба маркази илму маърифат ва шеърӯ шоирӣ табдил ёфт. Шоиру нависандагон, олиму мутафаккирон, аҳли санъат ва маърифат дар ин манзили адабӣ ҷамъ омада буданд.

Аз асри IX то асри XV дар таърихи Эрон ва Осиёи Миёна давраи ривочёбии илму маданият, адабиёт ва шеърӣ мебошад. Дар ин давра аз як тараф фанҳои иҷтимоӣ - таърих, фалсафа, мантиқ ва адабиёт хеле ривоч ёбад, аз тарафи дигар фанҳои табиӣ - математика, астрономия ва соҳаи тиб хеле инкишоф ёфта, асарҳои ноёб навишта шудаанд. Дар ин соҳа хизмати Муҳаммад Хоразмӣ, Абу Алӣ ибн Сино, Абурайҳон Берунӣ, Абунаср Форобӣ ва дигарон барҷаста буда, номи онон вирди забони ҷаҳониён гардидааст.

Дар давоми панҷ аср дар таърихи халқи форсу тоҷик давраи инкишоф буда, адабиёт ва махсусан шеърӣ ба камолот расид. Бо забони форсӣ тоҷикӣ дар ин давра аҳли адаб бо асарҳои барҷастаи худ хазинаи китобхонаи ҷаҳонро ғанӣ гардониданд, аз ҷумла Абӯабдуллои Рӯдакӣ бо шеърҳо, Абулқосим Фирдавӣ бо “Шоҳнома”, Умари Хайём бо рубоӣ, Саъдӣ бо

“Гулистон” ва “Бўстон”, Амир Хусрави Дехлавӣ бо “Хамса”, Ҳофиз бо ғазалиёт, Ҷомӣ бо “Ҳафт авранг” ва ғайраро метавон номбар намуд.

Маълум аст, ки халқҳои форсу тоҷик бо ҳамдигар алоқаи мустаҳками иқтисодиву маданӣ дошта, муддати зиёд якҷоя эҷод намудаанд. То асри XV забони форсиву тоҷикӣ барои халқи тоҷику эрон забони умумӣ буд, аммо баъди асри XV мувофиқи таъкиди олимони эроншинос вобаста ба шароити таърихӣ дар миёни ин забонҳо фарқиятҳо ба вуҷуд омадан мегирад. Азбаски адабиёти асрҳои IX - XV бо як мароми хосса ривоч ёфтааст, аҳли эҷоди ин даврро шоирони классикии форсу тоҷик ном бурдаанд ва асарҳои онҳо бошад асарҳои классикии форсӣ-тоҷикӣ номбар мешавад. Ин фикрро олими эроншиноси рус Е.Э.Бертельс чунин тасдиқ намудааст: *“Мероси забони классикӣ, яъне ба мероси адабии бекароне, ки бо забони форсӣ ё форсии тоҷикӣ эҷод шудааст, ба ҳар ду халқ - форс ва тоҷик мансуб аст, агар ин адабиётро ба яке аз онҳо мансуб донем, ба дигаре ноадолатӣ мешавад.”*

Забони форсии тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои оҳангдор ва пурғановат буда, аҳли адаб ва шоиронро бештар ба худ ҷалб мекунад. Бояд гуфт, ки дар замони имрӯза баъзе калима ва таъбироти қадимаи ин забон аз истеъмол баромада ва ё маънои худро дигаргун кардаанд. Ҳамчунин имрӯз таркиби луғавии забони форсиро калима ва ибороти забонҳои дигар бой намудаанд. Дар таркиби луғавии забони форсии имрӯза бештар калимаҳои арабӣ ба назар мерасад ва бар замми ин баъзе унсурҳои грамматикӣ ва графикаи арабӣ низ дида мешавад, ки ҳамаи онҳо вобаста ба қоидаҳои грамматикии забони форсӣ қорбурд мегардад.

Дар таркиби луғавии забон чизи аз ҳама муҳим фонди асосии луғавӣ мебошад. Омӯхтани фонди асосии луғавӣ ва таърихи инкишофи захираҳои луғавии забон, инчунин омӯхтани ҳолати имрӯзаи таркиби луғавии он вазифаи калимашиносӣ (лексикология) мебошад.

Грамматика (юнонӣ *grammatiks* аз *грамма* ҳарф, навиштан) ин як қисми забоншиносӣ мебошад, ки қоидаҳои ташаккул ва истифодаи калима ва

ибораю чумлаҳоро меомӯзад. Мафҳуми умумии грамматике, ки характер ва типии сохти забонро муайян менамояд категорияҳои грамматикӣ номида мешавад. Категорияҳои грамматикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик натиҷаи тараққиёти дуру дарози таърихӣ забон, беҳтар шудан ва такмил ёфтани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ он мебошад. Нутқи мо аз воҳидҳои алоҳидаи забон иборат буда, пеш аз ҳама ба чумлаҳое ҷудо мешавад, ки ҳар кадоми онҳо фикрҳои алоҳидаи тоҷро ифода мекунад.

Воҳидҳои забон инҳоянд:

Фонема - воҳидҳои хурдтарини забон буда, барои сохтани калимаҳо ва фарқ кардани онҳо хизмат мекунад.

Морфема аз калимаҳои юнонӣ *morphe* - шакл гирифта шуда, ба ҳиссаҳои ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоми ин ҳиссаҳо дар забон дорои маъно ва вазифае мебошанд. Калимаҳои *мисгар* ва *оҳангар* мувофиқи маъно ва вазифаашон ба морфемаҳои *мис*, *оҳан* ва *гар* ҷудо мешаванд, ки морфемаҳои *мис* ва *оҳан* ҳиссаҳои асосии маънодор буда, предметҳои мафҳумеро мефаҳмонад, морфемаи –гар бо калима омада, аз рӯи касбу кор номи шахс месозад.

Морфемаҳо ба ду гурӯҳ: морфемаҳои калимасоз ва морфемаҳои калимабанд ҷудо мешаванд.

Морфемаҳои калимасоз ба калимаҳои маъноҳои нав медиҳад: гулзор, саройбон, чилонгар, ки дар ин калимаҳо пасчаспакҳои –зор , -бон, -гар морфемаҳои калимасоз мебошанд.

Морфемаҳои калимабанд барои нишон додани муносибат ва алоқаи калимаҳо хизмат мекунад: ӯ хонад, морфемаи -ад хабарро бо мубтадо алоқаманд карда истодааст.

Морфология - як боби грамматика буда, қоидаи калимасозӣ тарзи ифодаи категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ (категорияҳои номуайяни, шумора дар исмҳо, категорияи дараҷа дар сифатҳо, категорияҳои замон, тарз, сифа, шахс ва шумора дар феълҳо ва ғайраҳо)ро меомӯзад.

Тарзҳои аз калимаҳо ташкил ёфтани ибораҳо ва ҷумлаҳо, таркиби калимаҳо, интонация, калимаҳои махсуси ёридиҳанда, хели ҷумлаҳо ва инчунин шароитҳои ба кор бурда шудани онҳоро боби дигари грамматика-синтаксис меомӯзад. (Синтаксис аз калимаи ҷунонӣ гирифта шуда маънояш сохт мебошад).

Як фикр, як мафҳумро вобаста ба шароит ва мақсад ба тарзҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. Вобаста ба ин калимаҳо низ характери гуногун мегиранд. Ҷунончи: таркибҳои *дам шудан*, *нигоҳ кардан* бештар дар нутқи гуфтугӯӣ кор фармуда шаванд, таркибҳои синонимии онҳо: *лаб фуру бастан*, *назар афкандан* хусусияти нутқи китобатӣ дорад. Ба шароит ва ба мақсад вобаста кор фармуда шудани воситаҳои ифодаро боби алоҳидаи фанни забоншиносӣ - услубшиносӣ меомӯзад.

Савол ва супоришот:

1. Фанни Забони адабии ҳозираи тоҷик чиро меомӯзад?
2. Мафҳумҳои “забон”, “забони адабӣ”, “забони миллий”, “забони халқ”, “забони гуфтугӯӣ (диалект, шева, лаҳҷа, жаргон)”-ро шарҳ диҳед.
3. Мавқеи забони тоҷикиро дар гурӯҳи забонҳои эронӣ муайян намоед. Барои исботи фикратон мисолҳо оред.
4. Вазифаҳои фанни забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати иборатанд.
5. Зинаҳои инкишофи забони тоҷикиро гуфта диҳед.
6. Воҳидҳои асосии забони адабии ҳозираи тоҷик кадомҳоянд?
7. Ҳар як воҳиди асосии забонро шарҳ диҳед ва мисолҳо оред.
8. Бобҳои грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикро номбар кунед.

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Нашриёти “Маориф”, Душанбе, 1982.

2. Зоҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Матни маъруза – Самарқанд, СамДУ, 2000

3. Кабиров М., Воҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Самарқанд, 2010.

МАВЗӢИ 2. ЛЕКСИКОЛОГИЯ (ЛУҒАТШИНОСӢ) ВА ВАЗИФАҲОИ ОН. МАӢНӢ ВА МАФҲУМ ДАР КАЛИМА

НАҚША:

1. Мавзӯи баҳси лексикология ва ё луғатшиносӣ.
2. Навъҳои лексикология: лексикологияи умумӣ, таърихӣ, муқоисавӣ ва тасвирӣ.
3. Усулҳои тадқиқи лексикологӣ.
4. Калима ҳамчун воҳиди асосии забон. Мавқеи калимаҳо (лексемаҳо) дар радифи воҳидҳои дигари забон - фонема, морфема, ибора ва ҷумлаҳо.
5. Таҷзияи калима дар ҷараёни нутқ.

***Калидвожаҳо:** лексикология, луғатшиносӣ, лексикологияи умумӣ, лексикологияи таърихӣ, лексикологияи муқоисавӣ, лексикологияи тасвирӣ, усулҳои тадқиқ, калима, лексема, фонема, морфема, ибора, ҷумла, ҷараёни нутқ, таҷзияи калима.*

Лексикология аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, “lexis” – “калима” ва “logos” – таълимот аст, яъне таълимот дар бораи калима, омӯзиши таркиби луғавии он мебошад. Онро вожашиносӣ, омӯзиши калима низ мегӯянд. Мавзӯи омӯзиши лексикология асосан таҳлил ва тадқиқи хусусияти лексикии

калима ва ё сохти дигаргуншавии шакл ва маънои он аст. Дар лексикология мафҳум ва маънои калима, муносибати он ба калимаҳои дигар, маншаъ, корбасту моҳият ва табиати он омӯхта мешавад. Дар системаи забон калимаҳо ба тарзи васеъ – бо воситаи овозҳо, ифодаи онҳо дар навишт, таркиб, алокаи онҳо бо калимаҳои дигар, вобаста ба ҳаёти иҷтимоӣ, маданият, табиат ва зехну шуури миллати муайян омӯхта мешавад. Ҳаминро бояд ба эътибор гирифт, ки дар системаи лексика ва забон бисёр масъалаҳо байни ҳамдигар вобастагӣ доранд ва дар байни онҳо ҳудуди муайян гузошта намешавад.

Мақсад аз омӯхтани лексика дар чараёни таърих муайян намудани қонунҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ, тамоилҳои ривҷёбии ҳолати ҳозира ва ояндаи онро муайян намудан аст. Ҳамчунин имкониятҳои ривҷёбии дохилӣ ва алокаи он бо забонҳои дигар, таъсири забонҳои хеш ва ғайр омӯхта мешавад. Муносибати забони адабиро бо дигар шеваву лаҳҷаҳо нишон медиҳад. Гурӯҳи алоҳидаи лексикологияро фразеология ташкил медиҳад. Ибораҳои рехта, ки аксар маънои маҷозӣ дошта, маънои умумии онҳо аз маънои калимаҳои таркиби онҳо барнамеоянд ва аз ҷиҳати ифодаи мафҳум бештар ба калимаҳо баробаранд, мавриди омӯзиши ин фасл қарор мегиранд. Бинобар ин дар фанни лексикология таркиби маъноии калимаҳо ва мавқеи онҳо дар қисми лексика, баромад, дигаргуншавии маъно, корбаст, хусусиятҳои услубӣ - экспрессивӣ, ба вучуд омадани калимаҳои нав ва мавзӯҳои ба ҳамин монанд омӯхта мешавад.

Луғатшиносӣ яке аз шохаҳои асосии илми забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забон, ҳолати ҳозира ва инкишофи таърихӣ онро меомӯзад. Луғатшиносиро лексикология низ мегӯянд, ки он аз калимаҳои юнонии “lexikos” - луғат, калима ва “logos” - илм корбаст шудааст. Масъалаи тафарруди калима ҳамчун воҳиди мустақими таркиби луғавии забон яке аз масъалаҳои умдаи фанни луғатшиносӣ мебошад. Калима дар

ин фан аз ҷиҳати маъно, мақом, баромад, таърих, доираи истеъмол ва хусусиятҳои услубӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Вобаста ба ҳадафи тадқиқот муҳақиқони ин соҳа ба ҳелҳои зерини луғатшиносӣ ишора намудаанд:

1. Луғатшиносии умумӣ, ки хусусиятҳои умумии калима ва ибораҳои рехтаи забонҳои гуногунро меомӯзад.

2. Луғатшиносии муқоисавӣ, ки таркиби луғавӣ, калима ва ибораҳои устувори забонҳои ҳеш ва ё бегонро ба таври муқоиса меомӯзад.

3. Луғатшиносии забони алоҳида (ҷудогона). Луғатшиносии забони ҷудогона аз рӯи усули омӯзиш ду ҳел мешавад: а) луғатшиносии таърихӣ - ташаккул ва тақомули таркиби луғавии ягон даври муайяни таърихии забонро меомӯзад. Дар ин ҷо дидагунӣ, ки дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар калима ба вучуд омадааст, низ ба назар гирифта мешавад; б) луғатшиносии тасвирӣ - ҳолати имрӯзаи таркиби луғавии забонро меомӯзад.

Луғатшиносии забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати зерин иборат аст:

1. Лексика (луғат, калима). Дар ин фасл системаи лексикаи забон, таркиби луғавии забон, калимаҳои серистеъмолу камистеъмол, фонди асосии луғавӣ (калимаҳои решагӣ) мавриди омӯзиш қарор мегирад.

2. Семасиология маъноӣ калима ва тобишҳои маъноӣ калимаҳоро меомӯзад. Семасиология аз ду калимаи юнонӣ (“*semasia*” - ифода, ишора + “*logos*” - илм) сохта шудааст.

3. Этимология. Ин фасл аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани шакли аввалаи калима, таърихи пайдоиш ва инкишофи калимаро дар бар мегирад.

4. Фразеология. Ибораҳои рехта, ки аксар маъноӣ маҷозӣ дошта, маъноӣ умумӣ онҳо аз маъноӣ калимаҳои таркиби онҳо барнамеоянд ва

аз ҷиҳати ифодаи мафҳум бештар ба калимаҳо баробаранд, мавриди омӯзиши ин фасл қарор мегиранд; Соя аз девор тарошидан (бад дидан),

5. Луғатнигорӣ. Дар ин боби луғатшиносӣ масъалаҳои назариявии тартиб додани луғатҳо, ҳелҳои луғат ва тартиби ҷобаҷокунии калимаҳо дар луғатҳо омӯхта мешавад.

Муносибати лексикология бо ҷанҳои дигари забоншиносӣ. Калима баробари маводи асосии лексикология будан, боз объекти таҳлили қисмҳои дигари забоншиносӣ низ мебошад. Аз ин сабаб ҳам лексикология бо дигар ҷанҳои забоншиносӣ бевосита алоқаманд аст. Азбаски сохтори забон ва омӯзиши қисмҳои таркибии он дар асоси қисматҳои ҷудогона омӯхта мешавад, дар системаи забон чунин зинаҳоро дидан мумкин аст: қисми фонология (вазифаи асосӣ фонема); қисми лексикӣ (қисми асосӣ – лексема); фразеология (қисми асосӣ – фразема); зинаи морфемӣ (қисми асосӣ – морфема); калима (вазифаи асосӣ – модели калимасозӣ); морфология (қисми асосӣ – шаклҳои калимаҳо); синтаксис (қисми асосӣ – ҷумла). Ба ғайр аз ин истифодаи мақсадҳои амалии забон дар курсҳои алоҳидаи услубшиносӣ, орфоэпия, графика, қоидаҳои имло, луғатшиносӣ омӯхта мешаванд. Қисмҳои мазкур мақсади таърифи системаи забон ва структураи онро надорад, балки забонро дуруст ба роҳ мондан, ахбор ҷамъ намудан, нигоҳ доштан ва аз имкониятҳои забон истифода намуда, онро ба дигарон расонида тавоништан, забонро ҷун воситаи тасвири бадеӣ омӯхтан ва ба ҷи гуна хусусиятҳо молик будани онро нишон додан ва ҳамчунин ривҷиҳои забон ва ҷавоб додани қонуниятҳои он ба талаби даври замонро тадқиқ менамояд. Ҷанни лексикология вақте ки дигаргуншавии забонро дар гузашти замон, пайдоиши калимаҳои нав, аз байн рафтани як қисми калимаҳои таркиби забон, дигаргуншавии маъно ва дар соҳаҳои гуногун истеъмол шудани калимаҳоро меомӯзад, бевосита бо дигар ҷанҳо дар якҷоягӣ кор мебарад.

Муносибати лексикология бо фанҳои дигари забоншиносӣ. Калима баробари маводи асосии лексикология будан, боз объекти таҳлили қисмҳои дигари забоншиносӣ низ мебошад. Аз ин сабаб ҳам лексикология бо дигар фанҳои забоншиносӣ бевосита алоқаманд аст.

Фанни лексикология вақте ки дигаргуншавии забонро дар гузашти замон, пайдоиши калимаҳои нав, аз байн рафтани як қисми калимаҳои таркиби забон, дигаргуншавии маъно ва дар соҳаҳои гуногун истеъмол шудани калимаҳоро меомӯзад, бевосита ба дигар фанҳо дар якдоягӣ қор мебарад. Дар лексикология баромади ҳар як калимаҳои забонро қисмати “этимология” меомӯзад. Этимология қисми забоншиносӣ буда, пайдоиш ва таърихи калимаю морфемаҳоро тадқиқ мекунад. Этимология ду ҳел мешавад: этимологияи илмӣ ва этимологияи халқӣ.

Этимологияи илмӣ таърихи пайдоиши калимаю морфемаҳои забонро ба тарзи илмӣ муайян мекунад. Этимологияи халқӣ таърих ва пайдоиши калимаю морфемаҳои дудогонаро ба таври эҳтимол, дар асоси тахмин, монандии зоҳирии калима бо калимаи дигар муайян менамояд, ки ин ба нодурустфаҳмӣ оварда мерасонад.

Дар дараёни таърихӣ дигаргуншавии калимаҳо ва тараққиёти онҳоро “лексикологияи таърихӣ” меомӯзад. Таркиби луғавии забонро аз диҳати таърихӣ “таҳлили диахронӣ” ва омӯзиши ҳолати имрӯзаи забонро “таҳлили синхронӣ” меомӯзад.

Ба лексикология боз як соҳаи махсуси омӯзиши лексика дохил мешавад, ки онро семасиология (калимаи юнонии *sema* - ифода, ишора ва *logos* - илм, таълимот) меноманд. Семасиология мазмуну маънои калима, ибора ва тағйирӣ маъноии онҳоро меомӯзад.

Ривочёбии таркиби луғавии забон ба имкониятҳои дохила ва омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ беруна вобаста аст. Дигаргуншавии маънои калима, омилҳои асосии ба вучуд омадани калимаҳои навро фанни “лингвистика” меомӯзад. Фанни “сопсиолингвистика” бошад, вазифаи забонро дар шароити

чамъиятӣ ва аз таъсири беруна дигаргун шудани калимаҳо меомӯзад.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки лексикологияи забон ривочёбии таркиби луғавии забонро аз давраи пайдоиш то имрӯз, ҳамчунин таъсири чараёнҳои гуногун меомӯзад. Ва ин чараён асосан ба воситаи фанҳои дигари забоншиносӣ ба амал оварда мешавад.

Савол ва супоришот:

1. Нишонаҳои грамматикӣ ва маъноии калимаҳои мустақилро номбар кунед.
2. Навъҳои калимаҳоро гӯед?
3. Мақсади омӯختани лексикологияи забон дар чист?
4. Муносибати лексикология бо фанҳои дигари забоншинос.
5. Калимаҳои таркиби луғавии забонро боз кадом қисматҳои забон меомӯзад?
6. Фразеология чӣ гуна қисмати забон аст?
7. Тафовути этимология ва лексикологияи таърихиро дар чӣ мебинед?
8. Номи деҳаатонро аз ҷиҳати этимологӣ шарҳ диҳед.

МАВЗӢИ 3. МАЪНОШИНОСӢ, ТАСНИФОТИ МАЪНОИИ КАЛИМАҲО. ОМОНИМ, СИНОНИМ ВА АНТОНИМҲО

Нақша:

1. Калима, мафҳум ва ном.
2. Таснифоти маъноии калимаҳо.
3. Сермаъноии луғавӣ ва усулҳои сермаъно шудани калимаҳо.
4. Омонимия ва паронимияи луғавӣ.
5. Синонимҳо.
6. Антонимҳои луғавӣ ва маъноӣ.

Калидвожаҳо: лексикология, маъношиносӣ, тасниф, омоним, синоним, антоним, тазод, ҳамрадиф, паронимияи луғавӣ, антонимҳои маъноӣ, мафҳум, маънӣ, категорияи нутқ, таркиби луғавии забон.

Мафҳум ва маънӣ дар калима. Барои дуруст фаҳмидани моҳияти калима ва вазифаи он дар нутқи инсон бояд ду чиз муайян карда шавад: якум, калима ҳамчун номгӯи чизе ва дуюм, муносибати калима нисбат ба категорияи нутқ.

Калимаҳои таркиби луғавии забон як хел нестанд. Онҳо аз ҷиҳати маънӣ ва роли худ дар нутқ ба ду гурӯҳи нобаробар тақсим мешаванд: калимаҳои мустақилмаъно, яъне калимаҳое, ки предмет ва ҳодисаҳои ҳақиқатро ифода меkunанд ва калимаҳои номустақил, яъне ёридиҳанда. Ба гуруҳи якум метавонем калимаҳои ифодакунандаи номҳои ҳар гуна чизҳо ва предметҳо: масалан, хона, дарё, китоб, табар; амалу ҳолат: гаштан, хӯрдан, буридан, задан, хобидан, давидан; сифатҳо: сурх, сиёҳ, зард, саҳт, бориқ, мулоим; аломатҳои амал ва сифат: тез гаштан, саҳт хобидан, бисёр хунуқро дохил кунем. Ба гурӯҳи дуюм калимаҳое дохил мешаванд, ки вазифаи онҳо дар нутқ аз пайваст кардан ва барқарор намудани муносибати калимаҳо иборат мебошад. Масалан, пешояндҳо: дар, аз, ба, бо; пайвандаҳо ва (-у), ҳам, чун, чунки ва ғайра.

Ҳар як калимаи мустақил аз ҷиҳати маъно абстракт ва ё конкрет мешавад. Конкрет гуфта мо ҳамон калимаҳоеро дар назар дорем, ки дар предмет ҳамчун чизи том пиндошта мешавад. Калимаҳои абстракт калимаҳоеанд, ки дар онҳо фақат як ҷиҳат, сифат ё аломати предмет ифода карда мешавад. Масалан, калимаҳои одам, оҳангар, завод, дарахт, коғаз калимаҳое мебошанд, ки маънии конкретро ифода меkunанд. Калимаҳои сармо, ахлоқ, қачӣ калимаҳои абстрактанд, чунки онҳо мафҳуми муҷаррадро ифода меkunанд.

Калимаҳо аз рӯи маънӣ ва шакли худ ба ин ё он ҳиссаи нутқ мансуб аст. Масалан, калимаҳое, ки предметро ифода мекунанд, гуруҳи исмро ташкил медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасаввури умумӣ ё мафҳумро, ки воҳиди тафаккур аст, муҷассам месозад. Аломати предмет ҳамчун сифат, хислат, муносибат, чараён ва ғайра фаҳмида мешавад, ки тафаккури мо онро муайян менамояд. Маҷмӯи аломатҳои предмет мафҳумро ташкил медиҳад, ки ин чиз ба ҷиҳати мантиқии калима тааллуқ дорад.

Калима дорои маънии муайян мебошад. Маънии калима гуфта мо ба олами предметҳо, ҳодисаҳо, чараёнҳо ва ғайра муносибат доштани калимаро дар назар дорем. Мо маънии аслии калимаро, ки ба ибораи дигар маънии луғавӣ низ номида мешавад, аз маънии маҷозии он фарқ мекунем. Маъние, ки бо ном бурдани предмет, ҳодиса, сифат ва ғайра ба вучуд меояд, маънии аслии калима номида мешавад, чунки маҷмӯи овозӣ, ки ба воситаи он калима сурат мегирад, бевосита ба ҳодисаи ҳақиқати дар таҷриба омӯхта мешудагӣ рағбона шудааст.

Маънии калима бо мафҳуми калима вобаста аст. Пас мафҳум чист, муносибати он бо маънии калима чӣ гуна аст? Маънии калима ва мафҳуми он баробар меоянд ё не? Мафҳум категорияи фикр аст, ки ба аломатҳои асосии предмет, ҳодисаҳо умумият медиҳад, яъне мафҳум дар калима ба воситаи маънои он зоҳир мешавад. Мафҳум предметро ба доираи маълуми ҳодисаҳо ҷойгир мекунад, масалан, мо меғӯем: асп ҳайвон аст, бед дарахт аст. Бо вучуди ин мо гуфта наметавонем, ки маънии калимаи бед дарахт аст. На ҳамаи калимаҳои забон дар худ мафҳуми ташаккулёфтаи мантиқӣ доранд, вале ҳамаи онҳо бе истисно дорои ягон маънӣ мебошанд. Ин хулоса на танҳо ба калимаҳои мустақилмаъно, балки ба калимаҳои ёридиханда низ тааллуқ дорад. Масалан, агар аз ин нуқтаи назар калимаи (ҳиссачаи) “ку”-ро дида

бароем, ба ҳамин хулоса меоем, ки вай албатта маънии муайянеро ифода мекунад, аммо гуфтан мумкин нест, ки ҳиссаҳои -ку дорои ягон мафҳуми умумии мантиқӣ бошад. Ҳатто дар калимаҳои ман, ту, ӯ, Аҳмад, Ҳалима, ки ҳар кадоми онҳо маънии муайян дорад, аз нуқтаи назари мантиқ мафҳуми умумӣ нест. Пас, чунин хулоса бароварда метавонем, ки на ҳамаи калимаро мафҳумҳои умумиро ифода мекунанд, гарчи ҳамаи онҳо дорои маънӣ мебошанд.

Ба назари аввал чунин менамояд, ки маънии ҳар калимаро метавон ба осонӣ муайян кард. Вале дар ҳақиқат ин кори басо душвор аст. Дар воқеъ калимаҳои зерин чӣ маънӣ доранд: **бор, карам, сафар, дар, бар, тез, бод**. Яке метавонад гуяд, ки масалан, калимаи **карам** маънии навъе аз сабзавотро дорад, дигаре ҳақ дорад ин калимаро ҳамчун муроди калимаи **саховат** фаҳмад. Ё монанди ин калимаҳои **сафар, бор** ва **бод**-ро мулоҳиза кунем.

Пас, чаро мо наметавонем аниқ гуем, ки калимаи муайян дорои фалон маънӣ мебошаду бас? Инро барои он гуфта наметавонем, ки калимаҳои мазкур маъниҳои гуногун доранд, сермаъноанд ва маънии онҳо (яке аз маъноҳои онҳо, ки вайро маънии даркорӣ номидан мумкин аст) танҳо дар матн муайян мегардад. Масалан, калимаи **сафар**-ро гирем.

Дар ҷумлаи «Сафари мо хуб гузашт» ин калима ба маънии **сафар, гардиш** кор фармуда шудааст, Аммо дар ҷумлаи «Ман ин сафар рафиқатонро надидам» калимаи мазкур маънии **дафъа, бор**-ро ифода мекунад. Пас роли матн дар дуруст фаҳмидани маънии калима басо муҳим ва ҳалкунанда мебошад.

Ба ин тарик, мо калимаро ҳамчун воҳиди овозии нутқи мефаҳмем, ки вай маҷмӯи воҳидҳои ягон ҳодисаи ҳастиро ифода намуда, аз ҷиҳати грамматика шакли муайян дорад ва аз тарафи гуруҳи одамоне, ки таърихан умумият доранд, як хел фаҳмида мешавад.

Калимаро ҳамчун маҷмӯи овозии сермаъно аз чараёни умумии нутқ чудо кардан на чандон кори осон аст. Муҳимтарин омиле, ки имконият медиҳад калимаи маълумро аз силсилаи калимаҳои дигари нутқ чудо кунем, маънии калима мебошад. Вобаста ба ин мумкин аст, саволе пайдо шавад: маҷмӯи овозӣ бо чӣ роҳе дорои маънии муайян мегардад? Чаро вақте ки борон меборад мегӯянд, боридаи боронро мефаҳманд, фарз кардем, на боридаи барф, ё чизи дигарро? Ё дигар хел карда гӯем: маҷмӯи овозӣ чӣ тавр бо чизе, ки ба воситаи он ифода меебад, вобаста мегардад? Оё дар байни овозҳо ва чизҳо ягон алоқаи ботинӣ ҳаст ё не? Забоншиносӣ таъкид мекунад, ки ин гуна алоқа вучуд надорад. Ҳануз Карл Маркс гуфта буд, ки номи ягон чиз бо табиати он ҳеч алоқае надорад. Ё ба ин муносибат чунин гуфтааст: “Ман асло дар бораи шахсе, ки номаш Яков аст, ҳеч чиз намедонам, агар фақат ҳаминро медониста бошам, ки номи у Яков аст”.

Ин гуна мувофиқат дар байни маҷмӯи овозӣ ва предмет, ҳамчуни дар байни маҷмӯи овозӣ ва мафҳум дида намешавад, чунки маҷмӯи овозӣ ҳодисаи физиологӣ буда, мафҳум ҳодисаи мантиқ аст. Чунон ки дар боло гуфта шуд, як маҷмӯи овозӣ метавонад маъноҳои гуногунро ифода намояд, масалан: **бори вазнин** ва **бори аввал**.

Сермаъноии калима. Дар системаи семантикии забон маъниҳо назар ба миқдори калимаҳо бисёранд, яъне, калимаҳо сермаъноанд. Оддитарин мисоли сермаъно будани калима ҳуди калимаи **забон** мебошад, ки аз як тараф, мо онро ҳамчун узви даҳон фаҳмем, аз тарафи дигар, ҳамчун қобилияти гап задан, ифода намудани фикр тасаввур мекунем ва ғайра. Ё худ калимаи **себ**-ро гирем. Бо ин калима мо як навъи дарахти мевадор ва ҳуди меваи ин дарахтро ифода мекунем.

Ҳамаи калимаҳои ин ё он забон сермаъноанд гуфта хулоса баровардан нодуруст аст, чунки калимаҳои маҳдудмаъно ё якмаъно ҳам вучуд доранд. Одатан ин гуна калимаҳоро терминҳо ташкил медиҳанд

ва як маъно доштани онҳо хусусияти муҳими онҳо ба шумор меравад. Терминҳо, ки маҷмӯи онҳоро **терминология** низ меноманд, барои соҳаҳои ҷудогонаи илму дониш ва касбу ҳунар хосанд, масалан: атом, электрон, мотор, киловатт, грамматика, мисраъ, суффикс. Агар термин сермаъно шавад, он гоҳ вай ҳислати асосии худро гум мекунад ва ба калимаи оддӣ сермаъно мубаддал мегардад. Фарқи дигаре, ки байни калимаи муқаррарӣ, яъне сермаъно ва термин дида мешавад, он аст, ки калима ҳиссиёти гуногунро ифода карда метавонад, вале термин ин гуна хусусият надорад. Чунончи, калимаи **одамро** дар ҷумлаи зерин мулоҳиза фармояд: «**Эй, одам!**» Бо ин ҷумла ҳар ҳел ҳиссиёт: аз таҳсину офарин сар карда то таассуфу сарзанишро ифода кардан мумкин аст. Агар мо ягон терминро дар ин гуна ҷумла. кор фармудани шавем, ба ғайр аз ном бурдани худ термин дигар ҳеҷ чизро ифода карданаметавонем.

Сермаъноии калима дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарҷ кардани маънии муайяне ба вучуд меояд. Ин ҳодисаро **васеъ гаштани маънӣ** меноманд. Масалан, калимаи **даромадро** гирем. Маънии якум ва аслии ин калима мавқеи ба ягон ҷо дохил шудан мебошад: **дари даромад**. Рафта-рафта ин мафҳум васеътар гашта, маъниҳои **духул** (духулу хуруҷ), **муқаддима ва сарсухан**-ро низ ифода мекардагӣ шудааст.

Дар сермаъноии калима мо ҷиҳати дигареро низ мебинем. Гап дар бораи **маънии аслӣ ва маҷозии калима** меравад, ки дар луғатҳои тафсири одатан маънии маҷозӣ махсусишора карда мешавад. Табиист, ки маънии маҷозӣ баъд аз маънии аслӣ меояд, зеро бе маънии аслӣ маънии маҷозӣ вучуддошта наметавонад. Барои мисол калимаи **хунукро** гирем. Маънии аслии ин калима **сард** мебошад (**ҳавои хунук**), маънии маҷозии он **нозеб, безеб, дилнокаш** ва инчунин **бепарво, безътино** аст (**афти хунук назари хунук**).

Ба ин тарик, сермаъноии калима гуфта чунин қобилияти суханро мефаҳмем, ки вай метавонад ҳам ба маънии аслӣ, ҳам ба маънии маҷозӣ кор фармуда шавад. Аз ин чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки маънии ғайриаслии калима, аз он ҷумла маънии маҷозии он, дар асоси мавҷуд будани умумияти аломатҳо пайдо мешавад (маъниҳои аслӣ ва маҷозии калимаҳои *хунук ва тундро* муқоиса кунед). Яъне сермаъноии калима дар сурате имконпазир мегардад, ки бо маҷмӯи овозии мавҷудаи ягон чиз, ҳодиса ва аломатро ифода мекардагӣ чиз, ҳодиса ва аломати дигари монанд ифода карда мешавад. Дигар хел карда гӯем: калима дар маънии аслии худ як маънии конкретро ифода мекарда бошад, дар маънии маҷозӣ ба воситаи мафҳуми маълум мафҳуми дигарро ифода мекунад.

Бо масъалаи маънии аслӣ ва маҷозии калима роҳҳои кӯчондани маънӣ вобастагии зич дорад, яъне инкишофи маънии калима бо тарзҳои кӯчондани он вобаста аст.

Тарзҳои кӯчондани маънии калима. Дар натиҷаи кӯчондани маънӣ калима маънии нав ё иловагӣ мегирад. Худи кӯчониш мумкин аст якчанд бор рӯй диҳад, бинобарин, айнаи як маҷмӯи овозӣ маъниҳои гуногун пайдо мекунад. Ин ҳолатро мо метавонем дар ҳамон калимаи дар боло номбаршудаи *тунд* мушоҳида кунем. Маънии асосии ин калима ба соҳаи таъм ва буй тааллуқ дорад: *шӯрбои тунд*, *бӯи тунд*. Яъне ин ҷо ғайритабӣ будани маънаи ош ё бӯи чизе таъкид карда мешавад. Ин ғайритабиигиро мо маънии асосӣ мепиндорем ва вақте ки мо калимаи тундро бо калимаи *бод* кор мефармоем, мақсадамон он аст, ки ғайритабӣ, яъне саҳт будани бодро нишон диҳем. Дар баробари ин маъниҳо, дар муколамаи мо калимаи тунд дар ибораҳои *ҷавоби тунд*, *одами тунд* ва амсоли ин низ дучор мешавад. Дар ин сурат чӣ чиз асоси маъниро ташкил медиҳад? Боз ҳамон ғайритабиигӣ, мӯътадил набудани мафҳуми ягон ҳодиса ва предмет. Дарвоқеъ, вақте ки мо

чавоби тунд мегӯем, чавоби мулоим, чавоби мӯътадил набуданро қайд мекунем.

Тарзҳои кӯчондани маънӣ гуногунанд. Ин ҷо омилҳои сершумор рол мебозанд. Баъзеи онҳоро нишон медиҳем: а) маънӣ метавонад дар асоси монандӣ, шабоҳати предметҳои нишон дода мешудагӣ аз як мафҳум ба мафзуми дигар кӯчад. Ин монандӣ мумкин аст аз ҷиҳати шакл, ранг, тарзи ҳаракат ва ғайра рӯй диҳад, яъне асоси кӯчондани маъниро ташбеҳ ташкил медиҳад. Масалан: нӯги сӯзан - нӯги дарахт, даҳони одам — даҳони шиша, қуллаи кӯҳ - қуллаи дониш, сари одам - сари роҳ, корди тез - зеҳни тез, оби хунук - афти хунук. б) кӯчидани маънӣ мумкин аст, аз рӯи алоқамандии мафҳумҳо рӯй диҳад. Ин алоқамандӣ ба масофа, вақт, материал, ашъё, ҷараён ва натиҷа тааллуқ, дошта метавонад. Масалан: мактаб (бино) - мактаб (системаи омӯзиш), аудитория (хона) - аудитория (хонандагон, шунавандагон), тилло (металл) - тилло (чизи тиллогин, соати тилло), ҳолӣ (қуттии ҳолӣ) - ҳолӣ (кисаам ҳолӣ, яъне: пул надорам). Ин гуна кӯчидани маъниро **метонимия** низ меноманд. в) маъниро аз рӯи таносуби бутуну ҳисса, ҷузъи пурра (том) кӯчондан мумкин аст. Масалан, ягон шахсро, ки риш дорад, номашро нагирифта (аз сабаби надониш ва ё қасдан) «**риш**» меноманд: «риш омад», «риш гуфт» ва монанди инҳо. Ё тасаввур кунед, ки дар ягон ҷамъомад ҳозирон намоишero, ки дар сахна нишон дода мешавад, тамошо мекунанд. Аксарияти дар пеш нишастагон бе каллапӯшанд ва фақат як кас дӯппидор аст. Ҳангоми намоиш ин дӯппипӯш бо сабабе аз ҷояш меҳезаду ба тамошои ақибнишастагон ҳалал мерасонад. Дар ин лаҳза аз онҳо садое мебарояд: «Эй дӯппӣ, шинед!» Чаро он шахсро ин тавр номиданд? Барои он, ки садокунанда номи ӯро намедонист ва ягона аломати барҷастае, ки вайро аз дигарон фарқ мекунонд, дӯппӣ буд. Яъне дар ин маврид ба ҷои одам як ҷузъи пушоки ӯ ном бурда шудааст. Чунон ки мебинем, дар ҳар ду сурат ҳодисае рӯй додааст, ки ба ҷои

чизи бутун (номи одам) хиссаи он ном ба кор бурда шудааст (риш, дӯппӣ). Вале мумкин аст баръакси ин ҳам шавад, яъне бутун, том ба чоӣхиссаи чузъ кор фармуда шавад. Барои мисол мо ин ҳолатро дар вақти ба чоӣ автомобил ба кор бурдани калимаи машина мушоҳида мекунем. Дар забоншиносӣ ин ҳодисаро *синекдоха* меноманд. г) навъи дигари кӯчондани маънӣ иборат аз он аст, ки исми хос бинобар хеле машҳур шуданаш ба исми чинс наздик мегардад, масалан: қорӣ-ишқамбаҳо, обломовҳо, москвич (номи автомобили сабукраз), ИЛ-18 (номи самолёт). д) маънӣ метавонад аз як предмет ба предмети дигар аз рӯи вазифаи он гузарад, масалан, қалам (дар аввал қаламро аз най месохтанд, ки аз қалами (перои) ҳозира шаклан ба куллӣ фарқ, мекунад, аммо вазифаи ҳар ду қалам як аст: асбоби хатнависӣ), бол (боли парранда, боли самолёт). Ба ин тарик, сермаъноии калима (полисемия) натиҷаи кӯчондани номҳо мебошад, ки аз як предмет ба предмети дигар мегузарад.

Навъи махсуси ба тарзи дигар фаҳмидани калима низ мавҷуд аст, ки онро «**этимологияи халқӣ**» меноманд. Ин ҳодиса аз он иборат аст, ки корфармойандаи калимаи ношинос кӯшиш мекунад, ки онро ба калимаи маълуми забони модарии худ аз ҷиҳати таркиби овозиаш наздик кунонад. Масалан, баъзе одамони камсаводи солхӯрда ба чоӣ *примус - пули мис*, ба чоӣ *землемер - зинда-мир*, ба чоӣ *инженер – анҷирнай, автобус – ҳафта-буз*, мегӯянд ва ин комилан фаҳмост, чунки истеъмолкунандаи ин гуна калимаҳо мехоҳад, ки он шинос барин, «азонихудӣ» барин намояд.

Омонимҳо. Масъалаи омонимия ба сермаъноии калимаҳо тааллуқ дорад. Омоним калимаест, ки аз ҷиҳати талаффузи худ ба калимаи дигар монанд буда, аз ҷиҳати маъно аз вай ба куллӣ фарқ мекунад. Чунончи, калимаҳои бар, дӯл, дор ҳар кадом якчанд маъно дорад. Мумкин аст саволе пайдо шавад: сермаъноии калима ва омоним аз ҳам

чӣ гуна тафовут доранд? Барои он ки иштибоҳе пайдо нашавад, мо метавонем ҳодисаи сермаъноии калимаро аз омоним будани он ба осонӣ фарқ кунем. Дар ин сурат ба калимаҳои муносиб муродиф овардан лозим асту ҳалос. Агар қадимаҳои интиҳобшуда муносибатҳои муродифиро нишон надиҳанд, пас калима омоним мебошад. Масалан, калимаи **дӯлро** гирем. Ин калима се маънии аз ҳамдигар тамоман фарқкунанда дорад: 1) *қуттии калони осӣёб (дӯли осӣёб)*, 2) *жола (дӯл борида)*, 3) *нағораи калон (дӯли сарбозӣ)*. Барои калимаи аввал, дурусутараш, барои маънии дӯли якум муродифи он **қуттӣ**, барои дӯл-и дуҷум калимаи **жола** ва барои дӯл-и сеҷум калимаи **нағора**-ро оварда муқоиса кунем, маълум мешавад, ки ин калимаҳо, яъне **қуттӣ**, **жола** ва **нағора** нисбат ба ҳамдигар муродиф шуда наметавонанд, пас калимаи дӯл, ки се маънӣ дорад, омоним шуда омадааст ва маҳз барои ин дар китоби луғат онро одатан ҳамчун дӯл I, дӯл II ва дӯл III меоваранд.

Омонимҳо дар забон чӣ тавр пайдо мешаванд? Роҳҳои пайдо шудани омонимҳо инҳоянд:

- 1) Калимаи аслиёбо калимаи иқтибосӣ омоним мешавад. Масалан: ток - токи ангур; токи электрик.
- 2) Тағйироти овозӣ дар таркиби калима. Масалан: бар - бари хона; китобро ба хона бар.
- 3) Тасодуфан ба айнаи як таркиби овозӣ пайдо шуда омадани калимаҳои гуногунмаъно, ки аксаран яке аз онҳо аз забони шевагӣ ба таркиби луғавӣ дохил мешавад. Масалан, дарак: а) ба маънии хабар, овоза; б) ба маънии қӯраи металлудозӣ.

Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки мавҷуд будани омонимҳо дар забон ҳодисаи манфист. Яъне тарафдорони ин нуқтаи назар “зарари” омонимҳоро дар он мебинанд, ки ин гуна калимаҳо барои зуд ва дуруст фаҳмидани фикри изҳоршуда монеъ мешаванд. Албатта, омонимҳо, азбаски шаклан якхел мебошанд, то андозае мумкин аст, ба фаҳмидани

фикр “халал” расонанд. Масалан, дар мукотиботе, ки онро “коммуникатсияи кӯтоҳ” меноманд (фармоишҳои ҳарбӣ, телеграф ва монанди инҳо). Вале роли асосии фарқкунандаро пеш аз ҳама матн мебозад. Бинобар ин, ба фаҳмиши дурусти ин ё он фикр монеа пайдо намешавад. Масалан, дар ҷумлаҳои “Ин китобҳоро ба хона бар” ва “Бари хона чор метр аст” ҳеҷ вақт маънии калимаҳои *бар* ва *бар*-ро аралаш кардан мумкин нест.

Як додиси дигар низ бо масъалаи омонимия алоқа дорад, ки он фарқи навишт ва талаффузи калима мебошад. Масалан, калимаҳои *тӯб* ва *тӯп*-ро гирем. Ҳар ду калима *тӯп* талаффуз карда мешаванд. Ин гуна калимаҳоро омофон меноманд. Дар баробари ин, калимаҳои *тӯб* ва *тӯп* ки навишташон як буда, талаффузашон гуногун аст, чунки зада ҷояшро иваз мекунад. Масалан: сӯзон ва сӯзон (коғазҳои нодаркорино сӯзон - феълӣ фармоиш ва офтоби сӯзон - сифат). Ин гуна калимаҳоро омограф меноманд.

Синонимҳо (муродифҳо). Синонимҳо аз омонимҳо фарқ мекунанд. Онҳо шаклан аз ҳам фарқ карда, аз ҷиҳати маъно баробар ё ба ҳамдигар хеле наздиканд. Синонимҳо ин ё он ҳодисаро номбар карда, онро аз ҳар ҷиҳат ва ё аз ҳар нуқтаи назар тасвир мекунанд. Масалан, калимаҳои қадим, кӯҳна, дерина, пештара синоним мебошанд ва қариб метавонанд ҷои якдигарро гиранд. Мумкин аст гуфт: шаҳри қадим, вале шаҳри кӯҳна гуфтан ғайри табиӣ менамояд. Мо метавонем дӯсти қадим, дӯсти дерина гӯем, ҳамаи ин ибораҳо як маъниро ифода мекунанд, аммо агар ба ин ибораҳо бо ифодаи ҳамон маънӣ дӯсти пештара ё дӯсти пеш-ро ҳамроҳ кунем, хато хоҳад шуд. Ба ин тариқ, мисолҳои боло ҳаминро нишон медиҳанд, ки айнаи як ҳодисаи воқеият аз нуқтаи назари гуногун маънидод карда мешавад. Яъне дар забон синонимҳои мутлақ, ба маънии томи ин калима, вучуд надоранд.

Синоним аз калимаи юнонии *synonymos* (ҳамном) гирифта шудааст. Дар забони тоҷикӣ синонимро **муродиф** ҳам мегӯянд. Боиси кайд аст, ки мавзӯи синоним ягона мавзӯест, ки дар забоншиносии тоҷик мавриди тадқиқи махсус қарор дода шудааст (М.Муҳаммадиев. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1962).

Дар боло кайд шуд, ки синонимҳои мутлақ вучуд надоранд, вале баъзан баробари термин омадани калимаи муқаррари забони модарӣ мушоҳида мешавад: **ток** ва **ҷараён**, **ҳарорат** ва **температура**, **протсент** ва **фоиз**, **лингвистика** ва **забоншиносӣ** ва амсоли инҳо. Баъзан чунин менамояд, ки ду калимаи муродиф метавонанд ҷои якдигарро гиранд, вале агар дақиқтар мулоҳиза кунем, маълум мегардад, ки байни онҳо фарқе ҳаст. Масалан, калимаҳои **чаши** ва **дида**-ро гирем. Ин ду калима айна як чиз - органи биноиро мефаҳмонанд. Лекин ҳар яки он мавқеи махсуси истеъмол дорад. Калимаи **дида**-ро дар забони назм, дар фолклор, дар нутқи шифохӣ дар баробари калимаи **чаши** кор мефармоянд, вале дар соҳаи тиб, анатомия ва физиология фақат **чаши**-ро истеъмол мекунанд. Дар инасос мо гуфта метавонем, ки бо мақсади услубӣ ба ҷои як қадима кор фармудани муродифи он матлубтар менамояд.

Вазифаи синонимҳо дар забон аз чӣ иборат аст? Синонимҳо яке аз воситаҳои муҳими бойгардидани таркиби луғавӣ мебошанд. Доништан ва дуруст кор фармудани синонимҳо нутқи гӯяндаро таъсирнок ва фасеҳтар мегардонад. Ин имконият медиҳад, ки нозуктарин тобишҳои фикр басо аниқ ифода карда шаванд, қатъи назар аз он ки синонимҳо калимаҳои мухталиф буда, айна як мафҳумро ифода мекунанд.

Манбаъҳои пайдоиши синонимҳо дар забон гуногунанд, вале ҳамаи онҳо як хусусияти умумӣ доранд: лексикаи забонро бештар, мукамалтар, бойтар менамоянд. Шубҳае нест, ки муаммои синонимҳо ба дараҷае бо масъалаи сермаъноии калима алоқа дорад. Манбаъҳои ба

вучуд омадани синонимҳо асосан инҳоанд: 1) инкишоф ва бой шудани лексика ба воситаи калимасозӣ: зӯр, тавоно, қодир, муқтадир, қудрадноқ, пурзӯр, пурқудрат, боқувват, қавӣ. Ин манбаъ роҳи асосии пайдо шудани синонимро ба шумор меравад. 2) калимаҳои забони зинда ва нутқи даҳанақӣ. Масалан: иситма (ҳарорат, таб), исмар (панҷшоха), ҳаял (таъхир), ғазак (пилтақаш), олуҷабандак (олуболу, олуча). 3) бой гардидани лексикаи забони модарӣ аз ҳисоби калимаҳое, ки аз забонҳои дигар иқтибос карда мешаванд: лоиҳа - проект, муаллим - омӯзгор, сипоҳ - кушуи, пеша - ихтисос, дил - қалб, масолах - материал. 4) манбаи дигари пайдоиши синонимҳо эвфемизм мебошад. Эвфемизмро ба ҷои калимасе кор мефармоянд, ки бо ин ё он сабаб ноҷоиз медонанд, ин гуна калимаҳои “номатлуб”-ро вулгаризм меноманд. Одатан дар ин маврид мулоҳизаҳои услубӣ аҳамият доранд, масалан, ба ҷои фалонӣ мурд, фалонӣ аз дунё чашм пӯшидааст меғӯянд. Ин аст, ки синоним на фақат ҳодисаи табиӣ инкишофи нутқ, балки дар айни ҳол омили услуби забон низ мебошад.

Хелҳои синоним бисёранд. Намоёнтарини онҳо аз инҳо иборатанд:

1) синонимҳое, ки айни як чизро бо тобишҳои гуногуни услубӣ нишон медиҳанд: даст - бозу, чашм - дида, руй - чеҳра.

2) синонимҳое, ки ҳангоми ба ҷои калимаи забони модарӣ кор фармудани калимаи аз забони дигар иқтибосшуда ба вучуд меоянд: ҷараён - протсес, дил - қалб, салом - дуруд, муҳандис - инженер, ҳисоб - арифметика, табиб - духтур.

3) синонимҳое, ки дар натиҷаи як калимаро бо калимаи дигари таъсирнок иваз кардан ба амал меоянд: нофориам - бад, манфур - разил, қабех, хуб - хуш, фориам - дилқаш.

4) синонимҳое, ки ҳангоми ибораро бо як калима баён намудан ва баръакс пайдо мешаванд: нигариштан – нигоҳ кардан, гурехтан - рӯ ба

гурез ниҳодан, мурдан - вафоткардан - аз дунё гузаштан, ба дунё омадан - зоида шудан.

5) Синонимҳое, ки дар натиҷаи кор фармудани эвфемизм ба вуҷуд меоянд: танбал - дангоса, ҳомиладор - дучон, девона - чиннӣ.

б) синонимҳое, ки ба сифати як калима ба ҷои ибораҳои рехта ва баръакс кор фармуда мешаванд: ҳатман - албатта, бе ҷуну ҷаро - албатта, мурғи посухта барин - ноором - нотинҷ.

Антонимҳо. Калимаи антоним аз ду калимаи юнонӣ: anti (зид) ва onuta (ном) таркиб ёфтааст. Антонимзҳо калимаҳоеанд, ки ба ҳамдигар аз ҷиҳати маъно мутақобиланд. Дар китобҳои кӯҳна ба ин маънӣ калимаҳои **тазод** ва **мутазод**-и арабиро кор мефармуданд, вале ҳозир дар асарҳои забоншиносӣ бештар антоним маъмул аст.

Маънии мутақобил, яъне антоним, фақат дар калимаҳое ҳаст, ки мафҳумҳои сифатиро ифода меkunанд ё ки аломатҳои сифатӣ доранд. Аз ин нуқтаи назар мо метавонем антонимҳоро ба намудҳои зерин ҷудо кунем: а) калимаҳое, ки мафҳуми ҳодисаҳои табииро ифода меkunанд: рӯшноӣ - торикӣ, гарм - хунук, гармӣ - хунукӣ, хушк - тар, мешукуфад - пажмурда мешавад, хомӯш - пурғавғо. б) калимаҳо ва мафҳумҳое, ки ҳолат ва фаъолияти инсонро ифода меkunанд: ҷавонӣ - пирӣ, сиҳат - бемор, зинда - мурда, пурзӯр - суст, заиф, хушбахтӣ - бадбахтӣ, ҷавон - пир, фаъолӣ - танбалӣ. в) калимаҳое, ки мафҳумҳои замониرو ифода меkunанд: рӯз – шаб, зимистон - тобистон, пагоҳӣ - бегоҳӣ, барвақ - бевақт, пеш - баъд, рӯзона - шабона. г) калимаҳое, ки мафҳумҳои гуногунро ифода меkunанд: дур - наздик, васеъ – танг, ғафс - борик, шимол - ҷануб, шарқ - ғарб, боло - поён, ин ҷо - он ҷо, пеш - ақиб, кафо. д) калимаҳое, ки сифат ва ҳислатҳои гуногуни предметро ифода меkunанд: калон - хурд, сафед - сиёҳ, бад - нағз, хуб, талх - ширин, рост - дурӯғ, арзон - қимат, ҳушёр - маст, сер - гурусна, далер - тарсонҷак, буздил. е) калимаҳое, ки ба мафҳумҳои ҳиссиёт, кайфият ва зоҳир гардидани онҳо марбутанд: дустӣ -

адоват душманӣ, муҳаббат - нафрат, эҳтиром - танаффур, зиндадилӣ - маъюсӣ, хурсандӣ - ғамгинӣ, бадӣ- неқӣ.

Савол ва супоришот:

1. Роҳҳои пайдоиши омонимҳоро гӯед.
2. Ҳодисаҳои ба омонимҳо монанд кадомҳоянд?
3. Ба омонимҳо бистто мисол нависед.
4. Синонимҳо бо кадом роҳҳо дар забон пайдо мешаванд?
5. Хелҳои синонимҳоро гӯед. Ба синонимҳо бистто мисол нависед.
6. Муносибати синонимҳо бо антонимҳо чӣ гунаанд?
7. Муносибати антонимҳо бо тазод, наздикӣ ва фарқи онҳо аз чӣ иборат аст?
8. Аз фарҳанги забони тоҷикӣ ба антонимҳо бистто мисол нависед.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I – Душанбе, 1973
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.
5. Калима ва маънои он (мураттиб А.Воҳидов). – Самарқанд, 2009

МАВЗҶИ 4. ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН. УНСУРҶОИ ЛЕКСИКАИ АСЛӢ ВА ЗАБОНҶОИ ДИГАР

Нақша:

1. Таркиби луғавии забон ва омилҳои асосии такмили он.
2. Калимаҳои аслии тоҷикӣ. Нишонаҳои савтӣ ва сарфӣи калимаҳои аслии тоҷикӣ, соҳаҳои корбурди онҳо.

3. Калимаҳои иқтибосӣ (вомӣ).

4. Калкаҳои луғавӣ ҳамчун навъи махсуси иқтибоси калимаҳои забонҳои бегона.

Калидвожаҳо: таркиби луғавӣ, калимаҳои аслӣ, нишонаҳои савтӣ, калимаҳои иқтибосӣ, калимаҳои вомӣ, калкаҳои луғавӣ, забонҳои бегона, калимаҳои араби, калимаҳои туркӣ, калимаҳои русӣ.

Ҳар як забон дар чараёни тараққиёти таърихӣ худ тадричан мукамал мегардад. Чараёни тағйиру такмили забон, ки бо амалиёти истеҳсолии одамон, бо тараққиёти ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият алоқаи бевосита дорад, асосан дар базаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ давом менамояд. Ин чараён инчунин ба муносибатҳои байниҳамдигарии гурӯҳҳое, ки бо забонҳои мухталиф гуфтугӯ мекунанд, алоқаманд аст.

Дар натиҷаи тараққиёти таърихӣ ҷамъият пайдо шудани предмет ва ҳодисаҳои нав мафҳумҳои мутобиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо калимаҳои нав низ ба вуҷуд меоянд. Калимаҳои нав асосан дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худ забон пайдо мешаванд ва дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар гирифта мешаванд. Ба ҳамин муносибат унсурҳои лексикаи (дар ҳолатҳои ҷудогона воҳидҳои грамматикӣ) як забон ба забони дигар гузашта, пайваста истеъмол мешаванд, ҳал ва ҳазм мегарданд ва бо мурури замон ба унсурҳои лексикӣ худ табдил меёбанд.

Халқи тоҷик аз қадимулайём бо халқҳои дигар дар муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, тичорат, маданӣ, ҳарбӣ ва ғайра буд. Аз ин сабаб ба забони тоҷикӣ гузаштани калимаҳои забонҳои дигар дар ҳамаи давраҳо давом кардааст.

Аз забонҳои дигар гирифтани калимаҳо барои ҳар як забон роҳи табиӣ ва қонунӣ буда, барои боз ҳам такмил ёфтани он забон имкониятҳои зиёд фароҳам меоварад. Масалан, ба забони тоҷикӣ дар муддати асрҳо аз забонҳои

дигар калимаҳои зиёде дохил шудаанд. Қисми зиёди калимаҳои иқтибосшуда бо таъсири қонунҳои хоси забони тоҷикӣ то андозае тағйир ёфта, дар ҷараёни истеъмол ба қатори калимаҳои худӣ дохил шудаанд. Як қатор калимаҳоро номбар кардан мумкин аст, ки аз забонҳои дигар гирифта шудани онҳо ҳис карда намешавад. Калимаҳои *мактаб, ниёла, байрақ* дар қатори калимаҳои тоҷикӣ мисли калимаҳои дигар истеъмол мешаванд ва дар доираи забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд, ҳол он ки ин калимаҳо аз ҷиҳати баромади худ ба забонҳои *арабӣ, юнонӣ ва туркӣ* мансубанд. Як қатор калимаҳо, ки аслан ба забонҳои дигар тааллуқ доранд, тамоман тоҷикӣ шудаанд: *одам, қалам, тӯй* ва ғайра.

Забони тоҷикӣ аз ҷисоби калимаҳои забонҳои дигар қариб ҳеҷ зарар надида, мустақилият ва хусусияти табиӣ худро пурра нигоҳ дошта, боз ҳам мукамалтар гашт.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ пеш аз ҳама ду гурӯҳи лексикӣ: *калимаҳои аслӣ (худӣ) ва калимаҳои аз забонҳои дигар гирифташуда* ро мушоҳида кардан мумкин аст.

Калимаҳои аслӣ. Ба гурӯҳи калимаҳои аслии забони тоҷикӣ ҳамаи калимаҳои аслии ҳамин забон ва инчунин калимаҳое, ки ба воситаи аффиксҳои забони тоҷикӣ аз калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд (тракторчӣ, экскаваторчӣ, планӣ, коллективонӣ, фойданок, байрақдор), дохил мешаванд.

Воҳидҳои аслии луғавии забони тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ худ асосан ба *забонҳои ғарбии эронӣ* баробар тааллуқ доранд. Чунончи, калимаҳои аслии таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар забони форсии имрӯза низ қор фармуда мешаванд ва барои ба вуҷуд омадани воҳидҳои луғавии нав манбаи асосӣ мебошанд: *даст, пой, чашм, гӯш, забон, талх, ширин, сафед, панҷ, сад, ман, ту, рав, соз, пеш, нас* ва ғайра. Ин гуна калимаҳо барои забони форсии имрӯза низ аз калимаҳои аслии решагӣ ба шумор мераванд.

Аз тарафи дигар, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба калимаҳое низ дучор мешавем, ки ба забонҳои қадимаи эронӣ мансуб буда, дар шароитҳои ба забонҳои гурӯҳи шарқии забонҳои эронӣ мансубанд. Баъзе аз ин забон ва лаҳҷаҳои гуруҳи шарқии забонҳои эронӣ аз байн рафта бошанд ҳам дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ осоре аз худ боқӣ гузоштаанд. Масалан, калимаҳои *огоз, нагз, чугд (чугз), палонч, қанд (Самарқанд, Панҷаканд), кат, катак* дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони суғдӣ боқӣ мондаанд.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои аслан тоҷикӣ калимаҳоеанд, ки аз замонҳои қадим боз асос ва манбаи луғати забони тоҷикиро ташкил намуда, дар заминаи худ забони тоҷикӣ пайдо шудаанд ва, аз тарафи дигар, баромади онҳо ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ - ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасад. Ин гуна калимаҳо гурӯҳи асосии лексика мебошанд ва хусусиятҳои хоси таркиби луғавӣ, система ва роҳҳои инкишофи тақмили онро муайян менамоянд.

Забони ҳозираи тоҷик таркиби луғавии бой ва фаровоне дорад, ки дар заминаи худ забони тоҷикӣ дар асоси тараққиёти мустақили воситаҳои лексикиву грамматикӣ, инчунин дар натиҷаи инкишофи мустақили маъноҳои лексии калимаҳои гуногун ба вучуд омадааст. Айнияти ҳамин гуна тараққиёти лексикӣ-семантикиро, ки дар заминаи худ забони тоҷикӣ батадрич ба амал омадааст, дар забони форсии имрӯза дида наметавонем.

Фарқияти тараққиёти ба худ хоси забонҳои хешро дар мисоли инкишофи тағйироти системаи маъноии калимаҳои ҷудогонаи ин забонҳо равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Тараққиёти маънои лексии баъзе калимаҳо дар забонҳои хеш нобаробарии маъноии худӣ ҳамон калимаҳоро ба вучуд меорад. Масалан, ягон калимаи муайян дар ду забони хеш (ё дар забонҳои гуногун) истеъмол меёбад, вале аз ҷиҳати ҳаҷми маъноии истеъмолиаш баробар шуда наметавонад. Барои мисол калимаи *анҷом*-ро аз назар мегузаронем. Ин калима дар луғатҳо ба маънои *интиҳо, поён, охир*,

оқибат қайд шудааст, аммо маънои чизу чора, ки муродифи калимаи асбоб аст, махсуси забони тоҷикӣ аст. Ё ин ки калиман *суфра* дар луғатҳо ба маънои дастархон ва ҳар чизи густурданӣ, ки ба рӯяш чизҳои хӯрданиро мегузоранд, қайд шудааст, аммо маънои *асбоби чармӣ*, ки дар рӯяш хамиру завола дуруст мекунад, махсуси забони тоҷикӣ аст. Ё ин ки калимаи *сабз* ба забони тоҷикӣ ва форсӣ нисбат дорад ва шакли сохтаи ин калима - сабзӣ низ дар ҳар ду забон мавҷуд аст, аммо ба маънои *беҳӣ, зардак* махсуси тоҷикист. Дар шаклҳои сохтаи дигари ин калима низ ҳамин гуна фарқиятро дидан мумкин аст. Калимаҳои *сабзина, сабзидан, сабзавот* мутааллиқи забони тоҷикианд. Ду калимаи аввалӣ дар забони форсии имрӯза маъмул нест. Дар забони форсӣ шакли ҷамъро на аз сабза, балки аз сабзи дар шакли *сабзиҷот* сохтаанд (муқоиса кунед, дар забони тоҷикӣ: *сабзавот*, аммо аз мева - *меваҷот*).

Ба ҳамин тариқ, лексикаи забонҳои ҳеш дар масъалаи гурӯҳи аслии лексика умумияте дошта бошанд ҳам, дар шаклу сохти маъноии калимаҳо хусусиятҳои ба ҳуд хосро пайдо намудаанд.

Вале фарқ кардани калимаҳои аслӣ аз иқтибосӣ баъзан хеле мушкил мешавад. Барои фарқи калимаҳои аслӣ ва иқтибосӣ лозим меояд, ки онҳо вобаста ба таърихи ҳалқе, ки дар забони он истеъмол меёбанд, омӯхта шаванд.

Барои фарқи калимаҳои аслӣ аз иқтибосӣ сохти фонетикӣ ва семантикии онҳоро аз назар гузаронидан лозим аст. Масалан, калимаҳое, ки *овозҳои “ъ”, “ҳ” (ҳалқӣ), “қ” ва ё ташид* доранд, ба ҷуз баъзе истисноҳо, калимаҳои аслии забони тоҷикӣ нестанд.

Барои дарки дурусти ин масъала ба материали лексикии ҳарфи “қ”-и “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (асрҳои X-XIX) назар кардан кифоя аст. Аз 860 калимаи ҳарфи “қ” 168 калима ба воситаи унсурҳои калимасозии тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ ва туркӣ (ӯзбекӣ) сохта шудаанд, танҳо мансубияти 38 калима муайян нашудааст. Дар байни ин калимаҳо вариантҳои фонетикӣ низ

дида мешаванд, ки дар натиҷаи таъсири овозҳо ва бадалшавии онҳо ба вуҷуд омадаанд. Масалан: **каз** (абрешим) дар асл **каж** (муқоиса кунед хазни арабӣ) буд ва шакли сохтаи он **қазоганд** (чомаи ҷангӣ, ки бо пахта ва ё абрешими хом пур карда шудааст) дар шакли **кажоганд** низ истеъмол мешуд. Пас барои муайян намудани мансубияти ин қабил калимаҳо тадқиқоти муфасссале лозим аст.

Хусусияти сермаъноӣ бештар ба калимаҳои аслии хос аст, калимаҳои иқтибосшуда дорои чунин хусусият нестанд! Барои ин ки калимаҳои иқтибосшуда хусусияти сермаъноӣ пайдо кунанд, лозим аст, ки муддати зиёд дар забон истеъмол шаванд ва ҳазм гарданд. Хусусияти дигари калимаҳои аслии дар он аст, ки бештари онҳо **маъноӣ конкрет** доранд. Қисми зиёди калимаҳои иқтибосӣ, масалан, бисёр калимаҳои арабии тоҷикишуда **маъноӣ абстракт** доранд.

Калимаҳои иқтибосшуда: а) Лексикаи арабӣ. Ҷараёни ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ аз асрҳои VII-VIII, аз давраи Эронӣ Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо сар карда, то аввали садаи XX давом намудааст.

Истилогарони араб дар мамлакатҳои забтнамудаи худ дини ислом ва забони арабиро зӯран бо ҳар роҳ ҷорӣ мекарданд. Қорҳои давлатӣ ва маъмурӣ-идоравӣ ба забони арабӣ бурда мешуд. Синфи ҳукмрони маҳаллӣ бо истилогарон созиш карда, бар зидди анъанаҳои халқӣ ҳарчи бештар омӯхтан ва ба забони арабӣ суҳан карданиро афзал медонист. Рӯҳониёни ислом барои пурқувват намудани таъсири дин забони арабиро, ки ақоид ва аҳкоми шариат ба он забон навишта шуда буд, бисёртар тарғиб мекарданд.

Вале ба забони тоҷикӣ дохил шудани унсурҳои лексикӣи арабӣ дар ҳамаи давраҳо характери якхела надошт. Дар асрҳои IX-X дар хоки Мовароуннаҳр ва Хуросон забони тоҷикӣ барои ин ки ҳамчун забони умумихалқӣ шакл гирад, бо дигар лаҳҷаву забонҳо, аз ҷумла бо забони арабӣ муқобилат мекард. Дар ин давра ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил

шудани калима ва ибораҳои арабӣ ғайр аз кӯшиши синфҳои ҳукмрон ва рӯҳониёни ислом сабабҳои дигар низ доштанд.

Дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ ва бо он асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд.

Равияи мазкур дар навбати худ ба чараёни ба забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ таъсири муайян бахшид.

Сабаби дигаре, ки чараёни ба забонамон дохил гардидани унсурҳои забони арабиро тезондааст, тарҷума мебошад. Дар асри X, баъд аз ба забони тоҷикии дарӣ гузаштани тамоми қорҳои давлатӣ ва маъмурӣ, сиёсӣ ва ҳарбӣ, маданӣ ва адабӣ як қатор асарҳои пеш аз ин ба забони арабӣ навишташудаи таърихӣ ва илмӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда шуданд.

Ба ҳамин тариқ, дар асрҳои IX-X дар шароите, ки забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқобилат карда, дар ин мубориза таркиби луғавии худро аз ҳисоби манбаъҳои аслий ва калимаҳои иқтибосӣ торафт такмил меод, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ то як андоза аз рӯи зарурат ва эҳтиёҷ сурат меёфт ва ба роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони тоҷикӣ мувофиқат мекард. ,

Аз гурӯҳи калимаҳои арабии ба забони тоҷикӣ дохилшудаи ин давра калимаҳоеро номбар кардан мумкин аст, ки ҳамаи онҳо дар истеъмоли забони тоҷикӣ тақрибан то ба замони мо расидааст ва то кунун ба соҳибони забон то як андоза мафҳум ва маълуманд. Масалан: **айн, мадҳ, давлат, фазл, хилофат, халифа, шеър, навъ, нақл, васл, ишқ, насиб, вучуд, даҳр, ло, қазо, тараб, аҳсан, фунун, хасм, раъд, мунсиф, мӯълам, маъзун, кошиф, ратл, анвар, муқайяд, ҷурм, лаим, карим, ҳақ** ва ғайра.

Забардасттарин шоиру олимони он давра Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ Сино (дар асарҳои тоҷикиаш) ва дигарҳо дар эҷодиёти худ калима ва ибораҳои арабиро дар ҳолатҳои ногузир ва ба қадри эътидол қор фармудаанд. Фирдавсӣ дар навиштани достони бузурги худ «Шоҳнома», ки аз ҷиҳати

инъикоси захираи луғавии он замон асари намунавист, бештар аз 900 калимаи арабиро ба кор бурдааст.

Бисёрии ин гуна калимаҳои арабӣ дар он замон то ба дараҷае дар забон ҳал шуда будаанд, ки барои арабӣ будани онҳоро муайян кардан як таҳқиқоти лингвистии муфассале лозим шудааст.

Дар асрҳои минбаъда ин гуна тарзи иқтибоси калимаҳо ва ибораҳои арабиро, ки бо чараёни табиӣ инкишофи забон ва бо муборизаи тоза нигоҳдории он то як андоза муносибат дорад, мушоҳида кардан мумкин нест.

Шароити баъди асри X барои инкишофи забони тоҷикӣ, шароити таърихӣ нисбатан дигаре буд ва дар ин давра ба забони тоҷикӣ дохил шудани бисёр калима ва ибораҳои арабӣ низ то як андоза характери ба худ хосе дошт. Инкишофи муносибатҳои сохти феодалӣ ва баъд рӯ ба таназзул овардани он русуму қоидаҳои диниро дар байни халқ боз ҳам пурқувват намуда, ба ин восита таъсири забони диниро низ пурзӯр гардонид ба буд. Дар ин замон иқтибоси калима ва ибораҳои арабӣ ва забонҳои дигар бо роҳи қонунӣ ва табиӣ давом мекард, вале бо роҳи сунӣ аз ҳад зиёд истеъмол шудани унсурҳои лексикаи арабӣ хеле авҷ гирифта буд. Олимон, таърихшиносон, шоирони дарбор ва ғайра, ки ба забони тоҷикӣ асарҳо иншо мекарданд, ҳадди эътидоли истеъмоли калимаву ибораҳои арабиро раҳна карда, дар кор фармудани калимаву ибораҳои забони модарӣ ва забони хориҷӣ қариб тафовуте намедиданд. Аз паси муғлақбаёнӣ ва вазнинии услуб шуда забони асарҳои худро ба калимаву ибораҳои ғайр гӯё оро медоданд. Ин ё он калимаву ибораро арабӣ маъмули забони тоҷикӣ шудааст ва ба соҳибони ин забон фаҳмост ё не, диққати онҳоро ба худ намекашид.

Баъзе намоёндагони илму адаб ба забони арабӣ ҳамчун забони расмӣ илмӣ-адабӣ ва динӣ муносибат мекарданд ва чунин мепиндоштанд, ки ҳар унсури луғавии арабии истеъмолкардаи онҳо дар доираи илмӣ ва адабии замон фаҳмо ва маълум аст. Дар ин замон танҳо манфиатҳои доираи худро ба назар гирифта, ба воситаи кор фармудани калима ва ибораҳои арабӣ гӯё ба

асарҳои худ тобиши шукӯху дабдабаноӣ бахшидани аҳли илму адаб як навъ хусусияти расмӣ пайдо карда буд, Бе ҳеҷ зарурату эҳтиёҷи забон ва талаботи услубӣ истеъмоли миқдори фаровони калима ва ибораҳои арабӣ маҳз дар заминаи ҳамин гуна муносибати баъзе аз намояндагони илму адаб ба миён омада буд.

Табиист, ки дар чунин як шароит дар хусуси масъалаҳои умумият пайдо кардани воҳидҳои луғавии навистеъмоли забонҳои дигар ва инчунин дар бораи риояи нормаҳои забони адабии умумихалқӣ мулоҳиза кардан ва чизе гуфтан аз имконият берун буд.

Агар мо калимаву ибораҳои арабии истеъмолнамудаи шоирон, нависандагон ва олимони давраи шӯроӣ тоҷикро бо истеъмоли арабизмҳои адабиёти давраи тоинқилобии тоҷик муқоиса намоем, вазъиятро боз ҳам равшантар дарк менамоем.

Танҳо як нигоҳи андак ба материали лексии мавриди шарҳи “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, ки дар асоси забони адабиёти гуногуни тоинқилобӣ тартиб ёфтааст, барои фаҳмидани он ки дар забони адабии тоҷикии тоинқилобӣ арабизмҳо то чӣ андоза бомавриду бемаврид кор фармуда шудаанд, кифоя аст.

Дар ҳақиқат, чӣ қои эҳтиёҷ ва талаботи услубӣ шуда метавонист, ки *маа, мин, мадар. матар, салво, салҷ, саълаб. суфл мабтахат, милҳ, миншор, мирфақ, мисмор михлаб, сабб, сиблат, сайф, шито. сит, сотеъ, мало; мақт, саҳм, киссо шаир, шачар* барин калимаҳои арабӣ ба қои калимаҳои серистеъмоли умумифаҳми тоҷикӣ *бо, аз (пешояндҳо), кулӯх, борон, асал, барф, рӯбоҳ, дурда, харбузозор, намак, арра, оринҷ, мех, чангол, дашном, муйлаб, тобистон, зимистон, овоз (овоза). дурахшон, нурӣ, кина, тарс, бодиринг (хиёр). ҷав, дарахт* кор фармуда мешаванд, ё ҳамчун муродифҳои онҳо истеъмол ёбанд?

Ба таркиби луғавии забон зӯран дохил кардани калима ва ибораҳои арабӣ ҳарчанд дер давом карда бошад ҳам, ба имкониятҳои табиӣ

калимақабулкунии қонунии забони тоҷикӣ муҳолиф буд. Бинобар он, ин гуна унсурҳои луғавии бегона умумият пайдо карда, оммафаҳм шуда наметавонистанд. Аз калима ва ибораҳои арабӣ маҳз ҳамон қисми онҳо қабул шуда метавонист, ки ба хосияти табиӣ калимаҳазмкунӣ забони тоҷикӣ мувофиқ бошад. Хусусияти калимаҳазмкунӣ бошад, бе зарурату эҳтиёҷи нисбат ба ин гуна унсурҳои бегона доштаи забон вучуддошта наметавонист. Чунонки аз таърихи инкишофи забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад, дар забони тоҷикӣ танҳо ҳамон қисми лексикаи арабӣ боқӣ монд, ки ба он зарурат ва эҳтиёҷ ҳис карда мешуд.

Дар давраи аввали замони шӯравӣ бо устуворшавии муносибатҳои иҷтимоӣ нави таърихӣ ва ба ин восита ба фаҳму шуури халқи меҳнатӣ наздик шудани забони адабӣ дар забони тоҷикӣ дар ҳақиқат ҳамон қисми қадимаҳои араби боқӣ монданд, ки онҳо қобили умумишавӣ буданд ва забони тоҷикӣ мувофиқи эҳтиёҷоти табиӣ худ аллакай аз худ карда буд.

Ба ин гурӯҳи лексикаи аслан арабии иқтибосшуда калимаҳои *мавҷ, мавҷуд, дахл, дохил, зикр, мазкур, зулм, мазлум, макон, макр, либос, ҳаёт, манзил, матоъ, мабдаъ, маблағ, мавзун, мавзӯъ, модда, монеа, шавқ, шакл, шарбат, шарҳ, шафақ, шеър, шикоят, сарфа, сатр, субҳ. саф, сафар, сақифа, саховат, сақф, саҳеҳ, симо, синф, сифат, соат, сабр, исбот, соид* ва монанди инҳоро дохил кардан мумкин аст.

Дар забони арабӣ калимаҳо асосан аз феъл сохта мешаванд. Дар калимасозии забони арабӣ қоидаҳои маъмуле мушоҳида мешавад, ки ҳамаи онҳоро дар калимаҳои иқтибосшудаи забони тоҷикӣ низ дидан мумкин аст. Дар мисолҳои зерин нӯҳ навъи калимасозии тарзи фоил ва мафъули арабӣ зикр мешаванд, ки аз асоси феълҳои *хабура, дахала, салима* сохта шудаанд (дар баъзе бобҳо ин феълҳо тасриф намешаванд, бинобар ин ба ҷои онҳо мисолҳои дигаре дода мешаванд):

1) намуди муайян надорад, 2) тафъил (таслим), 3) муфоала (мудохала), ё ки фиол (шиор), 4) ифъол (ислом), 5) тафаъул (такаббур), 6) тафоул

(тағофул), 7) инфиол (инъйкос), 8) ифтиол (иктибос), 9) истифъол (истисмор).

Тарзи фоили сифати феълӣ: 1) фоил (дохил), 2) муфаъ (ъ) ил (мудаббир), 3) муфоил (муносиб), 4) муфъил (мухбир), 5) мутафаъил (муташаккир), 6) мутафоил (мутақобил), 7) мушфаил (мунъакис), 8) муфтаил (мухтасиб), 9) мустафъ- ил (мустағнӣ).

Тарзи мафъули сифати феълӣ: 1) мафъул (мактуб), муфаъъал (мусаллам), 3) муфоал (мухотаб), 4) муфъал (мулзам), 5) мутафаъъал (мутаҳайяр), 6) мутафоал (мутаборак), 7) мунфаъал (мунфасал), 8) муфтаъал (муштарак), мустафъал (мустаҳкам).

Ғайр аз ин дар забони арабӣ тарзҳои ба воситаи суффиксу префикс ва флексияи дохилӣ сохтани исмҳои ифодакунандаи макон, номи асбобу олот, касбу ҳунар, исми тафзил, сифат, шакли муаннас, шакли чамъ, шакли дугона ва ғайра васеъ истифода мешавад, ки баъзеи онҳоро зикр мекунем:

Исми макон: маҷлис, маскан ва ғайра.

Номи асбобу олат: мифтоҳ (калид), микроз (қайчӣ).

Номи касбу ҳунар: наққош, машшоқ, наҷҷор (дуредгар), қассоб, баққол, аттор ва ғайра.

Исми тафзил (дараҷаи муқоисавии сифат): акмал (комилтар), афзал (фозилтар), акрам (каримтар), акбар (кабиртар), аслам (солимтар) ва ғайра.

Сифат; сақим (касал), кашиф (кашфшуда) ва ғайра.

Бисёр калимаву ибораҳои арабӣ, ки танҳо дар забони китобӣ истеъмоли мешуданд ва забони умумихалқӣ ба онҳо чандон эҳтиёҷе надошт, дар шароитҳои нави инкишофи забони тоҷикӣ аз байн рафтанд. Масалан: аммома (салла), сабоҳат (ба маънии шиноварӣ), сафина (киштӣ), саффоқ (хунрез), мамдӯҳ (мадҳшаванда), сууззани (бадгумонӣ), суулқазо (бадии сарнавишт), моҳазар (он чи тайёр аст), моҳасал (он чи ҳосил шудааст), маҳмо амкан (ба қадри имкон), макфул басар (нобино) ва ғайра.

Як гурӯҳ воҳидҳои луғавии арабӣ, ки мафҳумҳои гуногуни динӣ, фалсафӣ, таърихӣ ва илмӣ то инкилобиро ифода мекарданд, ба қатори

лексикаи архаистӣ ва таърихӣ дохил шуданд. Масалан, арасот. аъроф. чизъя, вакф, иқтаъ, байтулмол, валиаҳд, аълам, сайрафӣ (сарроф), қавси кузах, қаръя, маймана, майсара (термини ҳарбӣ), муаддилуннаҳор (термини ситорашиносӣ), қиёси маалфорик, қиёси нафс, қиёси фосид, машшой, салб (терминҳои фалсафа) завияи қоима, қутр (терминҳои геометрия ва математика) ва ғайра.

Як қатор калимаҳои сермаъноӣ арабӣ ба забони тоҷикӣ танҳо дар маъноӣ ҷудогонаи худ гузаштаанд. Дар байни калимаҳои сермаъноӣ арабии ба забони тоҷикӣ гузашта калимаҳои дар ҳамаи маъноҳояшон истеъмолшаванда низ бисёранд. Ба ҳамаи маъноҳояшон истеъмол ёфтани калимаҳои сермаъноӣ арабӣ хусусан дар адабиёти классикӣ бештар дида мешавад. Барои мисол якҷанд калимаи сермаъноӣ арабиро аз назар мегузаронем, ки дар адабиёти классикӣ ба ҳамаи маъноҳояшон истеъмол шудаанд: Савлат - 1. тезӣ, тундӣ, ҳамла бо ҳашм, ҳашмгинӣ; 2. ҳайбату салобат; 3. зӯру қувват; 4. қудрат. Сарфа - 1. ғоида, манфиат; 2. тангӣ дар харҷ қардан, иқтисод. Шамоил - 1. ҳислатҳои нек; 2. афту башара. Маош - 1. зиндагонӣ; 2. воқитаҳои зиндагӣ (хӯрок, пушиданӣ, ҳаққи қор). Маҷол - 1. ҷавлонгоҳ; 2. қудрат, қувват, тоқат. Мисраъ - 1. табақи дар; 2. нисфи байт (термини адабӣ). Мочаро - 1. саргузашт, воқеа; 2. ҷанҷол, кашмакаш. Қоида - 1. асос, поя, бунёд; 2. расму одат, дастур, оин, қонун. Қосид - 1. қасдқунанда; 2. номабар, пайк. Маҷоз - 1. гузаргоҳ; 2. ғайри ҳақиқат, зидди ҳақиқат; 3. қор фармудани қалима ба маъноӣ ғайриҳақиқӣ. Меъёр - 1. тарозуи зарсанҷ; 2. санги маҳак, ки сараю носара будани зарро мефаҳмонад; 3. андоза. Маърифат - 1. илм, дониш; биниш, фаҳм; 3. шинохтан; 4. шиносӣ, ошноӣ; 5. яке аз чор дараҷаи ирфони сӯфия.

Дар ҷараёни истеъмол дар ҳаҷми маъноӣ ин калимаҳо тағйироти маъноӣ ба амал омадааст. Ин калимаҳо даставвал маъноӣ васеъ пайдо намуда ба ҳамаи маъноҳои худ истеъмол шуда бошанд, баъдтар доираи маъноӣ онҳо танг шудааст. Дар забони ҳозираи тоҷик аз ҷумлаи ин мисолҳо нӯх

калимаи аввал асосан ба маънии дуюм, калимаҳои аз охир дуюм ва сеюм ба маънои сеюм ва калимаи охирин ба маънии якум ва дуюми худ кор фармуда мешаванд.

Баъзе калимаҳои арабии иқтибосшуда бо мурури замон маъноҳои худро тағйир додаанд, ё маъноҳои иловагии дигар пайдо кардаанд. Масалан, калимаи алвон, ки чамъи лавн буда, маънои рангҳо ва рангорангро ифода менамояд, дар забони тоҷикӣ маънии сурх - аз хуни шумоён, сахро шуда алвон (П. Сулаймонӣ, Маҷмуаи осор) ва матои сурхро - алвон барин сурх шуданд (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо), ба тан он куртаи зебои алвон (Ғаффор Мирзо, Асрор), миёнбанди адвон баста буд (Тоҷӣ Усмон, Кашфи асрор) низ пайдо кардааст.

Калимаи **таманно** маънои орзу, ҳавас, хоҳиш, маром, мақсадро ифода менамояд. Дар вақти ҳозира ба маънои такаббур, ҳавобаландӣ, ноз, карашма, ишва низ кор фармуда мешавад: Нест ҳудуде ба таманноӣ ӯ, Туршии рӯ, бинии болои ӯ (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). Аз таманноӣ ин чанде пеш оби хуми Намангон ях мекард (Раҳим Ҷалил, Ҳикояҳо). Чӣ ин қадар таманно мекунад? (Ҷалол Иқромӣ, Духтари оташ).

Калимаи **тақлиф** дар луғатҳо ба маънии касеро дар ранҷ андохтан ва касеро берун аз андозаи тоқати ӯ кор фармудан ва инчунин ба маънии сахтӣ, душворӣ, ранҷ, азоб, ситам . тафсир мешавад. Ҳоло ин калима ба маънии пешниҳод, мурувват, даъват истеъмол меёбад. Мисли ҳамин калимаи **меҳнат**, ки маъноҳои ранҷ, заҳмат, сахтӣ, бадбахтӣ, хорӣ ва дармондагиро ифода менамуд, ҳоло мутлақ ба маънии кору фаъолият кор фармуда мешавад, Калимаи орият ба замми маънои ҳар чизи мустаор ва муваққатан истифодашаванда ба маънои оркунӣ ва ҳимояи номус истеъмол меёбад.

Калимаҳои арабии иқтибосшуда шаклан хеле кам ба тағйирот дучор шудаанд. Аз калимаҳои арабие, ки дар маҷмӯи овозии онҳо баъзе тағйирот рӯй додааст, ҳаминҳоро номбар кардан мумкин аст: иёл - аёл; хулқум -

халқум; лукнат - лакнат; мувосот - мувосо - муросо; мудорот - мудоро - мадоро; муҳобот - муҳобо; афв - авф ва монанди инҳо.

Бисёр калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ дар шакли чамъ гузаштаанд: **матбуот, ахбор, ахборот, авлод, айём, алвон, анҳор, аҷдод, олот** ва ғайра.

Баъзе аз ин гуна шаклҳои арабӣ дар истеъмоли тоҷикӣ суффиксҳои чамъи тоҷикиро низ қабул мекунанд: **адабиётҳо, атрофҳо, аҷдодҳо** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ шаклҳои чамъи калимаҳои арабӣ, қатъи назар аз он ки онҳо ба тарзи тоҷикӣ низ чамъбаст мешаванд, низ қор фармуда мешаванд: **ашъор - шеърҳо, анвоъ - навъҳо, авсоф - васфҳо, авроқ – варақҳо, азод - зидҳо, алфоз - лафзҳо, амсол - масалҳо, ашхос - шахсҳо, олот - олатҳо.**

Ба тоҷикӣ баъзе шаклҳои муаннаси арабӣ гузаштааст, ки ҳоло низ ба ҳамин шакл истеъмол мешавад: **муаллима, олима, мураббия. котиба, маккора.**

Баъзе муаннасҳо фақат ба сифати номи занонаи шахс боқӣ мондаанд: **Мастура, Маъмура, Маъсума. Сайёра** ва ғайра.

Муаннасҳое низ дида мешаванд, ки дар забони ҳозира ҷинсияти занонаро ифода намекунанд. Масалан: **сагир - сагира.** Бисёр муаннасҳо ба маънии аслии худ танҳо дар адабиёти классикии тоҷик истеъмол ёфтаанд, ки дар забони ҳозираи тоҷик дида намешаванд: **мадида (дароз), мансуба, маъмура, сайи (бад, ганда), самовия (аз самовӣ - само - осмон), сақила (сайқалишуда), сахбо (муаннаси асҳаб - оташгун, моил ба сурхӣ), салифа (пешина), суфло (муаннаси асфал - насттар), суғро (муаннаси асгар - хурдтар)** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои арабии шакли дугонаи чамъ низ истеъмол мешаванд: **тарафайн, волидайн, саъдайн, қавсайн.**

Ҳамаи унсурҳои лексии арабии ба тоҷикӣ қабулшуда мисли калимаҳои забони тоҷикӣ истеъмол шуда. ба қонунҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ мувофиқат доранд: ба воситаи суффиксҳои чамъбандии тоҷикӣ аз

онҳо шакли ҷамъ сохта мешавад: *қаламҳо, китобҳо, муҳаррирон, муаллифон* ва ғайра.

Ба воситаи суффиксу префиксҳои калимасозии тоҷикӣ аз онҳо калимаҳои нав сохта мешаванд: *боақл, бомаданият, бадавлат, бартараф, бесабаб, бемулоҳиза, ноқобил, ношукр, ноҳақ, манфиатнок, қаламдон, суратгар, насихатгар, саодатманд, аёлманд, савлатманд, хасмвор, аламвор, ҳамфикр, ҳамкасб* ва ғайра.

Аз феълҳои ёридиҳандаи тоҷикӣ ва калимаҳои арабӣ феълҳои номии таркибӣ сохта шудаанд: *эҳсос намудан, талаф шудан, воқеъ гаштан, муҳайё гардидан, тасвир кардан* ва ғайра. ,

Қисми зиёди лексикаи арабии тоҷикӣ аз сабаби серистеъмол будан таркиби ибораҳои устувор ва зарбулмасалу мақолҳои тоҷикиро ташкил медиҳанд, Масалан, *қарор бурдан аз касе, қарор гирифтан (дар ҷое), қадам ранҷа кардан, алифро таёқ гуфтан, ақиб партофтан, маслиҳат додан, сабақ гирифтан, ба таъхир андохтан, хоштири ҷамъ, роҳати ҷон, табъи дил, ҳаёли хом, амри маҳол, амри хайр, ба ҳадди имкон. аз ақл берун, бе қилуқол, вақтусоат, хатти ҳаракат, ҳаётумамом, тарки одат - амри маҳол, аввал таом ва он гоҳ калом, арзон бе иллат нест, гарон бе ҳикмат, илоҷи воқеа неш аз вуқӯъ бояд кард, харҷи мумсик дучандон, сукут-аломати ризо* ва ғайра.

Аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ғайр аз унсурҳои лексикӣ баъзе унсурҳои грамматикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ низ гузаштаанд. Масалан, суффикси *-от (боғот, сабзавот, мевачот), -ат (-ят) (партиявият, конкретият) ва пайвандакҳои аммо, лекин (аз лакин//лакинна-и арабӣ), вале (аз валакий//валакинна-и арабӣ).* ,

Муаррабат. Калимаҳои муарраб (арабӣ гардондашуда) дар доираи лексикаи забони тоҷикӣ мавқеи муайян доранд. Ин калимаҳо ҳеле барвақт объекти фикронӣ ва тадқиқоти забоншиносон шудаанд. Калимаҳои муарраб дар луғатҳои пешина, аз ҷумла дар “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” низ кайд ёфта-

анд. Соҳиби “Фарҳанги Рашидӣ” Рашидиддини ат-Татавӣ муарработро дар рисолаи махсусе тасниф намуда, дар хусуси тағйироти структурии ин қабил калимаҳо, ки бо таъсири қонунияти фонетикӣ-грамматикӣ забони арабӣ рӯй додааст, таваққуф менамояд.

Калимаҳои муарраб шохид ва факти равшани муносибатҳои таърихӣ ва таъсири ҳамдигарии забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ мебошанд ва аз ин ҷиҳат ҳамчун факторҳои хоси забонӣ ташаккул ва инкишофи таркиби луғавии забонро дар марҳалаҳои гуногуни он то андозае равшан менамоянд. Калимаҳои тоҷикӣ, ки арабӣ шудаанд, албатта дар натиҷаи ба забони арабӣ дохил шудани онҳо ба чунин тағйирот дучор гаштаанд, лекин муарработ фақат ба лексикаи арабӣ хос нест. Масалан, муарработи тоҷикӣ сайри таърихӣ махсус дорад. Калимаҳои *чураб*, *аблақ*, *хандақ*, *қизъя*, *хонақоҳ*, *Чурбодқон*, *Қаҳистон*, *Қум*, ки арабишудаи *гураб*, *аблақ*, *канда*, *газит*, *хонагоҳ*, *Гулпойгон*, *Қўҳистон*, *Гунб* мебошанд, дар аввалҳои давраи инкишофи забон ва адабиёти тоҷик дар шаклҳои аслии худ қор фармуда шудаанд ва баъдтар танҳо дар шакли арабӣ интишор ва истеъмол ёфтаанд. Баъзе муаррабҳо дар осори классикони адабиёти тоҷик дар ду шакл низ воমেҳӯранд (лигом—лаҷом, пиёда-байдақ, гулоб - чуллоб, саропарда - сародик, чамъаш - сародикот, чева - зайбақ, лил - фил ва ғайра). Бисёр калимаҳои арабишуда танҳо дар забони арабӣ боқӣ мондаанд ва баъзе дар арабӣ низ ба қатори калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ дохил шудаанд. Масалан, *сак* муарраби *чак* (ҳуччат, маншур), *тассуҷ* - муарраби *тасу* (ҳиссае аз 24 ҳисса: воҳиди вазн ё пулӣ). Аз муарработ калимаҳоеро низ номбар кардан мумкин аст, ки танҳо дар шакли арабишуда истеъмол мешаванд. Масалан, *ибриқ* - *муарраби обрез*; *шатранҷ* - *муарраби шатранг*; *норанҷ* — *муарраби норанг*; *норҷил* — *муарраби норгил*.

Гуруҳи дигари калимаҳои муарраб фақат хоси забони арабианд ва дар тоҷикӣ асосан дар шаклҳои аслии худ қор фармуда мешаванд. Масалан,

фолуза - полуда, дебоч - дебо, русток - русто, бошак - боша, шалчам - шалғам, ҳиндоза - андоза, сироч - чироғ, нарчис - наргис ва ғайра.

Дар доираи ин гуруҳи лексика калимаҳоро дучор мекунем, ки аслан тоҷикӣ набуда, ба забону лаҳҷаҳои дигар нисбат доштанд. Масалан, калимаи юнонии *kalopodhion* дар тоҷикӣ ба шакли колбад (колбуд) қабул шуда бошад, забони арабӣ онро ба шаклу маънии яке аз бобҳои феъли қалара мувофиқ гардонид, ба сурати қолаб (қолиб) таъриф намуд ва ин калима баъдтар дар тичикӣ низ ба ҷои калимаи колбад истеъмоли шудан гирифт. Мисли ҳамин калимаи файласуф (философ - дӯстдори ҳикмат) аз калимаи *philosophos*-и юнонӣ таъриф шудааст. Аммо *maghos*-и юнонӣ бо калимаи паҳлавии *magh* ва авестоии *moghu* - *moḡu* - *mag* (мағ - муғ) робита дошта, аз ин забонҳо гирифта шудааст.

Ё ин ки калимаи *ҷизья* муарраби калимаи *газит*-и забони оромӣ (арамейский) ва калимаи девон низ муарраб аз калимаи қадимтарини авестой аст, ки бо калимаи *дар*-и забони осурӣ робита дорад. Бисёр калимаҳо аз забонҳои матруки (азбайнрафтаи) оромӣ, сурёнии забонҳои сомӣ (семитӣ) ва инчунин аз забони лаҳҷаҳои забонҳои қадимаи эронӣ ва ғайра муарраб шуда, баъдтар тадриҷан ба забони тоҷикӣ гузаштаанд.

Қабатҳои лексии забони тоҷикиро аз назар гузаронда ба баъзе ҳодисаҳои дигар низ дучор мешавем. Бисёр калимаҳои забонҳои дигар аз рӯи қоидаи ҷамъбандии арабӣ ҷамъ баста шудаанд. Масалан, майдон - маёдин, ринд - рунуд, турк - атрок, туркман - тарокима ва ғайра.

Баъзан аз рӯи қонуни калимасозии арабӣ аз калимаҳои тоҷикӣ сохта шудани калимаҳои нав низ дида мешавад. Масалан, аз калимаи чиркин - мучаркан (золи мучаркан дар эҷодиёти Аҳмади Дониш), аз калимаи чарх - мучаррах (дар ашъори Шамсиддини Шохин) ва ғайра. Вале ин қабил неологизмҳо, ки махсуси замони муайян буданд, дар доираи эҷодиёти шахсони алоҳида боқӣ мондаанд.

б) **Лексикаи забони ўзбекӣ ва дигар забониҳои туркӣ, ки ба воситаи забони ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.**

Халқи тоҷик аз қадим бо як қатор халқҳои туркзабон, хусусан бо халқи ўзбек, муносибатҳои ҳамсоғӣ ва ҳамватанӣ дорад. Ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои қавмҳои туркзабон асрҳо боз давом дорад. Калимаҳои забонҳои туркӣ дар сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ асри XI ва ҳатто хеле пештар аз он низ мушоҳида мешаванд. Маълум мешавад, ки ин чараён хеле барвақт сар шуда, дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои минбаъдаи халқҳоямон боз ҳам қувват гирифта будааст.

Дар адабиёти асрҳои XI-XII як қатор калимаҳои забонҳои туркӣ, аз қабили *хон, хоқон, тамго, илик, элхон* ва ғайраҳо дучор кардан мумкин аст. Масалан, истеъмол шудани ин қабил калимаҳои туркиро дар эҷодиёти Низомии Ганҷавӣ низ мушоҳида мекунем:

Хирадам язак фириштад ба висоқи хайлтошам,
Адабам тилоя дорад ба ятоку посбонӣ.

Ба забони тоҷикӣ роҳёфтани калимаҳои туркӣ дар асрҳои XIII-XIV аз пештара дида пурзӯртар мегардад, ки ин ҳолат ба қувват гирифтани муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи халқҳои ин сарзамин вобаста аст.

Намоёнтарин намунаи манбаъҳои таърихӣ ин давра – “Қомеъ-уттаворих”-и Рашидиддини Фазлуллоҳро аз назар гузаронида, ба бисёр калимаҳои туркӣ ва муғулӣ, аз қабили *око. яроқ, кадок, қудо, анда, яргу, қаровул, есо, ёсомишӣ* ва ғайраҳо дучор мешавем, ки ҳолат, мафҳумҳои ҳешутаборӣ, мансабу мартаба, қонуну қоидаҳои давлатдорӣ қавмҳои муғул ва туркнаждро ифода менамоянд. Истеъмол шудани калимаҳои туркиро дар эҷодиёти бузургтарин шоири ин замон Саъдии Шерозӣ низ дидан мумкин аст.

Биё, то дар ин шева чолиш кунем,
Сари хасмро санг болиш кунем.

Ё ки:

Саъдӣ дигар бор аз ватан азми сафар карди чаро?

Аз дасти он турки хито ярғу ба хоқон мебарам.

Дар асарҳои таърихӣ, адабӣ, дидактикӣ ва ғайра истеъмол шудани босқоқ (амалдори ҳарбӣ дар лашкар), ялвуч (пешвои дин), эл (қавм), тамғо барин калимаҳо ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Чараёни ба забони якдигар гузаштани воҳидҳои луғавии тоҷикиву ўзбекӣ, хусусан, аз давраи ташаккули адабиёти классикии ўзбек ва вусъати робитаҳои эҷодии шоиру нависандагони ин ду халқ боз ҳам авҷ мегирад. Шароит ва муносибатҳои минбаъдаи таърихӣ низ ба ин чараён таъсири зӯр расониданд.

Аз ибтидои асри XVI сар карда халқҳои тоҷику ўзбек дар як сарзамин дар вазъияти дӯстиву ҳамкорӣ умр ба сар бурда, муносибатҳои зичи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва адабӣ доштанд, ки ҳамаи ин ба забон бе таъсир намондааст. То даврони шӯравӣ дар манбаъҳои хаттии забони тоҷикӣ истеъмоли як силсила калимаҳои ўзбекӣ, аз қабилӣ: **ўрда, байрақ (байроқ), қаймоқ, элак, юриш, қўшун. оқсаққол, бек, бегим, хоним, қўшбегӣ, тура, элчӣ, қамчин, қашав, ялав, қишлоқ, яйлоқ, йурға** ва ғайра мушоҳида мешавад. Аз тарафи дигар, як гурӯҳ калимаҳои ўзбекӣ, монанди: **чуқур, қизик, қудуқ, қуллуқ, кундоқ. бутун, йўрма, қилиқ, қуроқ, ямоқ, қашқа, қапқон, қурут, экизак, эрка, қаироқ, қуюқ, қалин, ихчам** ва ғайра батадрич ба забони зиндаи гуфтугӯии халқ дохил шудаанд, ки баъдтар бештари онҳо ба забони адабӣ гузаштаанд. Ин хусусияти муҳимми иқтибоси калимаҳои ўзбекӣ ба шумор меравад. Умумияти шароит ва дар бисёр маҳалҳо дузабона будани аҳоли барои дар забонҳои якдигар аз худ шудан ва ба омма фаҳмо гардидани калимаҳо мусоидат кардааст. Масалан, калимаҳои **йигит, қилич, милтиқ, аралаш, бўрдоқӣ, қавурма қавурдоқ, йўрға, аниқ, қимиз, ем, қухос, қавоқ, қош, келин, ирим, бой, бойбача, босмачӣ. қурбошӣ, оқподшоҳ** ва ғайра пеш аз он ки дар осори хатӣ қайд шаванд, дар забони халқ қор фармуда

мешуданд. Аксари ин қабил калимаҳо ҳоло дар забони умумихалқии тоҷик васеъ истеъмол мешаванд.

Аз забони ўзбекӣ ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд. Аксари калимаҳои ўзбекӣ, ки ба воситаи манбаъҳои хаттӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, ҳоло ба архаизмҳо мансубанд. **Тўқсабо, қўшбегӣ, оқозшиқбошӣ, лашкарбошӣ, тамго, ярлик, элчӣ, хон, хоқон, бек, чопар** ва ғайра аз ҳамин қабил калимаҳоанд, ки онҳо дар адабиёти ҳозира фақат барои ифодаи воқеаҳои муҳити муайяни таърихӣ истеъмол мешаванд.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои ўзбекӣ дар давраҳои гуногуни ташаккули забони тоҷикӣ ҳам дар забони хаттӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯй мувофиқи қонуну қоидаҳои дохилии забони тоҷикӣ истеъмол шуда, бо унсурҳои дигари луғавии он муносибатҳои гуногуни лексикӣ ва грамматикӣ пайдо намудаанд. Калимаҳои ўзбекии ба тоҷикӣ дохилшуда ба воситаи унсурҳои лексикӣ-грамматикӣ дигар барои сохтани калимаҳои нав истифода мешаванд, бо гуруҳҳои мухталифи лексикӣ дар муносибатҳои гуногуни маъноӣ воқеъ мегарданд. Масалан, калимаҳои **қишлоқ, қаравул, қамчин** бо калимаҳои тоҷикии **деҳа, посбон, тозиёна** дар муносибати синонимӣ воқеъ шуда бошанд, калимаи **бой** бо калимаи **камбағал**-и тоҷикӣ муносибати антонимӣ пайдо кардааст.

Дар ин гуна муносибатҳои маъноӣ лексикӣ калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ баъзе хусусиятҳои дигарро низ дидан мумкин аст. Албатта, баъзе калимаҳои ўзбекӣ ба тоҷикӣ бо мафҳумҳои нав дохил шудаанд (қарокўл, қимиз, тўккуз ва ғайра). Як қатор калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ синонимҳои худро дошта бошанд ҳам, ин синонимҳо оҳиста-оҳиста аз истеъмол баромадаанд ва баъзе аз ин қабил синонимҳо архаизмҳои семантикиро ташкил намудаанд. Масалан, қамчин - тозиёна, узангу - рикоб, қайроқ - фасон, тўй - сур ва ғайра. Баъзе калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ синонимҳои тоҷики дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати ифоданокии конкретиашон фарқ мекунанд. Масалан, калимаҳои тоҷикии **парда, шабнам шодиёна** аз як

чихат бо калимаҳои ӯзбекии *чимилиқ, қирав, севанчӣ* синониманд, вале аз чихати конкрет будани маънояшон аз калимаҳои зикршудаи тоҷикӣ фарқ мекунанд.

Тамоман аз худ шуда рафтани калимаҳои иқтибосии ӯзбекиро ба воситаи аз назар гузарондани таркиботи як қатор ибора ва зарбулмасалу мақолҳо низ дарк намудан мумкин аст. Масалан, *аспи қашқа; аспӣ калони тӯруқ; чакмани қокма; давои қурут - оби ҷӯш; кӯҳро занад, талқон мекунад; сир бой надодан; ба аспӣ бад сад қамчин; ба оши тайёр бакавул; баъд аз тӯй нагора; дуздҳо қарақчӣ задааст* ва ғайра. Баъзе аз ин қабил ибора ва зарбулмасалу мақолҳо бо роҳи тарҷума ва калка ба забони тоҷикӣ дохил шуда бошанд ҳам, унсурҳои луғавии ӯзбекиашон нигоҳ дошта шудаянд ва онҳо тамоман аз худ шуда рафтаанд.

в) Лексикаи забони русӣ ва интернационалӣ, ки ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудааст

Дар забони тоҷикӣ кор фармуда шудани калимаҳои русӣ асосан пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна сар мешавад. Ин чараён дар натиҷаи барқарор шудани муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияти халқҳои рус ва тоҷик вусъат пайдо мекунад. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX қорҳои тижорати Осиёи Миёна ба Россия авҷ мегиранд, якҷанд қорхонаҳои нава сохта шуда, дар соҳаи маориф, маданияти сарзамини мо, хусусан дар ҷойҳои, ки тарзи ҳукуматдорӣ европавӣ ҷорӣ гашта буд, дидавуниҳо ба миён меоянд. Ҳамчунин як силсила калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда ба забони асарҳои адабӣ ва таърихӣ роҳ меёбанд.

Дар асарҳои адабӣ ва таърихӣ қор фармудани калимаҳои русӣ аз Аҳмад Маҳдум сар шуда, бо инкишофи ҳаракати маорифпарварӣ ва демократӣ пурзӯр мегардад. Калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда дар осори пайравони Аҳмад Маҳдум сар шуда, бо инкишофи ҳаракати маорифпарварӣ ва демократӣ пурзӯр мегардад. Калимаҳои русӣ ва хориҷии русишуда дар осори

пайравони Аҳмад Махдум - Мирзо Сирочи Ҳаким, Асирӣ, Айнӣ ва ғайра истеъмол шудан мегиранд.

Зиндагӣ талаб мекард, ки навигариҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ғайра дар забон инъикос ёбанд. Барои ифодаи чизҳои навро, ки ба зиндагии халқи тоҷик дохил мешуд, материали луғавӣ лозим буд. Вале материали луғавии мавҷуда ин - навигариҳоро айнан ифода карда наметавонист. Барои ин ки асли мафҳуми предмету ҳодисаҳои нави ҳаётиро фаҳму шуури одамон дуруст дарк намояд, табиати забон ҳамчун воситаи асосии мубодилаи афкор тақозо мекард, ки барои инъикосу ифодаи ҳодисаҳои наво калимаву ибораҳои худӣ ёфта шаванд, ё онҳо бо номҳои аслии дар забонҳои дигар мавҷуди худ мубодилаи мардумро таъмин карда тавонанд. Ин аст, ки чи дар забони хаттӣ ва чи дар забони густуғӯии халқи тоҷик истеъмоли калимаҳои русӣ ва ба воситаи он унсурҳои лексикаи интернационалӣ қорӣ мегардад. Ҳануз то солҳои замони шӯравӣ дар забони тоҷикӣ *уезд, пристал, волостной, император,, губернатор, самовар, фонтан, фэйтон, мошина, конка, театр, телефон, громофон. трамвай, завод, электрик, банк, почта* барин калимаҳо истеъмол ёфта, бештарини онҳо ба қонуни фонетикии талаффузи онвақтаи тоҷикӣ дучор омада, дар шаклҳои маҳаллии худ қор фармуда шудаанд. Масалан: *конка - қўнка, губернатор - губирнотур (губирнот, губир), консул - қўнсул, подрядчик - пудратчӣ, станция истанса* ва ғайра.

Дар ин маврид, аз як тараф, агар шакли маҳаллии талаффузи онҳо ба назар гирифта шуда бошад, аз тарафи дигар, хати арабӣ хусусиятҳои фонетикии ин қабил калимаҳоро дуруст инъикос қунонида наметавонистаанд. Аз ин ҷост, ки дар адабиёту матбуоти он давра як қатор калимаҳои русӣ-интернационалӣ ба шаклҳои зерин сабт шудаанд: *утумўбил (автомобил), белат (билет), газета (газета), диплўм (диплом), кулуб (клуб), компония - кумпония (компания), мағоза (магазин), пўшта (почта)* ва ғайра.

Як гурӯҳи калимаҳои русӣ-интернационалӣ баъдтар низ дар шакли ба талаффузи тоҷикӣ мувофиқ кунонидашуда ба забони адабӣ дохил гардидаанд: *самовор, фойтуз патнус, чойник, пудратчӣ, суғурта* ва ғайра.

Дар ин масъала муносибати бо забонҳои дигар ба воситаи забони ўзбекӣ доштаи забони тоҷикиро низ ба назар гирифтани лозим аст. Масалан, ба забони тоҷикӣ талаффузи тоторӣ, туркӣ, озарбойҷонии онвақтаи як қатор калимаҳо, аз қабилӣ *кунгира (конгресс), қумита (комитет), обуна (аз abonne-и лотинӣ), суғурта (страхование)* ба воситаи забони ўзбекӣ гузашта, аз инҳо обуна, суғурта дар ҳамин шакл ба забони адабӣ дохил шудаанд.

Давраи шӯравӣ марҳалаи нави ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои русӣ ва интернационалӣ мебошад; ки дар масъалаи иқтибоси калимаҳои русӣ-интернационалӣ аз давраи пешазреволюсионӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Дар ин давра аз забони русӣ ба забонҳои халқҳои дигар халқҳо, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ, махсусан калимаҳои ифодакунандаи соҳаҳои гуногуни ҳаёти халқҳо бештар дохил шуда, бо роҳи калка аз худ кардани онҳо низ хеле авҷ мегирад. Аз забони русӣ ба забони халқҳо асосан лексикаи интернационали гузаштан мегиранд ва дар забонҳо тамоюли аз худ кардани лексикаи интернационалӣ пурзур мегардад.

Умумияти ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи халқҳо воситаи асосии аз ҳисоби ҳамдигар бой гардидани забонҳои онҳо мебошад. Ба ҳаёти пурҷӯшу хуруши халқҳо рӯз ба рӯз мафҳуми воситаҳои нави зиндагӣ дохил мешаванд, ки забон низ барои ифодаву инъикоси онҳо калимаву ибораҳои мутобиқро қабул мекунад.

Муносибати байниҳамдигарии забонҳоро пеш аз ҳама таркиби луғавӣ муайян мекунад. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ рӯз то рӯз аз ҳисоби лексикаи русӣ-интернационалӣ бой шуда истодааст. Вале ин бойшавӣ ба ҳамаи соҳаҳои лексикаи забони тоҷикӣ баробар тааллуқ надорад. Забон аз забонҳои дигар пеш аз ҳама калимаҳоеро қабул карда метавонад, ки ба онҳо зарурат ва эҳтиёҷ дошта бошад.

Калимаҳои иқтибосии русӣ-интернатсионалӣ дар қисмати лексикаи илмӣ, техникӣ, ҷамъиятӣ, сиёсӣ, моддӣ-маишӣ ва топонимика бештар дида мешаванд. Масалан: 1. Лексикаи иҷтимоӣ-сиёсӣ: совет, бюро, социализм, депутат, агитатор, партия, коммунизм, пленум, митинг ва ғайра.

Лексикаи маъмурӣ: район, республика, директор, бухгалтер, ректор, анкета, орден, билет, паспорт ва ғайра.

Лексикаи соҳаи хоҷагии қишлоқ: колхоз, ферма, звено, правления, трактор, комбайн, сеялка, агротехника, канал, гидромелиорация, гидролог, агроном ва ғайра.

Лексикаи соҳаи маориф ва маданият, санъат ва адабиёт: педагог, парта, институт, техникум, семинар, доцент, профессор, декан, музей, клуб, цирк, театр, драма, жанр, роман, очерк, повест, образ, фелетон ва ғайра.

Лексикаи соҳаи илм ва техника: формула, теория, гипотеза, кислород, водород, азот, аспирин, пенициллин. счетчик, кнопка ва ғайра.

Номҳои асбобҳои рӯзгор: диван, термос, буфет, стол, сервант ва ғайра.

Лексикаи соҳаи спорт: волейбол, баскетбол, стадион. теннис, штанга, футбол ва ғайра.

Лексикаи соҳаи саноати сабук ва ҳӯрокворӣ: галстук, пальто, плащ, костюм, туфли, лимонад, гуляш, котлет ва ғайра.

Лексикаи соҳаи нақлиёт, алоқа молия ва иқтисодиёт: автобус, автомобиль, такси, самолёт, троллейбус, почта, телефон, телеграф, аванс, бюджет, баланс ва ғайра.

Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар марҳалаи нави тараққиёти забони адабии тоҷик роли прогрессивӣ бозидааст. Калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ на танҳо мафҳумҳои муайянро аниқу равшан ифода намуда, таркиби луғавии забонро бой ва пурмазмун гардониданд, балки дар шароити инкишофи ҳарҷонибаи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ва маданияти он барои ба вуҷуд овардан ва такмили терминологияи илмӣ-техникии забони тоҷикӣ низ васеъ истифода шудаанд.

Калка. Калимаи вомиро бо тарҷумаи таҳтуллафзӣ (калка) айнияти маҳз доништан дуруст нест. Дар забон баъзе калимаҳое мавҷуданд, ки дар натиҷаи айнан ё мазмунан тақлидкунон тарҷума кардани калимаҳои забони бегона ба вучуд омадаанд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои бо роҳи калка аз забонҳои арабӣ, русӣ ва ӯзбекӣ пайдошуда ба назар мерасанд. Хусусан калимаҳои марбути забони русӣ зиёданд. Масалан, калимаҳои “худтанқидкунӣ” ва “худхизматрасонӣ” дар натиҷаи ба қолаби калимаҳои русӣ тақлид карда айнан тарҷума кардани калимаҳои русии “самокритика” ва “самообслуживание” ба вучуд омадаанд. Монанди ҳамин, калимаҳои “бозсозӣ”, “худмуайянкунӣ”, “фавқуссадо” калкаи калимаҳои русии “перестройка”, “самоопределение” ва “сверхзвуковой” мебошанд. Калка дорои хелҳои зерин аст:

1. Калкаи луғавӣ — калимаҳое, ки дар натиҷаи ба калимаҳои забони дигар тақлид карда айнан тарҷума кардан ба вучуд омадаанд: *идоракунӣ (управления), даҳа (декада), байналхалқӣ (международный), моҳпаймо (лунаход)...*

2. Калкаи маъноӣ (семантикӣ) — калкаҳое, ки дар асоси тарҷумаи маъноӣ пайдо шудаанд: *огоҳӣ (предупреждение), танбех (выговор), синф (класс)...*

3. Калкаи наҳвӣ — калкаҳое, ки дар асоси қолиби наҳвии забонҳои дигар ба вучуд омадаанд: *аскари сурх, мудофиаи граждани, богчаи бачагона, вазорати маориф* ва монанди инҳо.

4. Калкаи фразеологӣ - калкаҳое, ки дар натиҷаи айнан тарҷума кардани ифодаҳои маҷозӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд омадаанд: *забони зинда (живой язык), нур болои нур (нуран алонур), ба доно як ишорат кифоя (алақилу якфиҳи ишорат), қути лоямут шудан* ва ғайра.

Ҳамин тавр, калимаи забонҳои дигар ба забони вомгир бо ду роҳ ворид мешаванд: а) бо роҳи нусхабардорӣ - калка, б) бо роҳи вомгирӣ (калимаҳои вомӣ). Ҳам калка ва ҳам калимаҳои вомӣ дар заминаи калимаи забонҳои

хориҷӣ ба вучуд меоянд. Фарқи калка аз калимаҳои вомӣ дар он аст, ки маънои калимаи забони бегона бо тарҷумаи калима ва воситаҳои дастурии забони дигар ифода меёбад. Масалан, “небоскрёб” – осмонхарош...

Савол ва супоришот:

1. Калимаҳои аслӣ (худӣ) чӣ гуна хусусиятҳо доранд.
2. Ба калимаҳои аслӣ мисолҳо оред.
3. Сабабҳои иқтибоси калимаҳои арабӣ дар чист?
4. Барои фарқ кардани калимаҳои аслӣ ва арабӣ чӣ гуна аломатҳо мавҷуданд.
5. Чӣ гуна калимаҳоро мо муарраб меномерем.
6. Матнеро интиҳоб намоед ва калимаҳои аслии тоҷикӣ ва вомии онро муайян намоед.
7. Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони мо аз кай ин ҷониб ворид гаштаанд?
8. Дар бораи калимаҳои иқтибосии русӣ маълумот диҳед.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 2010.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.

МАВЗӢИ 5. КАЛИМАИ СЕРМАҲСУЛ ВА КАММАҲСУЛИ ЗАБОНИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

Нақша:

1. Калимаҳои сермаҳсул ва каммаҳсул, лексикаи умумиистеъмолӣ, лексикаи китобӣ-адабӣ.
2. Калимаҳои кӯҳнашуда (архаистӣ) ва таърихӣ.

3. Неологизмҳо (калимаҳои нав). Сабабҳои ба майдон омадани калимаҳои нав. Неологизмҳои давраи истиқлол ва аҳамияти онҳо.

4. Эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо дар забон.

***Калидвожаҳо:** калимаҳои сермахсул, калимаҳои каммахсул, лексикаи умумистеъмолӣ, лексикаи китобӣ, калимаҳои кӯҳнашуда, архаизмҳо, калимаҳои таърихӣ, неологизмҳо, калимаҳои нав, эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо.*

1.Калимаҳои сермахсул ва каммахсул. Забон ҳамеша дар тараққиёт аст. Дар забон тадричан калимаҳои нав пайдо мешаванд; баъзе калимаҳо оҳиста-оҳиста кӯҳна шуда, камтар кор фармуда мешаванд, билохира аз байн мераванд. Ин тағйирот на фақат ба ҳуди калимаҳо, балки ба маънои онҳо низ хос аст. Баъзе калимаҳо оҳиста-оҳиста маънои нав гирифта, маънои мавҷудан худро гум мекунанд ва қисми дигари калимаҳо аз маъноҳои ҷудогонаи худ маҳрум мешаванд, ё баръакс маъноҳои нави иловагӣ мегиранд. Ин ҷараён тадричан ба амал меояд. Дар натиҷа калимаҳо аз ҷиҳати истеъмол хусусияти замонавӣ пайдо мекунанд, яъне дар марҳалаи муайяни тараққиёти забон ё серистеъмол мешаванд ё камистеъмол. Аммо калимаҳои камистеъмол якбора аз байн нарафта, ҷараёнҳои дуру дарозро тай менамоянд, бо калимаҳои серистеъмол муддати тӯлонӣ боқӣ монда метавонанд. Аз тарафи дигар, дар забон калимаҳо ва маънои нави калимаҳо низ пайдо шуда меистанд. Ин гуна калимаҳо ва маънои нави калимаҳо якбора умумӣ шуда наметавонанд ва аз ин ҷиҳат дар таҷрибаи ҳаррузаи зиндагӣ бо калимаҳои дигари умумишудан оммафаҳмӣ забон ба як андоза истеъмол ва истифода намешаванд. Аз ин ҷост, ки дар забон калимаҳои оммафаҳми серистеъмол аз калимаҳои аз ҷиҳати кӯҳнагӣ ё навӣ камистеъмол фарқ мекунанд. Калимаҳои серистеъмол, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша истифода шуда, оммафаҳманд, гурӯҳи ғаёл ва калимаҳои камистеъмол, ки кӯҳна буданашон ҳис карда мешавад ё аз сабаби нави худ ҳанӯз умумӣ нашудаянд ва ба истифодаи ҳаррӯзаи мардум

дохил нагаштаанд, гурӯҳи нофаъолро ташкил менамоянд. Оммафаҳмӣ ва дараҷаи истеъмоли калима ба маҳсулнокии он таъсир мерасонад. Вале фаъоли ё серистеъмолии калимаҳо фақат бо дараҷа ё суръати истеъмоли онҳо муайян намешавад. Ҳамчунин калимаҳое, ки дар доираи забони умумихалқӣ ҳудуди истеъмолашон танг аст (терминҳо, профессионализмҳо, калимаҳои таъсирбахш), ба луғатҳои фаъол дохил мешаванд. Ин қабил калимаҳо, қатъи назар аз он ки аз тарафи намоёндагони дигар соҳаҳо истеъмол мешавад ё не, фаҳмоанд ё ғанӯз номаълум, дар доираи худ истеъмол меёбанд, дар мубодилаанд ва воситаву омилҳои лексии забони ҳозира ба шумор мераванд.

2. Калимаҳои кӯҳнашуда (архаистӣ) ва таърихӣ. Дар забони тоҷикӣ калимаҳое ки аз ҷиҳати хусусияти замони худ аз дигар гурӯҳҳои лексикӣ, масалан, аз калимаҳои умумии серистеъмоли ҳозиразамон фарқ меkunанд, хеле бисёранд. Як гурӯҳи ин қабил калимаҳоро лексикаи таърихӣ (историзмҳо - аз калимаи юнонии *historia* — таҳқиқот, тадқиқот) ташкил мекунад. Калимаҳои таърихӣ предмету мафҳумҳоеро ифода менамоянд, ки манбаи материалии онҳо қайҳо барҳам хӯрдааст. Калимаҳои таърихӣ дар забони ҳозира синоним надоранд, онҳо барои ифодаи воқеияти гузашта истифода бурда мешаванд. Масалан, *додҳоҳ, асас, миршаб, қозӣ, мулозим, амир, ҳоким, иноқ, мирзо, парвонаҷӣ, амин, амлокдор, корвонбошӣ, аълам, ағолук, дорға, бий, чоряккор, батрак, дарвеш, иқтоъ, вақф, закот, зиндон, қозихона, манҷаниқ, хирқа, далқ, бунак* ва ғайра.

Чи тавре ки мебинем, ин калимаҳо мансабу вазифа, предметҳои гуногун ва воситаву муносибатҳоеро ифода меkunанд, ки ба замони гузашта тааллуқдоранд.

Воҳидҳои таърихӣ аз ҷиҳати шакл ду хел мешаванд: калимаҳои таърихӣ ва ибораҳои таърихӣ. Ибораҳои таърихӣ назар ба калимаҳои таърихӣ миқдоран каманд: *хатти барот, ясавули уламо, вақфи авлод, ҳуҷраи ориятӣ* ва монанди инҳо.

Воҳидҳои луғавии таърихи аз ҷиҳати маъно низ аз ҳамдигар фарқ кардан мумкин аст. Миршаб, қозӣ, иқтоъ, вақф барин воҳидҳо калимаҳои таърихии луғавианд, зеро дар маънои онҳо тағйироти ҷиддӣ ба вуҷуд наомада, дар ҳолати моносемантикии худ боқӣ мондаанд. Раис, парвона, сарой барин воҳидҳо калимаҳои таърихии семантикианд, зеро ин калимаҳо фақат ба маънои пештарашон (раис - навъе аз мансаб, парвона - фармони подшоҳ, сарой - дар ибораи сарои хон) калимаҳои таърихӣ шуда метавонанд.

Баъзе калимаҳои таърихӣ ба сифати номи шахс ва мавқеъҳои ҷуғрофӣ боқӣ мондаанд. Калимаҳои таърихи дар байни калимаҳои мураккаб ва ибораву мақолу зарбулмасалҳо низ дучор кардан мумкин аст. Масалан: ***Шароби муфтро қозӣ ҳам меҳӯрад; Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст; Худам подшоҳу (ҳокиму) табъам вазир; Шароби анта ҳур (вайронишудаи шаробан таҳуро).***

Гурӯҳи дигари лексикаи кӯҳнашударо архаизмҳо (аз калимаи юнонӣ *archaios* - қадима) ташкил медиҳанд. Архаизмҳо калимаҳои кӯҳнашудаанд ва аз ин ҷиҳат дар забон камистеъмоланд ё қор фармуда намешаванд. Архаизмҳо дар натиҷаи танг кардан ё ҷои воҳидҳои луғавии кӯҳна шудаистодаро гирифтани воҳидҳои луғавии дигар пайдо мешаванд. Воҳидҳои луғавии нав ҳамон мафҳуму предмету ҳодисаҳоро ба тадриҷ ифода меkunанд, ки пештар ин мафҳуму предмету ҳодисаҳоро калимаҳои мавҷудаи дигари забон ифода мекарданд. Аз ин ҷиҳат архаизмҳо аз калимаҳои таърихӣ, ки фақат воқеияти замони гузаштаро ифода меkunанд, ба кулӣ фарқ доранд. Архаизмҳо ба забони ҳозира аз ҷиҳати маъно муносибати махсус доранд, яъне ба воситаи калимаҳои синонимии худ, ки мавқеи архаизмҳоро ишғол кардаанд, муайян мешаванд. Дар ҷараёни нутқ шинохтани калимаҳои таърихӣ чандон душвор нест, зеро онҳо танҳо барои зарурати номбар намудани воқеияти гузашта истифода мешаванд. Архаизмҳо бошанд, ҷои худро ба калимаҳои дигар додаанд ва аз ин ҷиҳат муайян намудани хусусияти онҳо, ки дар натиҷаи тангшавии мавқеъ ба гурӯҳи пасиви лексика

гузаштаанд ва бо муродифҳои худ муносибати маъноӣ пайдо намудаанд, ба сӯзвор аст. Масалан, *падруд - видӯ, пиҷӯиш - пурсиш, ҷустуҷӯ, пайк - қосид, диҷ - қалъа, дӯда - хонадон, обистан - ҳомила, кашоварз - деҳқон, қеҳ - хурд, маниш - табиат, ҳислат, азл - бекоркунӣ, авранг - тахт, ангубин - асал, гом - қадам, оҳехтан - луч кардан, бараҳна намудан, сигол - андеша, фикр, озарм - шарм, андарз - насихат, гароидан - хоستان, гурд - паҳлавон, дирафш - байрақ, дуруд - салом, фасон - қайроқ, жарф - ҷуқур, басич - омода, ҳилидан - гузоштан, эшон - онҳо* ва ғайра.

Хусусияти маъноии архаизмҳо умуман ба воситаи калимаҳои муродифи онҳо муайян карда мешавад. Архаизмҳо, ки нисбат ба муродифҳояшон (яъне калимаҳо, ки онҳоро танг карда ба гурӯҳи пасивии лексика дохил кунонидаанд тамоман шакли дигар доранд, *архаизмҳои лексикӣ ё калимагӣ номида* мешаванд. Архаизмҳои номбаршуда ҳамин қабил архаизмҳоанд. Байни ин гурӯҳи архаизмҳо баъзе воҳидҳо дучор кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳати сохт бо муродифҳои худ ҳамрешаанд вале бо баъзе тағйироти овозӣ фарқ мекунанд. Масалан, *шубон - ҷӯпон, шиёр - шудгор, хунб - хум, хвондан - хондан, сунб - сум*. Ин гуна архаизмҳо *архаизмҳои лексикӣ-фонетикӣ* ном доранд.

Архаизмҳо дар натиҷаи кӯҳна шудани ягон маъноӣ калимаи сермаъно ва ба ҷои он маъно серистеъмол шудани калимаи дигар низ пайдо мешаванд. Ин ҳодиса хусусан дар забони адабиёти классикии тоҷик бештар мушоҳида мешавад. Масалан, калимаи *фароз* ба маънии кушода ва баста, *ёл* ба маънии мӯйҳои гардани хару асп ва монанди ин, ҳамчунин ба маънии гардан ва бозу истеъмол шудааст. Дар натиҷаи ба ҷои маъноҳои дуҷуми ин калимаҳо ба тадриҷ серистеъмол шудани муродифҳои онҳо ин маъноҳо ба архаизм табдил ёфтаанд. Ҷараёни инкишоф ва тангшавии доираи маъноии калимаҳо, ки қисман ба ҳодисаи архаизм дахл дорад, хеле мураккаб аст. Сӯзвор аст ғӯем, ки як қатор калимаҳои сермаъноӣ архаизмшуда умуман сермаъноянд, ё дар

натиҷаи маъноӣ дигар пайдо кардан маъноӣ мавҷудаашон кӯҳна шуда ба архаизм табдил ёфтааст ё таври дигар.

Дар доираи маъноӣ калима мушоҳида кардани ҳам маъноӣ кӯҳна ва маъноӣ нави калимаи сермаъноро ва аз ҷумла яке аз маъноҳоро архаизм меномем ё таври дигар - масъалаест, ки тадқиқоти амиқи лингвистӣ меҷаҳад. Масалан, калимаи поварақ дар адабиёти асри XVIII ба маъноӣ калимаи аввали саҳифаи якуми варақи сонӣ, ки дар поёни саҳифаи дуюми варақи аввал навишта мешуд, истеъмол ёфтааст. Дар дастанависҳои пешина ин калима дар охири варақ барои мураттабнигоҳ доштани варақҳои китобҳо, ки рақами саҳифаҳои онҳоро намегузоштанд, навишта мешуд. Масалан, соҳиби луғати «Чароғи Ҳидоят» (асри XVIII) барои тақсиди маъноӣ ин калима байти зеринро аз шеъри Туғро овардааст:

Гушагир авроқи гардунро бувад чун поварақ,

Поварақ созад дуруст аврокро чун абтар аст.

Ҳоло поварақ ба маънии қайду эзоҳҳои поёни саҳифа, ки ба матни асосӣ бо ягон сабаб дахл дорад, истеъмол мегардад. Дар истилоҳи китобнависи пештара ин мафҳум низ ба воситаи маъноӣ “ҳошия” ифода мегардад. Ба ҳамин тариқ, маъноӣ аввалаи поварақ ҳоло кӯҳна шуда, ин калима ба маъноӣ нав истеъмол шуда истодааст. Ҳамин навъ маъноӣ пештараи калимаҳои коргар - муассир, асаркунанда, чома - ҳар матои нодӯхта ҳоло ба маъноӣ архаистӣ табдил ёфтаанд. Ин гуна маъноҳои кӯҳнашудаи калимаҳои сермаъно **архаизмҳои семантикӣ ё маъноӣ** номида мешаванд.

Чи тавре ки мебинем, архаизмҳо бо роҳҳои гуногун пайдо мешаванд. Ягон мафҳум, предмет ё амал барои ифода дар забон якчанд синоним дошта метавонад, вале дараҷаи истеъмоли ин синонимҳо як хел набуда, аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар натиҷа яке ҷои дигарро гирифта, доираи истеъмоли онро танг кардан мегарад ва дуюм ба архаизм табдил меёбад. Архаизмҳо дар асоси аз забонҳои дигар гузаштани калимаҳо, ки дар забони худӣ ба пайдо шудани синонимҳо сабаб мешаванд, низ ба вуҷуд меоянд. Мавриди ба як

маъно каму бисёр истеъмол шудани ин гуна калимаҳои синонимӣ яке ҷои худро ба дуоимӣ дода ба архаизм мегузарад. Ҳолати дигари пайдоиши архаизм ба ягон маънои калимаи сермаъно мувофиқ омадани маънои калимаи дигар аст, ки дар натиҷаи серистеъмолии он ҳамон маънои калимаи сермаъно ба архаизм мубаддал мегардад.

Дар катори лексикаи кӯхнашуда инчунин бисёр калимаҳоро дидан мумкин аст, ки хоси замонҳои гузашта буда, маънову мафҳумҳои дар муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодии ҳамон замон ташаккулёфтаҳо ифода менамоянд. Масалан, фуқаро, авом, камина, маҳдум, арбоб, асилзода, валиаҳд, малик-уш-шуаро, мавлавӣ, мавлоно, мавло, бибиотун, бибиҳалифа, азозил, аллоф, баққол, ирим, кобин, маҳр, боҷ, кафсан. дайр, гулаҳ, бақар, бозоргон ва ғайра осори кӯхнагӣ доранд ва ба гурӯҳи пасиви лексика мансубанд.

Дар истеъмол ва муносибатҳои ин гуна калимаҳо ҳодисаҳои дигарро низ мушеҳида кардан мумкин аст. Баъзан калимаи архаизм аз нав серистеъмол шуда, хусусияти архаистии худро гум мекунад. Ҳамин ҳолатро дар мисоли баъзе калимаҳои тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, модарандар дар қадим низ дар забон истеъмол мешуд, ки далели он байти устод Рӯдакӣ:

Ҷаҳону, чи бини ту аз бачагон,

Ки гоҳ модари, гоҳ модарандарӣ.

Ин калима дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ дар шакли моиндар (инчунин падарандар - пияндар) боқӣ мондааст. То ҳол барои ифодаи мафҳуми модари ғайрихудӣ калимаи иқтибосии ўгайро истифода карда, таркиби модари ўгайро кор мефармуданд. Ҳоло ба ҷои модари ўгай аз сари нав модарандар истеъмол шуда истодааст, вале **андар** бо ҳамаи калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ калима сохта, ҷои калимаи ўгайро гирифта наметавонад. Масалан, барои ифодаи мафҳуми фарзанди ғайрихудӣ таркиби **фарзанди ўгайро** истеъмол намудан лозим меояд. Мисоли ҳамин барои

ифодаи замонҳои гузаштаи хеле дур бештар калимаҳои *қадим, қадимӣ, антиқ* истеъмол мешуд ва калимаи *бостон* ба ин маънӣ камистеъмол буд. Ҳоло барои ифодаи ин мафҳум калимаи бостон бештар истеъмол шуда истодааст. Бештар истеъмол шудани ин қабил калимаҳо мумкин аст онҳоро аз доираи архаистӣ берун барорад, вале ин гуна ҳодиса ба тараққиёти объективии забон, ба шароити дохилӣ ва вазифаи ҷамъиятии он такъя мекунад. Дар ин масъала берун аз имконияти забон кӯшиш намудан натиҷае бахшида наметавонад. Масалан, ба гумон аст, ки ҷои калимаи ҷамафаҳми *ватан*ро калимаи архаистии *меҳан* гирифта тавонад.

3. Неологизмҳо (калимаҳои нав). Ҳар як предмет, мафҳум ё ҳодисаи нав ба воситаи калимаву ибораҳои нав ном бурда мешавад. Калимаву ибораҳои нав, ки мафҳумҳои навро ифода менамоянд якбора умумият пайдо намекунанд, балки ба тадриҷ дар натиҷаи ба истеъмол дохил шудан барои умум шинос ва маълум мегарданд. Яъне калимаҳо дар ягон фосолаи вақту замон дар байни дигар гурӯҳҳои лексикӣ хусусияту нишонаҳои навӣ ё тозагиро дар худ нигоҳ медоранд. Ин ҳолат то умумӣ шудани онҳо боқӣ мемонад. Умумият пайдо намудани калимаҳо нисбатан гуногун аст, яке зудтар хусусияти неологизмии худро гум кунад, дигаре дертар ва сеюмӣ мумкин аст, умумият пайдо накарда, дар ҳолати неологизмии худ боқӣ монад. Ба ҳамин тариқ, ҳар як калима, ки осори навӣ ва тозагӣ дошта бошад, неологизм (аз калимаи юнонии *neos* - нав + *logos* - мафҳум) номида мешавад.

Неологизмҳо аз рӯи эҳтиёҷ ва дар асоси қонуну қоидаҳои лексикӣ-грамматикӣ забон пайдо мешаванд. Ҳар як неологизме, ки ин хусусиятро надорад ва қобили умумишавӣ нест, дер боқӣ монда наметавонад. Неологизмҳо дар ибтидо ҳоси нутқи индивидуалӣ мебошанд ва дар давраҳои минбаъдаи мавҷудияти худ ба неологизми умумизабонӣ табдил ёфта, агар қобилияти умумишавӣ пайдо карда тавонанд, ба қатори лексикаи муқаррарии замонавӣ дохил мешаванд. Вале ҳар як калимаи навро неологизм ҳисобидан мумкин нест. Калимаҳое мавҷуданд, ки нисбат ба замони пайдошавӣ

калимаҳои навад, вале неологизм нестанд. Онҳо дар натиҷаи умумият пайдо кардан ва серистеъмол гаштан хусусиятҳои хоси услубии худро гум карда, ба гурӯҳи фаъоли лексика дохил шудаанд. Масалан, телевизор, асфалт, автомат, троллейбус барин калимаҳо нисбат ба замони пайдо шуданашон калимаҳои навад, вале дар забон серистеъмоланд ва неологизм нестанд. Пас, ҳар як марҳалаи тараққиёти забон ба неологизмҳо соҳиб мешавад, ки дар марҳалаҳои минбаъдаи он аллакай неологизм ҳисоб намеёбанд. Аз ин сабаб неологизмро мафҳуми нисбӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Солҳои аввали садаи XX ба забони тоҷикӣ *колхоз, комсомол, трактор, плуг* барин калимаҳо дохил шуданд ва зуд аз худ шуда, ҳамчун воҳидҳои луғавии гурӯҳи фаъоли лексика истеъмол ёфтанд. Пас, калимаҳо метавонанд зуд аз ҳолати неологизмӣ бароянд ва баръакс муддатҳои дароз ҳамчун неологизм боқӣ монанд. Аз ҳолати неологизмӣ зудтар барои маҷмӯи гурӯҳи фаъоли лексика дохил шудан бештар ба неологизмҳои умумизабонӣ хос аст. Неологизмҳои нутқи индивидуалӣ ё номинативӣ - услубӣ ба гурӯҳи фаъоли лексика хеле оҳиста мегузаранд ва дар ҳолати неологизмӣ дер боқӣ мемонанд ва мумкин аст ба гуруҳи фаъоли лексика ҳеҷ нагузаранд. Ин гуна неологизмҳо, ки бештар хоси забони асарҳои бадеианд, аксар дар ҳамаи доира боқӣ мемонанд. Масалан, калимаҳои сохтаи *палавидан, чалавидан* ва ғайра аз доираи эҷодиёти ҳудуди Савдо берун намебароянд ва калимаҳои *тӯқакаш, кафанкашола, дангалхоб* ва ғайраи эҷодиёти Раҳим Ҷалил хоси забони асари бадеӣ буда, дар ҳамаи доира маҳдуд мешаванд.

Неологизмҳо аз рӯи эҳтиёҷ бо ду роҳ пайдо мешаванд: Барои номбар намудани предмет, ҳодиса ва сифатҳои нави воқеият, ки дар ин сурат вазифаи махсуси номинативиро иҷро менамоянд. Масалан, *космодром, беконфликтӣ (термини адабӣ), заминҳои навқорам, радифи маснуъ, бисёрсерия, васеъэкран, бисёрҳазоркилоҷӣ, усули чоркунҷаи тоқа-тоқашинонӣ, мавҷи зарбазананда* ва ғайра.

Барои аз нав номбар намудани предмет, ҳодиса ва сифатҳои воқеият, ки пеш аз ин ҳам дар забон ном доштанд. Дар ин маврид дар қатори номҳои мавҷудаи ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ номҳои дигар, яъне синонимияи онҳо пайдо мешавад. Масалан, *аскар* - *солдат*; *сипоҳ*, *лашкар* - *армия*; *сурат* - *фотокарточка*; *дорухона* - *аптека*; *созиш* - *блок* ; *достон* - *поэма*; *самолёт* - *тайёра* ва ғайра.

Ин қабил неологизмҳо нисбат ба маънои синонимҳои худ бо як навъ тобиши маъноӣ фарқ мекунанд, яъне маънои онҳо нисбатан конкреттар аст. Масалан, калимаҳои солдат, армия, аптека маъноҳои ҳозиразамонро ифода кунанд, маънои фотокарточка аз маънои сурат, ки синоними расм аст, аниқтар аст, блок на ҳамаи созишхоро, балки созиши сиёсии байни гурӯҳҳои муайяни ҷамъиятиро ифода менамояд. Монанди ҳамин поэма нисбат ба достон маънои васеътар ва тайёра бошад, нисбат ба самолёт бештар ба нутқи индивидуалӣ хос аст ва барои ҳама фаҳмо нест.

Дар забон баъзе калимаҳо низ пайдо мешаванд, ки ҳамчун неологизм на танҳо умумият пайдо карда, баъдтар аз ин доира берун мешаванд, балки ин марҳалаи тараққиётро тайнакарда, ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда дохил шуда мегузаранд. Сабаби ин ҳамоно хусусияти мафҳумҳои воқеияти об'ективиро дуруст инъикос кунонида натавонистани ин калимаҳо мебошад. Масалан, дар солҳои аввали садаи XX *иштирокиюн*, *фирқа*, *шӯро* барин калимаҳо пайдо шуданд, ки мафҳумҳои муайяни воқеияти об'ективиро айнан ифода карда натавонистанд ва зуд ҷои худро ба калимаҳои дигари мувофиқ доданд ва ба қатори калимаҳои кӯҳнашуда дохил шуданд.

4.Эвфемизмҳо, вулгаризмҳо, варваризмҳо дар забон. Вобаста ба арзишгузошти ахлоқӣ ва маънавӣ калимаҳоро дар забони тоҷикӣ ба ду гурӯҳи бузург: *малех* ва *қабех* ҷудо мекунанд. Калимаҳои малех дорои бори мусбатанд, яъне арзиши мусбат доранд. Калимаҳои қабех бошанд, дорои бори манфӣанд, яъне арзиши манфӣ доранд. Бо истилоҳоти байналмилалӣ калимаҳои малехро эвфемизмҳо ва калимаҳои қабехро вулгаризмҳо ном

мегиранд. Эвфемизмҳо ва вулгаризмҳо аз нигоҳи арзиши ахлоқӣ ва маънавӣ бо ҳам мутазоду мухолифанд, чун эвфемизмҳо: калимаҳои малех дар тарбияи ахлоқиву маънавии ҷомеа нақши мусбату шоиста ва вулгаризмҳо: калимаҳои кабеҳ дар тарбияи ахлоқиву маънавии ҷомеа нақши манфиву беарзиш доранд.

Вулгаризм. Вулгаризм аз забони латинӣ *vulgaris* гирифта маънояш - авомона, омиёна аст, яъне калимаи дағал, ва ё ифодаи дурушти номатлубест, ки аз доираи забони адабӣ берунанд, яъне як навъи калимаҳои нутқи гуфтугуист, ки маъноҳои ғайриадабиро ифода мекунанд. Масалан, калимаҳои “башара”, “дам кашидан” ва “ба ҷаҳаннам рафтан”, ки ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ - “рӯй”, “хӯрдан” ва “вафот кардан” истифода мешаванд, маъноро ба тарзи дағал, дурушт, кабеҳ, ифода мекунанд, бинобар ин вулгаризм шуда метавонанд.

Дар таркиби луғавии забон баробари калимаҳои серистеъмол калимаҳои доираи истеъмолашон маҳдуд, инчунин воҳидҳои луғавие, ки ба забони адабӣ хос нестанд, вале дар нутқи гуфтугӯ мавриди истифода қарор мегиранд, арзи вучуд доранд. Вулгаризмҳо аз зумраи ҳамин гуна унсурҳои луғавӣ мебошанд.

Вулгаризмҳо гуруҳи калимаҳои мансуби нутқи гуфтугӯист, ки маънои ғайриадабиро ифода мекунанд ва бо дағалу кабеҳмаъно ва гӯшхарош буданашон аз калимаҳои мӯътадилмаъно фарқ, мекунанд. Гӯянда тавассути маънои луғавии вулгаризмҳо, асосан, қарохати дар дил нисбат ба объект доштаи худро ифода мекунад. Ин маънӣ боиси дорои обуранги махсус шудани онҳо гаштааст. Масалан, дар ҷумлаи “Аммо ҷаноби зақуму зардоб ҳама ҷоро монанди кунгузи бадбӯӣ тосондаву пӯсонда рафтанд” (Р. Ҷалил), ибораҳои “ҷаноби зақуму зардоб” ва “кунгузи бадбӯӣ” аз ҳамин қабил воҳидҳои луғавианд. Гӯянда ибораҳои мазкурро ба маънои маҷозӣ (пичинг) оварда объекти нигоришро

мазаммат карда, муносибати манфӣ доштани худро нисбат ба предмети тасвир ифода намудааст.

Вулгаризмҳо аз ҷихати ифодаи маънӣ якранг нестанд. Ба ин маънӣ онҳоро ба гуруҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳое, ки сарзаниш, таҳқир, гилагузорӣ, нописандӣ, шухӣ ва пичингро ифода менамоянд;

- Аҳа, рӯи ту тирмизаку тиррончакро мурдашӯ шӯяд, ин чӣ гуфтагет. (Р. Ҷалил).

Як қисми ин навъи вулгаризмҳо дар асоси маъноӣ маҷозашон қарохати дилро нисбат ба предмети тасвир ба ҷарноӣ махсус (сарзаниш, мазаммат кардан, гилагузорӣ, шухӣ, пичинг) ифода менамоянд. Масалан, предмети нисбатан хурдро тавассути муқоиса - “аҷина”, қалонро “барзангӣ”, қамро “яққитӣ”, асбобу анҷомҳои арзишашон пастро “лашулӯш” ифода мекунам.

2. Вулгаризмҳое, ки ифодагари қалмаҳои дурушт - ҷашному ҳақорат мебошанд. Онҳо ҳамеша барои таҳқири шунаванда ниғаронида мешаванд;

- Оббо, модарбахатое - хитоб намуд Муҳаммадризо.

- Оббо, падарлаънати валадизиное! - тоқат карданатавониста бонг зад Муҳаммадризо. (Р. Ҷалил).

Вулгаризмҳои ифодагари ҷашному ҳақорат, аз як тараф, муносибати ба шунаванда доштаи гӯяндаро ҷаҳмонад, аз тарафи дигар, обурани нутқро зиёд карда, дорои ҳислатҳои манфӣ будани шахси мавриди тасвирро ифода менамоянд. Ҳамаи дуоҳои бади мардонаю занона барои нишон додани ҳислати гӯяндаи онҳо низ аз воқитаҳои ҳуб маҳсуб мебаранд. Воқидҳои луғавии “ҳаромзода”, “ҳаромӣ”, шӯртумшук”, “нобақор”, “малъун”, “аҳмақ”, “алвасти”, “ҷавонмарг”, “қӯрнамақ”, “қоҳиша”, “лошахӯр”, “беимон”, “беидеънат”, “қалхот” ,

“муйдарози кӯтоҳакл” ва монанди инҳо аз ҳамин қабил вулгаризмҳо мебошанд.

Калимаҳои қбеҳмаъно ба шунаванда бештар рӯирифт гуфта мешаванд. Онҳо дар вақти мочаро, бад шудани муносибат, алоқаи ду кас ё гурӯҳ зиёда истифода мешаванд.

Ба як хели вулгаризмҳо калимаҳои қбеҳмаъно мансубанд, ки онҳо бо унсурҳои луғавии ифодагари номи ҳайвоноти дарранда ва ҳаромхӯри дорои ҳислатҳои манфур чун ташбеҳи бевосита қорбаст шуда, қарохати дили ғӯяндаро ифода меkunанд ва дар асарҳои бадеӣ бо мақсади афзудани қувваи муассирии нутқ, истеъмол мегарданд. Ба ин маъни бештар истифодаи “саг”, “хирс”, “хук”, “рӯбоҳ”, “ҳар” барин калимаҳои ифодагари номи ҳайвонҳо ба назар мерасанд.

Ғӯянда на танҳо объекти суҳанашро бо он ҳайвон қаробар мекунад, балки бо ҳислатҳои манфури он қувваи муассирии нутқашро таъмин менамояд.

Соҳаи истифодаи вулгаризмҳо адабиёти бадеӣ мебошад. Дар ин ҳол, онҳо ба ҷои калимаҳои маъмули адабӣ қор фармуда мешаванд. Масалан, унсурҳои луғавии “башара” ва “ба ҷаҳаннам рафтани”, ки дар асарҳои бадеӣ ба ҷои калимаҳои маъмули забони адабӣ “рӯй” ва “вафот қардани” оварда мешаванд, вазифаи муайяни услубӣ доранд.

Вулгаризмҳо дар асарҳои бадеӣ бо нияти ифодаи нафрат, қаҳру ғазаби ғӯянда ва таҳқири шунаванда чи дар суҳани ниғоранда ва чи дар нутқи қаҳрамони асар мавриди истифода қарор мегиранд. Ба ин маънӣ вулгаризмҳо ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ қардани мумкин аст:

1. Вулгаризмҳо, ки дар нутқи персонажҳои асар бо мақсади ифодаи нафрати ғӯянда ва таҳқири шунаванда қор фармуда шудаанд. Ба ин маънӣ устод С. Айнӣ дар очерки адабии таърихии “Қаҳрамони ҳалки тоҷик Темурмалик” ибораи “душмани гурғтинати рӯбоҳхислат” дар нутқи

пирамард, ибораи “саги газанда”, “саги разил”-ро дар нутқи Темурмалик ба дасти нигориш додааст;

- Оре, ман ҳамон Темурмалики хӯчандиам, ки яккаву танҳо ҳазорҳо шумо чингизиёни хунхорро, чунон ки саги газандаро кушанд, куштаам! - гуфт.

2. Вулгаризмҳое, ки барои ифодаи нафрат ва каҳру ғазаби нигоранда дар нутқи тасвирӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Устод С. Айнӣ дар очерки адабии таърихӣ “Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик” дар нутқи тасвирӣ бо мақсади ифодаи нафрат ва каҳру ғазаб вулгаризмҳои зеринро ба тасвир додааст: сиёҳгӯш, чингизиёни ваҳшӣ, бум, лоша, даррандаи хунхор, ваҳшии даррандаи забункуш.

Ҳамин тавр, вулгаризмҳо дар бобати ба вучуд овардани обуранги нутқ, табиӣ шудани гуфтор, аниқу равшан ва таъсирбахш ифода намудани матлаб вазифаи муҳими услубиро иҷро карда, ба забони асари бадеӣ хусусияти халқӣ ва соддабаёнӣ мебахшанд.

Эвфемизмҳо. Эвфемизмҳо (аз калимаи юнонии euphemia - худдорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт) яке аз воситаҳои муҳими нутқи шифохӣ (суханронӣ) ва хаттӣ мебошад.

Эвфемизм ба ҷои калимаҳои гӯшхорош, беадабонаю қабех муродифҳои писандидаю зебои онҳоро истифода бурдан аст. Масалан, ба ҷои калимаи **ҳаром** - **нопок, касал -бемор, қабр** - “**оромгоҳ, хар - дарозгӯш, мурдан**” - **бандагӣ** кардан-ро истифода намудан ба эвфемизм риоя кардан аст.

Яке аз сабабҳои ба вучуд омадани эвфемизмҳо ба ҷо овардани шартӣ адабӣ гуфтор, худдорӣ кардан аз истифодаи калимаҳои дурушт мебошад. Азбаски эвфемизм яке аз воситаҳои услубӣ буда, ба муродифот марбут аст, ба мутакаллим ё нависанда ба ҷои калимаву ибораҳое, ки шуниданашон ба шунаванда ё хонданашон ба хонанда таъсири бад мебахшад, истифода намудани ифодаҳои латифу ҷозибанок,

нарму гуворо мебошад, яъне ба ҷои калимаҳои дурушту дағал истиёмол кардани муродифҳои адабии онҳост. Масалан, азбаски кӯрӣ яке аз иллатҳои шахс аст, хангоми мурочиат ба шахси нобино бо мақсади наранҷондани ӯ калимаи “қорӣ”-ро истифода мебаранд, ки он малоли хоҳири кӯрон намегардад. Дар ин ҳолат “қорӣ” муродифи “нобино” мебошад. Аммо дар ғайби онҳо муродифҳои дигари “қорӣ” - “очиз”, “нобино”, “аъмо”, “бебасар”, “кӯр” мавриди истифода қарор мегиранд.

Нутқ бо иштироки эвфемизмҳо бошукӯҳифода мегардад. Тавассути онҳо нутқ хайрхоҳона, меҳрубонона, навозишкорона, узрпазирона воқеъ мегардад; Илоҳо! Сад сол умр бинед. Худо давлатӣ шуморо аз ин ҳам зиёдтар кунад. Илоҳӣ ҳокро гирӣ зар гардад.

Хангоми ифодаи фикр ба ҷои калимаҳои қабехмаъно муродифҳои хушмаънои онҳоро истифода кардан малоҳатунафосати суҳанро таъмин менамояд.

Эвфемизмҳое, ки дорои хусусиятҳои эҳсосӣ - муассирианд, дар нигориши нависанда нақши ҷудогона доранд. Зиёда аз ин, бо истифодаи эвфемизмҳо нависанда аз тақори бемаврид низ худдорӣ менамояд.

Савол ва супоришот:

1. Хусусияти асосии калимаҳои сермаҳсул аз чи иборат аст?
2. Калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ, фарқи онҳо.
3. Дар кадом мавридҳо калимаҳои нав пайдо мешаванд?
4. Чи гуна калимаҳоро диалектизмҳо меноманд?
5. Хусусияти асосии истилоҳотро номбар кунед.
6. Калимаҳои касбу ҳунар ва фарқи онҳо аз калимаҳои шевагӣ.
7. Матнро интиҳоб кунед ва калимаҳои серистеъмол ва камистеъмоли онҳоро ба сӯтунҳо ҷудо карда навесед.

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе 1973.

2. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 1985
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.
5. С.Айнӣ. Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷик. Куллийёт. Ҷ. 12. – Душанбе 1976

МАВЗӢИ 6. ЛЕКСИКАИ УМУМХАЛҚӢ ВА ШЕВАГӢ.

Нақша:

1. Лексикаи гуфтугӯӣ-халқӣ.
2. Калимаҳои шевагӣ. Шарҳи диалект, шева ва лаҳча.
3. Профессионализмҳо (Лексикаи касбу ҳунар).
4. Транскрипсия.
5. Донишманди гӯйишҳои мардумӣ.

Калидвожаҳо: лексикаи гуфтугӯӣ, лексикаи халқӣ, калимаҳои шевагӣ, диалект, шева, лаҳча, профессионализмҳо, лексикаи касбу ҳунар, лексикаи забони миллий, транскрипсия, гӯйишҳои мардумӣ, мафҳумҳои умумифаҳмӣ ва умумиистеъмоли.

Лексикаи гуфтугӯӣ-халқӣ. Ҳамаи калимаҳои забони тоҷикӣ, қатъи назар аз доираи истеъмоли онҳо, лексикаи забони миллии тоҷикро ташкил медиҳанд. Вале калимаҳо аз ҷиҳати доираи истеъмол аз ҳамдигар тафовут доранд ва гурӯҳҳои махсус бо хусусиятҳои истеъмолиашон ҳам фарқ меkunанд.

Луғати ҳар як забон вобаста ба доираи истеъмол ба **лексикаи умумихалқӣ, лексикаи шевагӣ ва лексикаи касбу ҳунар** ҷудо мешавад.

Қисми асосӣ ва муҳимми захираи луғавии забон аз лексикаи умумихалқӣ иборат аст, ки барои ҳамаи одамони ба ҳамин забон гуфтугӯкунанда фаҳмо буда, аз тарафи онҳо каму беш истеъмол мешавад. Лексикаи умумихалқӣ боигарии асосии забони миллий, воситаи мубодилаи

афкори ин забон аст, ки тараққию инкишофи минбаъдаи онро низ таъйин менамояд. Доираи лексикаи умумихалқӣ хеле васеъ аст; лексикаи умумихалқӣ калимаҳои ҳамаи ҳиссаҳои нутқро дар бар мегирад; қариб ҳамаи калимаҳои ин гурӯҳ дар истеъмол устуворанд ва дар ҳамаи услубҳои нутқ (услуби илмӣ, бадеӣ, маъмурӣ-идоравӣ ва ғайра) истифода мешаванд. Вале мафҳуми умумихалқиро бо *мафҳумҳои умумифаҳмӣ ва умумиистеъмоли* омехтан дуруст нест. Калимаҳои мавҷуданд, ки ба ягон шева ё соҳаи ҷудогонаи фаъолияти меҳнатии ин ё он гурӯҳ мансуб нестанд ва калимаҳои ҳастанд, ки нисбат ба маълумот ва дараҷаи маданияти одамон камтар истеъмол мешаванд, вале ба лексикаи умумихалқӣ дохиланд. Масалан, калимаҳои дучор кардан мумкин аст, ки оммафаҳманд, вале вобаста ба маънии дағал ва номатлубашон аз тарафи ҳама, масалан аз тарафи одамони маданӣ, истеъмол намеёбанд. Аз тарафи дигар, *координатсия, амният* барин калимаҳо мавҷуданд, ки на танҳо серистеъмол, балки барои ҳама ба як андоза фаҳмо нестанд. Ин гуна калимаҳо азбаски бо доираи истеъмоли гурӯҳҳои муайян ва ё бо территорияи муайян маҳдуд намешаванд, барои ҳама муштарак ҳисоб меёбанд ва ба қатори калимаҳои умумихалқӣ дохил мегарданд.

Худи ҳамин факт гувоҳи он аст, ки ҳудуди доираи калимаҳои умумихалқӣ, шевагӣ ва соҳавию касбӣ устувор набуда, дар тараққию тағйироти ҳамешагӣ аст. Масалан, як қатор калимаҳои лексикаи умумихалқиро номбар кардан мумкин аст, ки тамоман ё дар ягон маънои алоҳидаи худ мафҳумҳои ҷудогонаи ягон соҳаи илм ё касбу ҳунарро ифода мекардагӣ шудаанд: ҷумла - 1. ҳама, 2. термини грамматикӣ: замон - 1. вақт, 2. термини морфологӣ-грамматикӣ; кор - 1. амал, шуғл ва ғайра. 2. як қисм аз матои бофташуда (дар-касби бофандагӣ); ҳарак - 1. хари хурд. 2. нишастгоҳи махсус, ки аз ҷӯб ё тахта сохта мешавад. 3. ҷӯбчаи раҳкашидашуда, ки мувозинати торҳои асбобҳои мусиқиро нигоҳ медорад; ришта - 1. тори бофтаҳои пахтагӣ ё абрешимӣ, 2. номи касалӣ дар Бухорои то асри XX, ки аз

истеъмоли обҳои чиркини ҳавзҳо сар мезад; ош - 1. таом, хӯрок, 2. ош додан - дабоғати пӯст.

Калимаҳои шевагӣ. Шарҳи диалект, шева ва лаҳча. Як гурӯҳ лексикаи аз ҷиҳати доираи истеъмол маҳдудро диалектизмҳо (аз калимаи юнонии *dialektos* - намуди маҳаллии забон; шева, лаҳча) ташкил мекунад. Диалектизмҳо ҳоси ягон намуди маҳаллии ин ё он забони муайян мебошанд, ки дар нутқи намоёндагони ҳамон маҳал истеъмол мешаванд ва дар калимаву ибораҳои, ки ба ҷиҳатҳои ҳоси фонетикӣ, морфологӣ ё лексикӣ намуди маҳаллии забон соҳибанд, намудор мегарданд. Диалектизмҳо аз доираи нормаҳои забони адабии умумихалқӣ берунанд ва ҳангоми дар байни лексикаи ҷаҳмои умумихалқӣ истеъмол шуданашон ҳамчун калимаву ибораҳои номафҳуми бегона ба назар мерасанд.

Дар шевашиносии тоҷик зери мафҳуми ғӯйишҳои маҳалӣ забони шевагӣ, лаҳча, гурӯҳи шеваҳо ва шева ҷаҳмида шуда, хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавӣ ин унсурҳоро шевашиносӣ мавриди тадқиқ қарор медиҳад. Албатта, ин истилоҳоти соҳаи шевашиносӣ чун муродиф баъзан барои ифодаи яқдигар меоянд ва яке барои тақмили дигаре ба кор мераванд. Мафҳуми диалект низ чун унсури асосии шевашиносӣ мебошад, ки зимни ин вожа ҳам лаҳча ва ҳам шева ҷаҳмида мешавад.

Бояд гуфт, ки ғӯйиши маҳаллии муайяне, ки аз нигоҳи савтӣ, сарфию наҳвӣ ва луғавӣ аз дигар ғӯйишҳои маҳаллӣ ва аз забони адабӣ то андозае фарқ мекунад, диалект (лаҳча ё шева) номида мешавад. Дар қорҳои тадқиқотии шевашиносони тоҷик барои ифодаи истилоҳи диалект бештар қорбурди “шева” ва гоҳо “лаҳча” ба назар мерасад, ки ин хуб аст. Зеро вожаи шева тоҷикӣ буда, доираи истеъмоли васеъ дорад ва ба маънои тарзи махсуси ғӯйиш, қор далолат мекунад. Лаҳча вожаи арабӣ буда, маънои тарзи гуфтори махсуси маҳаллиро ифода мекунад. Ба назари мо, қорбасти вожаи шева бар ифодаи истилоҳи диалект дар шевашиносӣ раво аст. Чунки ин вожа тоҷикӣ аст ва мафҳуми диалектро ба худ таҷассум қарда метавонад. Доир ба

корбурди вожаҳои шева ва лаҳча дар шевашиносии тоҷик забоншинос М. Эшнӣёзов чунин ибрози андеша намудааст: “Дар забоншиносии тоҷик истилоҳҳои шева ва лаҳча мафҳум ва маъноҳои алоҳида доранд. Дар шевашиносӣ воҳиди аз ҳама хурдтарин намуди забонро, ки дигар ба қисмҳо чудо намешаванд, шева меноманд. Лафзе, ки дар заминаи иттифоқи гурӯҳи алоҳидаи шеваҳо ташаккул ёфта, аломатҳои умумӣ дорад ва дар айни замон бо аломатҳои ҷуфтгони худ аз гурӯҳи дигар каму беш фарқ мекунад, лаҳча номида мешавад. Лаҳча поя ё намуди асосии таърихан ташаккулёфтаи ин ё он забон ба шумор меравад”. Аз ин ҷост, ки ҳар як забони халқӣ ё милли якчанд диалектҳои (шева, лаҳча) маҳаллиро фаро мегиранд, ки он лаҳчаю шеваҳо воситаи асосии ифодаи муносибати одамон буда, ба халқу мардум хидмат мекунанд.

Тафовут ё фарқи забони адабию бо забони шевагӣ нишон додани шавем, дар чунин бобатҳо аён мегардад:

- 1) Аз рӯи ҳудуди интишор, сохт ва мавқеи истеъмоли онҳо;
- 2) Аз рӯи ба шакли хаттӣ чӣ гуна муносибат доштани онҳо;
- 3) Аз рӯи ба тарзи муколама (диалог) ва монолог ифода ёфтани фикр дар онҳо.

Диалектизмҳо аз рӯи он ки нисбат ба ҳодисаҳои лексикӣ-грамматикӣ забони умумихалқӣ чӣ гуна хусусиятҳои забони маҳаллии шеvaro зоҳир менамоянд, ба ҳелҳои зерин тақсим мешаванд:

1. Диалектизмҳои фонетикӣ, ки хусусиятҳои системаи овозии забони шеваи муайяно инъикос менамоянд (дарозтар ё кӯтоҳтар талаффуз шудани садонокҳо, ба ҷои овози маълуми калима омадани овози дигар, ҳодисаҳои ассимилясия, диссимилясия, метатеза ва ғайра). Ҳодисаҳои фонетикӣ дар сохти овозии калимаҳо зоҳир мегарданд ва ба ин восита ҳуди ҳамин калимаҳоро аз шаклҳои маъмули забони адабии умумихалқӣ фарқ мекунонанд. Масалан: чшпм (чашм); декдун//дегдун (дегдон; авҳол (аҳвол) (дар лаҳчаҳои Мастҷох) **2. Диалектизмҳои лексикӣ**, ки дар навбати худ, ду

гурухи махсуси диалектизмҳо - *диалектизмҳои аслии лексикӣ ва диалектизмҳои этнографиро* ташкил медиҳанд.

Диалектизмҳои аслии лексикӣ номи маҳаллии предмети ҳодисаҳое мебошанд, ки дар забони адабии умумихалқӣ ба воситаи калимаҳои дигар ифода меёбанд. Ин гуна диалектизмҳо мумкин аст аз як реша иборат бошанд. Масалан, моиндар (модарандар), пияндар (падарандар), бэроси (барои), баҳчӣ (барои чӣ) - дар лаҳҷаҳои ҷануби забони тоҷикӣ; дафъқур (дафъа) - дар шеваи Мастҷоҳ. Лекин аксари диалектизмҳои аслии лексикӣ дар забони адабӣ синонимҳои мутобиқи худро доранд. Масалан, дар лаҳҷаҳои ҷануб: гизала (асабӣ); доргӣ (наздиқӣ, рӯ ба ру); достак (фароштурук), калет/килет (вайрон); каштал (гиребон); усал (мазоҳ, масҳара); туридан (раמידан); шай (сиҳат); курум (кулӯх); киртақ (гулӯ); ҳеча (лонаи парранда) ва аз лаҳҷаҳои Мастҷоҳ: баҳат (тараф); беҳӣ (зардак, сабзӣ); бўзмакак (калпеса); вочвел (саросема); гичир кардан (тарсондан); дурра (руй- мол), зояк (замини шудгор), калч (нонпар), кӯтидан (майда кардан), локӣ (миёнбанд), сечидан (дурахшидан), тақа (наъл), чухт (рост), ғӯрондан (партофтан), хуч кардан (бардоштан), ҳеҷиб (хостгор) ва ғайра.

Диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ низ мавҷуданд, ки маънии маҳаллӣ ё шевагии калимаҳои умумихалқиро ифода менамоянд. Ин ё он калимаи забони умумихалқӣ мумкин аст ба воситаи ягон маъноӣ дар ягон маҳал касбкардаи худ, яъне маъноӣ маҳаллӣ ё шевагии худ диалектизми лексикӣ- семантикӣ бошад. Масалан, калимаи **амал** дар забони адабӣ маъноӣ муайян дорад. Дар шеваи Мастҷоҳ мафҳуми «навдаи ҷавон» низ ба воситаи ин калима ифода меёбад. Мисоли ҳамин дар ин шева як қатор калимаҳои умумихалқӣ мафҳумҳоеро низ ифода менамоянд, ки дар забони умумихалқӣ хоси онҳо намебошанд: арз (як қисм аз замин, ки байни ду ҷӯй воқеъ шудааст), бағал (нишебии рост), коза (лона), лоғар (танбал), қавм (давр, давра), сарбанд (сарҳад), чакидан (афтодан, дучор шудан) ва ғайра.

Гурӯҳи дигари калимаҳои шевагиро *диалектизмҳои этнографӣ* ташкил медиҳанд. Диалектизмҳои этнографӣ аз калимаҳои шевагие иборатанд, ки предмету ҳодисаҳои хоси он ӯ он маҳалро ифода менамоянд ва ба воситаи зиндагиву ғайолияти меҳнатии сокинони ҳамин маҳал муайян мешаванд. Диалектизмҳои этнографӣ дар забони умумихалқӣ синонимҳои худро надоранд ва предмету ҳодисаҳои ба воситаи он гуна калимаҳо ифодашаванда низ дар ҳаёти умумихалқӣ расмияту умумият пайдо накардаанд. Диалектизмҳои этнографиро бо калимаҳои умумихалқӣ иваз кардан мумкин нест, зеро онҳо барои ишора намудани предмету ҳодисаҳои маҳаллӣ ягон воситаи асосии забони маҳаллӣ ба шумор мераванд. Барои ҳамин ҳам дар вақтҳои зарурӣ он гуна калимаҳо ҳатман ӯ ба шакли асосии худ истеъмоли мешаванд ӯ ба воситаи тафсири муфасссал эзоҳ меёбанд. Масалан, дар шеваҳои ҷануб ва Ёвон калимаҳои *ғалтанакбозӣ* (як навъ бозии кӯдакон), *ҷӯбтора* (хонаи бомаш найпӯш), *йом* (зарфи маҳсусе, ки дар он аз ҷурғот рағған кашида мешавад); ӯ дар шеваҳои Мастҷоҳ калимаҳои *тавл* (сандуқи калони ҷӯбӣ барои нигоҳ доштани ғалла), толпухт (нони дар рағған пухташуда) *чилончи* (зарфи дастшӯй), *далда* (санги далда - санги ҳамвор барои майда кардани ғалла), *ревич* (хӯроке, ки аз орду рағған мёпазанд), *дӯғҷӯма* (навъе аз зарфи ҷӯбин) ва ғайра аз ҳамин қабил диалектизмҳои этнографӣ ба шумор меоаванд.

Дар шеваҳо як қатор калимаҳо ба назар мерасанд, ки вобаста ба шароит предмету ҳодисаҳои гуногуни табииро ифода менамоянд. Он гуна предмету ҳодисаҳо, ки каму беш будани онҳо вобаста ба шароити табиӣ ҳар як маҳал аст, мумкин аст аз рӯи дараҷаи зухуроташон дар забони умумихалқӣ ба воситаи калимаҳои ҷудогона инъикос ёбанд, вале он гуна предмету ҳодисаҳо вобаста ба шароит имконият пайдо кардаанд, ки нисбат ба забони умумихалқӣ пештар дар забони шеваҳо инъикос ёбанд. Масалан, дар шеваҳои Мастҷоҳ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои шароити табиӣ кӯҳистон бештар дида мешаванд; *бармол* - нишебии кӯҳ, *бароба*, *бароз* -

баландӣ, нишебии кӯҳ, **вазаниа** - пайраҳа, **кӯдаланг** - пайраҳаи печутобдори ағбаи кӯҳ, **руш** - нишебии рости бараҳна ва ғайра. Ин гуна калимаҳои шевагӣ низ ба диалектизмҳои этнографӣ наздиканд.

Ба қатори диалектизмҳо ибораҳои диалектикӣ низ мавҷуданд, ки онҳоро диалектизмҳои фразеологӣ номидан мумкин аст.

Диалектизмҳои фразеологӣ фақат хоси шева мебошанд. Масалан, (аз шеваҳои Мастҷох): **гап хӯрдан** - гап гум кардан, **ғӯлак задан** - чашм сиёҳӣ задан, **ошата метиям** - ба ту нишон медиҳам, **ҳавои гургзояк** - ҳавои ҳам офтобу ҳам борон, **хирсхезондан** - бисъёр чаҳд кардан.

Диалектизмҳои фразеологӣ мумкин аст вариантҳои ибораҳои фразеологии забони адабӣ бошанд: ақлаш баъди пешин мебиёяд; панҷ чилакаша дар даҳон мекунад; дар каллааш пешонӣ не (вай нодон); ду даст почики бинӣ (хушкухолӣ) ва ғайра.

Хелҳои диалектология. Аз рӯи мақсад ва тарзи тадқиқот диалектҳо (лаҳҷа ва шеваҳо), яъне аз рӯи метод ва объекти тадқиқот диалектология ду хел мешавад: диалектологияи тасвирӣ, диалектологияи таърихӣ.

Вазифаи диалектологияи тасвирӣ аз бевосита қайд намудани хусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва декикии забони шевагӣ, лаҳҷа ва шеваҳо иборат мебошад. Диалектологияи тасвирӣ он хусусиятҳоро дар давраи муайяни таърихӣ, одатан дар айни замон ба ҳисоб мегирад.

Диалектологияи таърихӣ дар баробари қайд намудани ҳамаи хусусиятҳои хоси забони шевагӣ, лаҳҷа ва шеваҳо, инчунин таърихи пайдоиш, инкишофи онҳо дар давраҳои гуногун, муносибати лаҳҷа ва шеваҳо бо забонҳои хеш ва муносибати забонҳои бегонаро дар ташаккули онҳо меомӯзад. Дар мавриди бо роҳи забоншиносии географӣ омӯхтани забони шевагӣ, лаҳҷа ва шеваҳо низ, дар навбати аввал, мақсадҳои таърихӣ, яъне макони пайдоиши ҳодисаҳо, хатти тай, интишор ва инкишофи аломатҳои онҳо ба ҳисоб гирифта мешавад.

Диалектҳои ҳар кадом забон дар заминаи материалҳои чунон манбаъҳо тадқиқ карда мешаванд: 1) лафзи зиндаи мардуми маҳалҳои муайян, 2) намунаҳои осори қадима, ки пайдоиш ва асли онҳо бевосита ба ин ё он маҳал алоқаманд мебошанд, 3) “забони замин”, ки дар топонимика (номҳои географӣ)-и маҳалҳо интишор гардидааст.

Дар забоншиносии муосир калимаи диалектология ҳамчун истилоҳи умумӣ барои ифодаи мафҳуми яке аз қисматҳои забоншиносӣ истеъмол меёбад.

Дар забоншиносии тоҷик ҳамчун муродифҳои истилоҳи диалектология калимаҳои «шевашиносӣ» ва «лаҳҷашиносӣ» истеъмол мешаванд, ки аз онҳо маъмултараш калимаи шевашиносӣ аст.

Диалектологияи тоҷик лаҳча ва шеваҳои забони тоҷикиро меомӯзад. Лаҳча ва шеваҳои забони тоҷикӣ ҳудуди васеъро дар бар мегиранд. Онҳо аслан дар сарзамини васеи Осиёи Миёна ташаккул ёфтаанд. Аз ин рӯ диалектологияи тоҷик на фақат лаҳча ва шеваҳои дар ҳудуди Ёзбекистон бударо тадқиқ мекунад, балки шеваҳои тоҷикони республикаҳои Осиёи Миёна ва Қазоғистон, инчунин шеваҳои тоҷикони маҳалҳои берун аз ҳудуди Осиёи Марказиро низ дар бар мегирад.

Диалектологияи ин ё он забон аз ҷиҳати шароит ва тарзи таърихи пайдоиш, инчунин аз рӯи дар байни соҳаҳои гуногуни илми забоншиносӣ ҳамчун фан ҷой гирифтани худ то андозае фарқ мекунад.

Диалектологияи тоҷик дар заминаи комёбиҳои экспедисияҳои гуногун (этнографӣ, таърихӣ-кишваршиносӣ, инчунин фолклоршиносӣ) пайдо шудааст. Як қатор масъалаҳои лаҳча ва шеваҳо дар ибтидо, одатан дар дохили этнография ва фолклор шарҳ дода мешуданд. Хусусиятҳои маҳалии забон дар қатори намудҳои материалҳои маданияти моддӣ ва маънавии халқ ҳамчун яке аз хусусиятҳои алоҳидаи ин ё он гурӯҳи этникӣ муайян карда мешуданд. Аз ин рӯ, бо ин равиш то соли 1929 оид ба омӯхтани баъзе лаҳча ва

шеваҳои забони тоҷикӣ материалҳои ҷудогона ва иҷмолӣ ғундошта шуда буданд.

Пас аз муайян ва муқаррар гардидани ҳудуди миллии республикаҳои Осиёи Миёна эътибори масъалаҳои забон дар Ўзбекистон торафт зиёд шудан гирифт. Баробари инкишофи маорифи халқ, тараққиёти илму ҷан, адабиёт, санъат, масъалаҳои ислоҳоти хат, имло ва терминология ба пеш гузошта шуда буданд.

Вобаста ба ҳамаи он масъалаҳо диалектология низ аҳамияти калон пайдо кард: шеваҳо ва лаҳҷаҳо яке аз сарчашмаҳои мӯътабари давра ба шумор мерафтанд, чунки аз онҳо барои боз ҳам бойтар гардидани забони адабӣ калима ва ибораҳои умумтоҷиқии нав гирифтани лозим буд. Дар ҳангоми тартиб додани алифбои тоҷикӣ низ лаҳҷа ва шеваҳо ба эътибор нагирифтани мумкин набуд. Диалектологияи тоҷик пас аз соли 1980 тадриҷан инкишоф ёфта ҳамчун предмети ҳақиқии забоншиносии тоҷик маъмул гардид. Дар зарфи 44 соли минбаъда (солҳои 1930-1974) қариб ҳамаи шеваҳои тоҷик омӯхта шуданд. Доир ба хусусиятҳои онҳо мақола ва монографияҳои бисёре таълиф гардиданд. Ҳоло дар ҳазинаи диалектологияи тоҷик зиёда аз 100 номгӯй асарҳои гуногуни тадқиқоти ба миён омадаанд.

Транскрипсия. Дар вақти омӯختани ягон забон ё лаҳҷа ва шеваҳои он барои пурра акс кунонидани ҳамаи хусусиятҳои фонетикии онҳо, одатан аломатҳои махсуси шартӣ тадбиқ карда мешавад. Маҷмуи аломатҳои шартӣ сохтори яклут ва муайяни фонетикии ин ё он забон ва ё лаҳҷаро ташкил медиҳад ва тобишҳои гуногуни ҳодисаҳои овозии онҳоро акс мекунонанд. Сохтори маълум ва маъмули аломатҳое, ки барои ифодаи намудҳои гуногуни овозҳои забон ва лаҳҷаю шеваҳои он истифода бурда мешавад, транскрипсия ном дорад. Ба тарзи дигар ғӯем, дар хат таҷассум ёфтани ҳамаи намуд ва навъҳои талаффузи забон ё диалект (шева, лаҳҷа) транскрипсия номида мешавад. Транскрипсия (аз латинӣ *transcriptio*—рӯнавис кардан), овонавишт, таҷдиди хаттии овоз, калимаҳову матнҳо тавассути ягон системаи алифбо. Се

навъи транскрипсия - фонетикӣ, фонематикӣ ва амалӣ вучуд дорад. Дар транскрипсияи фонетикӣ нутқ бо тамоми хусусиятҳову тобишҳои овозиаш инъикос меёбад. Масалан, калимаҳои асбоб, ресмон, чашмбандро дар асоси алифбои имрӯзаи тоҷикӣ ва алифбои латинӣ чунин транскрипсияи фонетикӣ кардан мумкин аст; асбоб, риесмон, чашмбан - *asprob riesmon, casmban*. Транскрипсияи фонетикӣ дар луғатҳои дузабона, китобҳои дарсӣ, дастурҳо барои омӯзиши забони бегона, дар тадқиқи лаҳҷаҳои номаълум ё кам омӯхташуда истифода мешавад. Дар транскрипсияи фонематикӣ (фонологӣ) ҳар як фонема ба як аломати муайян мувофиқат мекунад. Масалан: <асбоб>, <ресмон>, <чашмбанд> — < asprob >, < riesmon >, < casmban >. Транскрипсияи фонетикӣ дар қавсайни мураббаъ [] ва транскрипсияи фонематикӣ дар қавсайни уреб () ё шикаста < > мегиранд. Одатан барои ҳар ду навъи транскрипсия алифбои латиниро бо иловаи ҳарфҳои юнонӣ ва аломатҳои зиёди диакритикӣ истифода мебаранд. Дар омӯзиши забонҳои эронӣ Транскрипсияи байналхалқии эронӣ (ТБЭ) истифода мешавад, ки дар асоси алифбои латинӣ бо иловаи баъзе ҳарфҳо аз алифбоҳои юнонию чехӣ мураттаб шудааст. Аввалин бор (соли 1880) шарҳиноси чех В. Томашек транскрипсияро истифода бурд, баъдтар дар асари ҷомеи «Grundrise der iranischen Philologie» («Асосҳои филологияи эронӣ», Штрасбург, 1898-1901) барои сабти материали забонҳои матруки қадимӣ (авестӣ, форсии қадим, форсии миёна ва ғайра) ва забонҳои зиндаи эронӣ татбиқи гардид. Баробари васеъ гардидани доираи таҳқиқи забонҳои эронӣ ва кашф шудани лаҳҷаву шеваҳои нав ин транскрипсия аз тарафи эроншиносон такмил ёфт. Аз оғози асри XX, ҳангоме ки олимони рус ва тоҷик ба омӯзиши забонҳои гуногуни эронӣ даст заданд, ба ҷои алифбои латинӣ транскрипсияи матнҳо дар асоси алифбои русӣ маъмул гардид. Дар ин системаи транскрипсия баробари ҳарфҳои русӣ ҳарфҳои, ҳоси забони миллӣ, баъзе ҳарфҳои латинӣ ва аломатҳои гуногуни диакритикӣ вучуд доранд. Баъзан бо мақсади илмӣ транскрипсияи аналитикии ғайриалифбоиро истифода мебаранд. Дар ин

транскрипсия аломатҳои махсус - рақаму расмҳои маъмул буда, ҳар як аломат ба унсурҳои артикулясионӣ (талаффуз)-и овоз (лабӣ, зич ва ғайра) мувофиқ аст. Машҳуртарин транскрипсияи ғайриалифбой транскрипсияи аналабетист, ки забониносии даниягӣ О. Есперсен (1860-1943) ихтироъ кардааст. Ин транскрипсия ҷузъҳои овозро нисбатан мукамал тавсиф диҳад ҳам, барои навиштани матн мувофиқ нест. Транскрипсияи амалӣ - навиштани калимаҳои тарҷуманопазирӣ забони бегона (хориҷӣ) ба ягон алифбойи миллист (навишти исмҳои хоси хориҷӣ, фамилияҳо, номҳои географӣ ва ғайра). Шартҳои асосии транскрипсияи хуби амалӣ ба талаффузи аслии калимаҳои хориҷӣ наздик шудан аст. Дар матбуот, харитаҳои географӣ, адабиёти махсуси илмӣ ва ғайра истифода мешавад.

Донишманди ғуӣишҳои мардумӣ. Миср Эшнӣёзов дар байни аҳли илму фарҳанг ҳамчун донишманд ва устои варзида дар таҳқиқи соҳаи шеваҳои забони тоҷикӣ маъруфият дошта, аз олимони сермаҳсули тоҷик дар соҳаи шевашиносӣ маҳсуб меёбад. Ӯ соли 1919 дар оилаи шахси бофарҳанг дар шаҳраки Хузори (Ғузори кунунӣ) водии Кешрӯди (Қашқадарёи ҳозира) Бухорои Марказӣ ба дунё омадааст.

Ҷаъолияти худро ба сифати омӯзгори мактабҳои тоҷикии шаҳру ноҳияи Ғузор оғоз намуда, ба вазифаҳои сарвари мактабу ноҳии шӯъбаи маориф низ пазируфта мешавад. Мавсуф, ки ҷавони болаёқат, миллатдӯсту ватанпарвар ва ташнаи илму дониш буд, бинобар он, роҳи шаҳри Сталинобод (Душанбеи кунунӣ)-ро (соли 1947) пеш гирифта, донишҷӯи факултаи таъриху филологияи Институти омӯзгории Сталинобод (ҳоло ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ) мегардад ва онро соли 1952 тамом мекунад.

Ҷаъолияти баъдинаи Миср Эшнӣёзов ба кафедраи забони тоҷикии Университети давлатии Тоҷикистон (ҳоло ДМТ) алоқаманд мебошад. Корро аз вазифаи лаборанти кафедра оғоз намуда, ба вазифаи дотсенти кафедраи забони тоҷикии донишгоҳ низ кор мекунад. Дар байни солҳои 1965-1977 чанд маротиба вазифаҳои ҷонишини декан дар шӯъбаи рӯзонаю шабонаро

хам ба ўҳда дошта, ҳамчунин, аз бахшҳои ҷудогонаи забони тоҷикӣ ва шевашиносии он, ба шогирдони шуъбаҳои рӯзона, шабона ва ғоибонаи факултаи филологияи тоҷик ва факултаи забонҳои Шарқ (ҳоло факултаи забонҳои Осиё ва Аврупо) дарс медиҳад.

М. Эшнӣёзов яке аз мутахассисони барҷастаи соҳаи диалектология (лаҳҷашиносӣ ё шевашиносӣ) мебошад. Ў на танҳо ба тамоми маҳалҳои тоҷикнишини Тоҷикистон, балки ҷумҳуриҳои дигари Осиёи Марказӣ сафар карда, бевосита бо мардум мулоқот намуда, намунаи шеваҳои онҳоро дар асарҳои “Машғулиятҳои амалӣ аз шевашиносии тоҷик” [1969, 280 с.], “Диалектологияи тоҷик”, қисми якум [1977, 116 с.], “Диалектологияи тоҷик”, қисми дуюм [1979, 136 с.], “Диалектологияи тоҷик”, қисми сеюм [1977, 115 с.], “Шеваи ҳардурӣ” [1967, 210 с.], “Лаҳҷашиносии тоҷик” [1996, 200 с.], “Қазияи вожаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ” [1999, 280 с.] мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Нахустин мақолаи илмӣ М. Эшнӣёзов ҳанӯз соли 1959 дар “Аҳбори илмҳои ҷамъиятии Академияи илмҳо” бо номи “Шеваи ҳардурӣ” нашр шуда буд. Мақолаи мазкур ба муаллиф обрӯю нуфузи зиёди илмӣ овард ва дертар соли 1967 дар натиҷаи такмил додани мақолаи номбурда рисолаи “Шеваи ҳардурӣ”-ро ба нашр мерасонад. Ин рисола яке аз асарҳои бозьтибору пурмуҳтавои илмӣ соҳаи шевашиносӣ буда, муаллиф дар асоси он сазовори дараҷаи илмӣ номзади илми филология мешавад.

Миср Эшнӣёзов дар тӯли беш аз чил соли фаъолияти омӯзгориаш дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба сифати роҳбари таҷрибаи шевашиносӣ қариб ба ҳамаи мавзӯҳои тоҷикнишини Тоҷикистону берун аз он сафар намудааст. Асари ӯ бо номи “Лаҳҷашиносии тоҷик” (соли 1996) натиҷаи ҳамин сафарҳост. Ин асар, воқеан ҳам, асари комили илмӣ соҳаи шевашиносӣ ба шумор рафта, хусусиятҳои савтию сарфии шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври муқоисаи таърихӣ омӯхтаву мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Гузашта аз ин, Миср Эшнӣёзов доир ба масъалаҳои ҷудогонаи

илми забоншиносӣ бахусус, шевашиносӣ мақолаҳои зиёде аз қабилӣ “Оид ба шарҳи баъзе калимаҳои осори Рӯдакӣ”, “Ҷонишинҳо дар шеваи ҳардурӣ”, “Оид ба маънидод ва ислоҳ намудани калимаҳои шевагӣ аз тарафи муаллим”, “Баъзе қайдҳо оид ба лексикаи забони тоҷикони ҳардурӣ”, “Инкишоф ва масъалаҳои шевашиносии тоҷик”, “Оид ба таснифоти шева ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ”, “Забони адабӣ ва диалектҳо” ҷоп кардааст. Барои хубтар аз худ кардани фанни лаҳҷашиносӣ ё шевашиносӣ барномаҳои таълимии ин фан “Програмаи шевашиносии тоҷик” [1970], “Програмаи диалектологияи тоҷик” [1987] ва чанд дастурҳои методиву таълимӣ низ таълиф намудааст, ки ҳоло ҳам шогирдон онҳоро истифода мебаранд.

Миср Эшнӣёзов дар масъалаи истилоҳи “шева” ва “лаҳҷа” бо дигар мутахассисони ин соҳа ҳамфикр набуд, ақидаи худро дошт. Маълум аст, ки истилоҳҳои диалект, шева ва лаҳҷа бо ҳам муродиф буда, дар мавридҳои муайян ҳамдигарро иваз карда метавонанд. “Диалект” истилоҳи умумилингвистӣ буда, дар бисёр забонҳо қорбаст мешавад. Аксари мутахассисон, махсусан, қормандони шӯъбаи шевашиносии Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ истилоҳи “шева”-ро ҳамвазни “диалект” мефаҳманд ва китоби панҷҷилдаи “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”, ки сазовори Ҷоизаи давлатии ба номи Ибни Сино гардидааст, намунаи он мебошад. Онҳо лаҳҷаро тангтар, хурдтар мешуморанд. М.Эшнӣёзов баръакс “лаҳҷа”-ро бо “диалект” ҳамвазн медонад. Масалан, шеваи Хонақоҳи Кӯҳӣ, Искич ва ё Тӯдаи лаҳҷаи ҷанубӣ. Ба ақидаи ӯ, забони тоҷикӣ аз ҷаҳор лаҳҷа - шимолӣ, ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ ва марказӣ иборат аст. Ҳамин буд, ки чанд китоби муаллиф бо номи “Диалектологияи тоҷик” ҷоп шуд. Рисолаи навбатии илмӣ ӯ “Қазияи воҷанависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ” бо тақозои инкишоф додани лаҳҷашиносии ҷуғрофӣ дар забоншиносии тоҷикӣ таълиф гардидааст.

Дар рисолаи мазкур дар баробари ҳаллу фасли масъалаҳои илмӣ, ҳамзамон, оид ба истифодаи шеваю усули таҳқиқ ва пажӯҳишҳои минбаъда

акида ва афкори муҳаққиқон аз ҷониби муаллифи рисола оварда шудааст. Дар фасли “Намунаи вожаномаи лаҳҷавии луғавӣ” беш аз даҳ ҳазор калима ва вожагони лаҳҷавӣ ва баъзе аз таъсири халқӣ ва лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикӣ ба сифати мисол гирд оварда шудааст ва онҳо аз нигоҳи воқеият ва ҳудуди густариш (дар минтақа, ноҳия, маҳала ё мавзё) муайян ва муқаррар гардидааст.

Ҳамин тариқ, фаъолияти илмӣ ва омӯзгории М. Эшнӣёзов дар соҳаи шевашиносӣ хеле назаррас буда, ӯро чун “падари шевашинос” ё шевашиноси воқеӣ эътироф ва эҳтиром мекунанд. Навиштаҳои баландарзиши ӯро роҷеъ ба шеваҳои маҳаллӣ муҳаққиқони дигар дар рисолаву навиштаҳояшон чун манбаи боэътимод истифода менамоянд. Аз ҷумла, дар китоби “Тоҷикон”-и аллома Бобочон Ғафуров аз асари “Шеваи ҳардурӣ”-и ин донишманд иқтибос оварда шудааст. Ин далели он аст, ки аз байни нигоштаи забоншиносони нимаи дуюми қарни XX таҳқиқоти М. Эшнӣёзов аз ҷониби муаррихи тоҷик пазируфта шудааст.

Савол ва супоришот:

1. Дар бораи лексикаи ғуфтуғӯй-халқӣ маълумот диҳед.
2. Чи гуна калимаҳоро калимаҳои шевагӣ мегӯянд?
3. Калимаҳои диалект, шева ва лаҳҷаро шарҳ диҳед.
4. Профессионализмҳо (Лексикаи касбу ҳунар) чи гуна калимаҳоянд?

Мисолҳо оваред..

5. Транскрипсия чист? Вай чад хел мешавад?
6. Дар бораи шевашиноси машҳури тоҷик М. Эшнӣёзов чӣҳоро медонед?
7. Асарҳои ба шевашиносӣ бахшидаи ҳро номбар кунед.

Адабиётҳо:

1. Маҷидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 2010.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2005

МАВЗҶИ 7. ТАСНИФИ ШЕВАҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ. ЛУҒАТҲОИ ДИАЛЕКТОЛОҒӢ.

Нақша:

1. Таснифи шеваҳо.
2. Таснифоти шеваҳои тоҷик аз тарафи олимони рус.
3. Хусусиятҳои ба худ хоси гурӯҳи шеваҳо

Калидвожаҳо: таснифи шеваҳо, луғатҳои диалектологӣ, шакли байнишевагӣ, вижагиҳои луғавӣ, вижагиҳои овой, вижагиҳои сарфию наҳвӣ, мавқеияти ҷуғрофӣ, мавқеи ҳудуди маъмурӣ,

Забон дар тӯли мавҷудияташ вазифаи асосии худ - воситаи мубодилаи афкор буданаширо дар суратҳои мухталиф: гунаи ғӯйишӣ, шакли байнишевагӣ ва намуди умумиистеъмоли ба иҷро расонида, иртиботи онҳо дар давраҳои мухталиф метавонад ба шаклҳои гуногун зӯхур намояд. Ин аст, ки пажӯҳишгарон аз лиҳози маҳфуз мондани унсурҳои забони адабии даврони мухталиф ё як давраи муайян, вуруди унсурҳои нави худӣ ё бегона, дучори таҳаввул гардидан ё нагардидани қолабҳои ифода ғӯйишҳои тоҷикиро ба гурӯҳҳои зиёд ҷудо намудаанд.

Ҳангоми таснифи ғӯйишҳо одатан ду омилро ба назари эътибор мегиранд:

- 1) вижагиҳои луғавӣ, овой ва сарфию наҳвӣ;
- 2) мавқеияти ҷуғрофӣ ё ҳудуди маъмурӣ.

Вале дар мушаххас гардидани хусусиятҳои ғӯйишҳои алоҳида аз байни омилҳои зикр ёфта аввалин нақши ҳалқунанда бозида, ҳудуди маъмурӣ нақши дуввумдараҷа дорад.

Дар таърихи шевашиносӣ лаҳҷа ва шеваҳои забони тоҷикӣ то кунун аз тарафи муҳаққиқони алоҳида дар назардошти баҳисобгирии омилҳои

номбаршуда борҳо тасниф гардидаанд. Бинобар ин нахустин таснифоти лаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикӣ соли 1915 аз ҷониби муҳаққиқи рус П.Е. Кузнетсов сурат гирифтааст, ки он таснифот бо номи таснифоти ҷуғрофӣ дар адабиёти илмӣ зикр гардидааст. Зеро аз рӯи ин таснифот лаҳҷаи тоҷикиро ин муҳаққиқ ба ду шева тақсим менамояд, ки он аз тоҷикони кӯҳистон ва тоҷикони ҳамворзамин иборат мебошад. Ба шеваи тоҷикони кӯҳистон Қаротегин, Дарвоз, Рӯшон, Шугнон ва умуман тоҷикони воҳаи сарғаҳи Аму ва ба шеваи тоҷикони ҳамворзамин водии Фарғонаю Тошкандро дохил карда, қайд менамояд, ки “тоҷикони сарғаҳи Аму (тоҷикони кӯҳистон) лаҳҷаи худро нисбат ба тоҷикони ҳамворзамин хубтар нигоҳ доштаанд, зеро дар онҳо калимаҳои туркӣ каманд ва пешояндҳо дар ҷои муқаррарӣ истеъмол меёбанд ва ба пасоянд намегузаранд”.

Соли 1930 забоншинос, тоҷикшиноси рус, академик М.С.Андреев мувофиқи мушоҳидаҳои шахсии худ ва дар натиҷаи пурсиши намоёндагони шеваҳои гуногуни тоҷик забони тоҷикиро ба ду шева ва ё лаҳҷа не, балки ба ду гурӯҳи шеваҳо ҷудо мекунад: 1) гурӯҳи шимолӣ - ғарбӣ, 2) гурӯҳи ҷанубӣ - шарқӣ. Ин таснифоти М.С.Андреев дар таърихи шевашиносии тоҷик аҳамияти муҳим дошта, ба гурӯҳи таснифоти линго - ҷуғрофӣ дохил мешавад ва дар байни эроншиносон мақоми зиёд пайдо кард. Таснифоти ҷуғрофӣ танҳо ба назар гирифтани омилҳои ҳудуди ҷуғрофии лаҳҷаю шеваҳо бошад, таснифоти линго - ҷуғрофӣ дар назар гирифтани ҳам ҷиҳати ҷуғрофӣ ва ҳам омилҳои сарфию наҳвӣ ва савтию луғавии лаҳҷаю шеваҳо мебошад. Аз рӯи ин таснифот ба гурӯҳи шимолӣ - ғарбӣ тоҷикони қисмати шимолии Тоҷикистон шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Тошканду водии Фарғона ва ба гурӯҳи ҷанубӣ - шарқӣ тоҷикони қисмати ҷанубии Тоҷикистон (водиҳои Қаротегину Кӯлоб, Ванҷу Дарвоз, Ҳисор) дохил мегардиданд.

Соли 1952 китоби забоншинос В.С. Расторгуева бо унвони “Очеркҳо оид ба шевашиносии тоҷик” (Нашри 1. Шеваи варзобии забони тоҷикӣ) дар Маскав нашр мегардад, ки муаллиф дар ин асари худ пас аз тадқиқи шеваи

Варзоб ба хулосае меояд, ки шеваи Варзоб бо бисёр хусусиятҳои савтӣ, сарфӣ ва нахвии худ на ба шеваҳои гурӯҳи шимолӣ - ғарбӣ ва на ба шеваҳои гурӯҳи ҷанубӣ - шарқӣ дохил мешавад, балки ин шева хусусиятҳои барҷастаи ҳар ду ин гурӯҳи шеваҳои забони тоҷикиро фаро мегирад. Аз ин сабаб ӯ шеваи Варзобро шеваи марказӣ меномад. Минбаъдлаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои шимолӣ - ғарбӣ, ҷанубӣ - шарқӣ ва мобайнӣ ҷудо гардида, мувофиқи ин таснифоти В.С.Расторгуева то соли 1960 курси шевашиносии тоҷик дар факултети филологияи тоҷик таълим ва дар мақолаю корҳои илмӣ тадқиқотӣ низ ин равиъа татбиқ карда мешуд.

Моҳи августи соли 1960 дар анҷумани XXV байналмиллалӣ шарқшиносон В.С. Расторгуева бо маърӯзаи “Таҷрибаи таснифоти, шеваҳои тоҷикӣ” суҳанронӣ карда, муваффақиятҳои шевашиносии тоҷикро ҷамъбаст намуд ва ба таснифоти шеваҳои тоҷик боз навиғариҳо илова намуд. Ӯ ақидаеро ба миён гузошт, ки ба асоси тақсимои шеваҳои тоҷикӣ бояд чӣ гуна аксёбии садонокҳои таърихӣ қатори ақиб (у, ў, о) қабул карда шавад. Аз рӯи ин садонокҳо минбаъд шеваҳои забони тоҷикӣ ба се гурӯҳ не, балки ба чор гурӯҳ тақсимбандӣ мегарданд:

1. Шимолӣ
2. Ҷанубӣ
3. Марказӣ
4. Ҷанубӣ - шарқӣ

Дар асоси садонокҳои ақибзабонӣ тасниф намудани шеваҳои тоҷик бо чунин сабабҳо мувофиқ дониста шудааст: 1. Равиши асосии инкишофи вокализми (садонокҳо) тоҷикиро дар шеваҳо дуруст нишон медиҳад.

2. Микдори бисёри калима ва морфемаҳоро дар бар мегирад ва ҳангоми бо шевае бори аввал дучор шудан ин хусусият зуд ба назар менамояд. 3. Ҷойҳои паҳнгардии хусусиятҳои забонро пурра таъмин карда метавонад.

Инъикоси садонокҳо дар гурӯҳҳои калони шеваҳои тоҷик.

1. Гурӯҳи шимолӣ. Дар шеваҳои шимолӣ ба ҷои садонокҳои ақибзабонии қадимаи о (форсии миёна ва классикӣ) овозҳои у, (ў), у ё ин ки у, ў пайдо шудаанд. Чунончи, нақшаи мувофиқати овозҳо ин хел мебошад:

Мисолҳо: сурх < форсии миёна - сурх; буз < классикӣ - буз; дӯд < форсии миёна - дут; дур < форсии миёна - дӯр; руз < форсии миёна - роз, гуш < форсии миёна - гош.

Ҳудуди паҳншудаи ин гурӯҳ: Бухоро, Самарқанд, Конибодом, Исфара, Ашт, Чуст, Косонсой, Истаравшан, Шахристон, Панҷакент, Бойсун, Дарбанд, Қаратоғ, шеваҳои қишлоқҳои Зебон, Филмандар, Косатароши ноҳияи Панҷакент, яҳудиёни Самарқанд.

2. Гурӯҳи марказӣ. Дар шеваҳои марказӣ ба ҷои садонокҳои қадима у, ў, о садонокҳои у, ў пайдо шудаанд. Нақшаи мувофиқати овозҳо:

Мисолҳо: сӯрх < форсии миёна - сурх; бӯз < классикӣ - буз; дуд < форсии миёна - дут; дур < форсии миёна - дур; рӯз < форсии миёна - рӯз 13, гӯш < форсии миёна - гош.

Ҳудуди паҳншудаи ин гурӯҳ: Мастҷох, Фалгар, водии Фондарё.

3. Гурӯҳи ҷанубӣ. Дар шеваҳои ҷанубӣ ба ҷои садонокҳои таърихии у, ў, о овозҳои ӯ, ў, у, ба вучуд омаданд. Нақшаи мувофиқати овозҳо:

Мисолҳо: сӯрх < форсии миёна - сурх; бӯз < классикӣ - буз, дӯд < форсии миёна - дӯт; дӯр < форсии миёна - дӯр; рӯз; < форсии миёна роз; гӯш < форсии миёна - гош.

Ҳудуди паҳн гардидаи ин гурӯҳ: шеваҳои бадахшонӣ (Ғорон, Нут), шимолии Кӯлоб (Ховалинг, Мӯминобод, Сарихосор, Шӯробдараҷа, Дарачӣ, Даштак, Даштиҷум); ҷанубии Кӯлоб (Давлатобод, Тағноб, Кӯлоб, як қисми Даштиҷум), шеваи Роғ, шеваҳои Қаротегин, Чилдара, Ваҳиёи Поён, Варзоб (шеваҳои кӯлобӣ ва қаротегин), Ҳисор (гурӯҳи шеваи ҳамворзаминаш).

4. Гурӯҳи ҷанубӣ - шарқӣ (дарвозӣ). Дар шеваҳои ҷанубӣ - шарқӣ ба ивази садонокҳои таърихии у, ў овозҳои ӯ, ў, ў пайдо шудаанд. Нақшаи мувофиқати овозҳо:

Мисолҳо: сѣрх < форсии миёна - сурх; бѣз < классикӣ - буз; дуд < форсии миёна - дўт; зу/д/ форсии миёна - зўт; рўз < форсии миёна - роз; гуш < форсии миёна - гош.

Худуди пахншудаи ин гурӯҳ: қисми рости назди дарёи Панҷи Дарвоз, яъне деҳаҳои Торф, Курговат, Пошхарв, Умарак, Пашихарв, Зинг, Дуробак, Паткинов, Ширговат, Ёгед, Шикев, Равнов ва ғайра.

Забоншинос В.С. Расторгуева соли 1964 бо унвони “Таҷрибаи омӯзиши муқоисавии шеваҳои тоҷикӣ” китобе таълиф намуда, он ақидаи соли 1960-ум пешниҳод намудаашро оид ба таснифоти шеваҳои тоҷикӣ аз нав асоснок карда, дар ин таснифот низ ӯ асосан ба ҷиҳатҳои савтӣ таъия менамояд. Ин таснифоти В.С. Расторгуева то кунун дар шевашиносии тоҷик амал менамояд ва муҳаққиқон дар назардошти ҳамин гурӯҳҳо хусусиятҳои сарфию нахвӣ ва савтию луғавии шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикиро меомӯзанд.

Соли 1977 шевашиносии тоҷик ва яке аз забоншиносони варзида Миср Эшнӣёзов дастури таълимии худро бо унвони “Диалектологияи тоҷик” нашр намуд, ки дар ин дастури таълимӣ роҷеъ ба таснифоти шеваҳои забони тоҷикӣ ибрози андеша намуда, шеваҳои забони тоҷикиро дар асоси ба ҳисобгирии ҳодисаҳои забонӣ ва таснифоти фарқияту умумияти хусусиятҳои ин шеваҳо ба ду пояи асосӣ, яъне ба ду лаҳҷаи калон ҷудо менамояд: 1. Лаҳҷаҳои шимолии забони адабии тоҷик 2. Лаҳҷаҳои ҷанубии забони адабии тоҷик. Дар натиҷаи ба ҳамдигар дохилшавии хусусиятҳои ин ду лаҳҷаи таърихан ташаккулёфтаи забони тоҷикӣ дертар як қатор шеваҳои гузаранда ва мобайнӣ тадриҷан пайдо шудаанд. Аз ин рӯ, як қатор шеваҳои гузаранда ва мобайнӣ дорои хусусиятҳои омехта буда, онҳо ба сари худ лаҳҷаи махсусро ташкил намедиханд ва нисбат ба лаҳҷаҳои асосӣ ё шеваҳои атрофии худ дар маҳалли муайян ҳолати мобайниро ишғол мекунанд. Вале дар таълифоти минбаъдаш ин олим ба чор гурӯҳ тақсим гардидани шеваҳои забони тоҷикиро дастгирӣ менамояд ва дар асоси ҳамин меъёр андешаҳои худро доир ба вижагиҳои шеваҳои забони тоҷикӣ баён менамояд.

Хусусиятҳои ба худ хоси гурӯҳи шеваҳо. Ҳамин тариқ, дар адабиёти илмӣ шевашиносии тоҷик шеваҳои забони тоҷикиро ба чор гурӯҳи шеваҳо - шимолӣ, ҷанубӣ, марказӣ ва ҷанубӣ - шарқӣ тасниф менамоянд, ки мо ҳоло доир ба ҳар яке аз ин гурӯҳҳо маълумоти алоҳидаро дар поён меоварем. а) гурӯҳи шеваҳои шимолӣ

Шеваҳои шимолӣ калонтарин гурӯҳи шеваҳо мебошад, ки на танҳо ғўйишҳои маҳаллии тоҷикии Тоҷикистонро фаро мегирад, балки инчунин фарогири ғўйишҳост, ки дар Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон густариш дорад. Оғозгоҳи ин ғўйиш мавзеву минтақаҳои тоҷикнишини водии Фарғона ба шумор рафта, интиҳои он дар ҷануби Тоҷикистон - ноҳияи Шаҳритус рафта мерасад ва ба сабаби мавҷудияти тафовутҳои овой, луғавӣ, сарфию нахвӣ, инчунин дараҷаи корбурди онҳо ин шева боз ба бахшҳои хурдтар ба тариқи зер тақсим мегардад: 1) ғўйиши Фарғонаи шарқӣ, ки ба он лаҳчаҳои ноҳияҳои Ашти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷусту Косонсойи Ҷодаки Ҷумҳурии Ўзбекистон дохил мешаванд; 2) ғўйиши Фарғонаи ҷанубӣ, ки лаҳчаҳои мавзевҳои Риштону Сўхи Ҷумҳурии Ўзбекистонро фаро мегирад; 3) ғўйиши Фарғонаи шимолӣ, ки фарогири лаҳчаҳои деҳаҳои Понғоз, Шайдон, Хиштхона, Бободархонаи ноҳияи Ашти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рустоҳои Бурчимулло, Нанай, Писком, Боғистон, Паркенти Ҷумҳурии Ўзбекистон; 4) ғўйиши Фарғонаи ғарбӣ, ки фарогири лаҳчаҳои навоҳии Конибодом, Исфара, Истаравшан, Хўҷанд ва Шаҳристон аст; 5) лаҳҷаи Учқўрғони вилояти Ўши Ҷумҳурии Қирғизистон; 6) ғўйиши тоҷикони атрофи Андичон дар ноҳияи Марҳамату Қуввасойи Ҷумҳурии Ўзбекистон; 7) лаҳҷаи Самарқанд дар ноҳияҳои Фориш, Ургут, Оҳалик, шаҳри Самарқанду музофоти он, ҳамчунин лаҳҷаи яҳудиёни Самарқанд дар Ҷумҳурии Ўзбекистон; 8) ғўйиши Бухоро дар шаҳри Бухоро, ноҳияи Ғиждувон, Вобканд, Ромитан ва монанди инҳо дар Ҷумҳурии Ўзбекистон; 9) ғўйиши Панҷакент, ки фарогири лаҳчаҳои шаҳри Панҷакент ва қаламрави он: Зебон, Филмандар, Косатарош, Мазори Шариф ва монанди инҳост; 10) ғўйиши

точикони ҳавзаи Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки дар навбати худ ба шохаҳои зайл тақсим мегардад: а) лаҳҷаи ноҳияи Китоб (деҳоти Чавз, Обиканда, Матмон, Варғонза); б) лаҳҷаи Шаҳрисабз (деҳоти Ғелон, Ҳисорак, Саричашма, Чунгурак); в) лаҳҷаи ҳардурӣ; г) лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабони деҳоти Арабхонаи ноҳияи Қаршӣ, рустоҳои Қамашию Косон; 11) гӯйиши тоҷикони ҳавзаи Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки фарогири лаҳҷаҳои зерин аст: а) лаҳҷаҳои Бойсуну Дарбанд; б) лаҳҷаи Шеробод; в) лаҳҷаи Деҳнав; г) лаҳҷаҳои ноҳияҳои Сариосиё ва Узун; 12) гӯйиши водии Ҳисор, ки фарогири лаҳҷаҳои Қаротоғ ва деҳоти кӯҳистони Ҳисор ва қисме аз рустоҳои ноҳияи Варзоб аст; 13) лаҳҷаи тоҷикони буми Шаҳритус.

Бояд зикр намуд, ки вижагиҳои овой, сарфию наҳвӣ ва луғавии аксари гӯйишҳои номбурда мавриди арзёбии пажӯҳишгарон қарор гирифтаанд.

Ин гурӯҳи шеваҳо дорои чунин вижагиҳои овой, луғавӣ, сарфию наҳвӣ мебошанд: истеъмоли навъи шимолии садонокҳо бо фарқ кардани ӣ аз и аз ҷиҳати устуворӣ ва ноустуворӣ; миқдори ҳамсадоҳояш аз 23 фонема иборат буда, овозҳои ҳ (ҳо-и ҳуттӣ) ва ь (айн) истеъмол намеёбанд; истеъмоли навъи шимолии системаи феъл (бо фарқи шаклу намуди самарқандӣ: мерафтуд, мерафтудас, мерафсодас, рафсодас ва шаклу намуди асосии бухорӣ); шакли замони гузаштаи нақлӣ дар шахси якуми танҳо: рафтем < рафтаам, дар шахси сеюми ҷамъ: рафтен < рафтаанд; пасоянд шуда омадани пешоянди ба; истеъмол ёфтани пасоянди - анда; мавҷуд будани таркиби “муаллима писараш” дар ифодаи соҳибият ва таъинот; серистеъмолии ибораҳои феълиҳолӣ; серистеъмолии ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ; истеъмоли ҳиссаҳои саволии - мӣ; истифодаи шаклҳои нақлии феъл дар шахси якуми танҳо: рафтиям < рафтаам, дар шахси сеюми ҷамъ: рафтиян < рафтаанд; хусусиятҳои лексии бивӣ - дар Исфара, бува - дар Хӯчанду Конибодом, беҳӣ - дар Хӯчанд, Конибодом ва Исфара, ретинг ба маънои фиреб дар Конибодом; мавҷуд будани пасояндҳои аз забони ўзбекӣ иқтибосшуда (-дан, -гача, учун дар шеваи Чуст, -дак, кейн, кин ва ғайраҳо дар лаҳҷаҳои дар

Чусту Косонсой); истеъмоли ҳиссаи - о; серистеъмолии калимаҳои ўзбекӣ (аз он ҷумла фаровонии онҳо дар шеваҳои Чуст ва Косонсой); мавҷуд будани теъдоди зиёди калимаҳои таърихӣ дар ин гурӯҳи шеваҳо (чо́ва - зарфи равшан андоз, метин, харак, шўла - навъи хўрок, хинг, навча, калта, калпатра - суханони бесарунўг, дарундор, бориқрес - майдагап, нобуда, лос - як навъи матои абрешимӣ, нефа - банди шалвор, дина, фардо...);

Ҳамин тариқ, вижагиҳои хоси овой, луғавӣ ва сарфию нахвии гурӯҳи шеваҳои шимолиро дар асоси андешаҳои муҳаққиқон ҷамъбаст намуданӣ шавем, чунин аст: 1) дар соҳаи луғавӣ. Дар гўйиши шимолӣ дастаи калони вожаҳое истеъмол мегарданд, ки дар сарчашмаҳои қадими порсии дарӣ ва гузашта аз он дар даврони пешин (ҳатто аҳди пеш аз милод) мавриди истифода қарор доштаанд. Аксари чунин вожаҳо дар давраи ҳозира аз доираи таркиби луғавии забони форсии муосир берун монда, ҷои худро ба калимаҳои дигар додаанд ё басо кам истифода мешаванд. Бархе аз чунин воҳидҳои луғавӣ баъзан танҳо дар як сарчашмаи муайян истифода гардида, пайдо намудани онҳо аз маъхазҳои дигар душвор аст. Вожаҳое, ки гунаи кўҳани шаклу маънояшонро дар гўйиши шимолӣ нигоҳ доштаанд, аз лиҳози доираи густаришашон ҳамгун нестанд: дастае аз онҳо дар ҳамаи лаҳҷаҳо истифода мешаванд. Силсилаи дигар дар чанд лаҳҷа ба қор мераванд ва қисми саввум танҳо хоси як маҳали муайянанд. Аз нигоҳи маъно ин гуна вожаҳо басо мухталиф буда, метавонанд дар ифодаи номи асбобҳои рўзгор, хўрокворӣ, аломату хусусият, ранг, мафҳумҳои ҳешутаборӣ ва монанди инҳо меоянд. 2) дар соҳаи савтиёт. Хусусияти мушаххаси навъи шимолии садонокҳо дар он аст, ки дар онҳо хусусияти сифатии ҳамаи садонокҳои давраи қадим, форсии миёна боқӣ монда, теъдодашон гоҳо ба 8 адад фонемаи садонок (а, о, и, ё, у, ў, у, э) мерасад, ки ин мерос аз забонҳои қадимаи эронӣ мебошад. Навъи шимолии садонокҳо се намуд дорад: намуди яқум дар аксарияти лаҳҷаҳои шимолии тоҷик интишор гардидааст ва ин намуд монанди забони давраи классикӣ 8 воҳиди савт дорад; намуди дуҷум намуди

гузаранда ба шумор меравад ва аз 7 воҳиди савт иборат мебошад; намуди сеюми садонокҳои шимолӣ аз шаш воҳиди савти иборат мебошад (и,е,а,у,о,ў,). Дар як идда лаҳҷаҳои шимолӣ (Бухоро, Хӯҷанд, Конибодом, Исфара, Чуст ва ғ.) ҳолати ж-ро танг кардани ч мушоҳида карда мешавад: пассачир, мрочни / маручни; ҳамсадои ф дар як қатор лаҳҷаҳои шимолӣ (Косонсой, Биричмулло, Нанай, Пискент, Бўстон, Узун) моҳияти воҳиди савтии худро хеле сусти кардааст ва дар мавридҳои муайян ба п бадал мешавад: Парғона // Фарғона, гупт // гуфт, пирипгар// фиребгар, писондам //фисондам, мепорат// мефорат, соп// соф. 3) дар соҳаи сарфиёт. Дар гурӯҳи шеваҳои шимолӣ ҷамъбандии исм бо воситаи пасвандҳои навъи - \о ва - о ифода меёбанд; номуайяни ва ягонагӣ бо шумораи як ифода мегардад; дараҷаи олии сифат бештар бо роҳи луғавӣ (а ҳама, аз ҳама) ва ба охири қисми такроршуда ҳамсадои б ё п пайдошуда (сапсафед, лублуч) ифода мегардад мавҷуд будани ҷонишинҳои шахсии лаҳҷавӣ - мо, моҳо, моён, муҳо, шумо, шумоён, шумоо, шумохон, онҳо, уно, онон, унон ва ғайра; дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ истифода шудани шумораҳои ўзбекӣ ба назар мерасад; йак//бир, ду//икки, се//уч, чор//тўрт: Мавҷуд будани кўтоҳшавии феълҳои таркибӣ дар ин шеваҳо; бештар ифода ёфтани сифати феълӣ бо пасванди - гӣ (хондагӣ, рафтагӣ, дидагӣ); дур рафтани низоми феъли шимолӣ аз асоси қадимаи худ; сиғаи амрӣ бе пешванди би -истеъмол меёбад ва шакли ҷамъаш одатан бо вожагини - етон // -итон // - тон сурат меёбад. 4) дар соҳаи наҳвиёт. Дар гўйиши шимолӣ бархе аз қолабҳои ибораҳои маҳфуз мондаанд, ки бунёди онҳо дар давраҳои қадими инкишофи забонҳои эронӣ, ба вижа тоҷикӣ, ҷараён гирифтааст. Аз ин рӯ чунин шоҳиди дар гўйиши маҳфузмонда барои наҳви таърихӣ аҳамияти муҳиме доранд. Умуман, сохти наҳвии шеваҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла шеваҳои шимолӣ нисбат ба сохти сарфӣ, низоми савтӣ ва таркиби луғавии он хеле кам тафовут мекунад. Ба тарзи дигар ифода намоем, дар шеваҳо ҳодисаҳои наҳвии ғайриумумӣ (фақат хоси шевагӣ) зиёд нестанд. Фарқияти намоёнтарини лафзи шевагӣ асосан аз

соддагифторӣ ва кӯтоҳбаёнӣ дар ифодаи фикр иборат мебошад. Аз ин рӯ, дар шеваҳои шимолӣ ва дигар шеваҳои забони тоҷикӣ хелҳои гуногуни ҷумлаҳои соддаи кӯтоҳ, ҷумлаҳои хуллас, ҷумлаҳои яктаркибаи предикатии феълӣ мавқеи калонро ишғол меkunанд.

Ҳамин тариқ, гурӯҳи шеваҳои шимолии забони тоҷикӣ дар айни ҳол низ мавриди омӯзиши муҳаққиқон қарор дорад ва натиҷаи тадқиқоти муҳаққиқон пайваста нашр мегардад. Яке аз муҳаққиқони забони тоҷикӣ А. Ҳасанов натиҷаи тадқиқоти хешро соли 2003 бо номи “Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X - XII дар ғӯйиши шимолӣ” (бахши Фарғонаи ғарбӣ) ба интишор расондааст, ки дар ин асар чандин масоили ҳалталаби соҳаи шевашиносӣ ҳалли ҳудро ёфтааст ва барои муҳаққиқон аз осори муфидовар мебошад.

б) Гурӯҳи шеваҳои ҷанубӣ. Шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ яке аз серлаҳҷатарин шеваҳо ба шумор меравад, ки муҳаққиқон онро аз рӯйи хусусиятҳои луғавӣ, дастурӣ ва савтӣ ба чор гурӯҳи лаҳҷавӣ ҷудо кардаанд: лаҳҷаҳои қаротегинӣ, кӯлобӣ, роғӣ ва бадахшонӣ. Ин лаҳҷаҳо дар навбати худ боз ба шоха ё лаҳҷаҳои хурдтар ҷудо мешаванд. 1. Лаҳҷаи қаротегинӣ. Ин лаҳҷа ду гурӯҳи дохилиро дар бар мегирад: а) гурӯҳи ваҳиёиву қаротегинӣ, ки дар ҷунин мавзёҳо паҳн шудааст: дар қисмати миёна ва поёноби дарёи Хингоб - Қаротегини Поён, ҳавзаи дарёи Сурхоб - Қаротегини Боло дар сарғаҳи дарё - тарафи соҳили чап (тақрибан то ба Сурхоб пайваست шудани Хингоб); б) гурӯҳи қаротегинӣ, ки дар қисмати рости Қаротегини миёна ва Қаротегини поён интишор ёфтааст. 2. Лаҳҷаи кӯлобӣ. Ин лаҳҷа аз 4 гурӯҳи дохилӣ иборат аст: а) лаҳҷаи шимолии кӯлоб, ки дар ҳавзаи боло ва миёнаи дарёҳои Ёхсую Қизилсу (то ҷои муттаҳид шудани ин ду дарё), яъне дар қисмати шимолӣ ва шимоли шарқии мавзеи Кӯлоби вилояти Хатлон ҷо гирифтааст: ба ин гурӯҳ лаҳҷаҳои Даштиҷум, ки дар пайвандгоҳи Дарвоз ва Кӯлоб воқеъ гаштаанд, низ дохил мешаванд; б) лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб, ки дар соҳили чапи дарёи Вахш дар тарафи шимол аз Балҷувон то деҳаи Сангтӯда,

дар тарафи чануб (аз рӯи тақсимои маъмурии имрӯза) дар ноҳияи Данғара паҳн шудааст; в) лаҳҷаи Кӯлобии Ҳисор, ки доираи интишораш чунин аст: соҳили рост қисмати миёнаоби дарёи Вахш, деҳаҳои атрофии Вахш (деҳаҳои Файзобод, Норак, Ёвон), ҳавзаи дарёи Кофарниҳон (мавзёҳои миёнаоби Кофарниҳон, водии дарёи Варзоб - деҳаҳо, ки “кӯлобиҳо” ва “каротегиниҳо” истиқомат доранд, водии Ҳисор - деҳаҳои “кӯлобнишин”); г) лаҳҷаи чанубии Кӯлоб, ки дар қисмати чанубии собиқ вилояти Кӯлоб (қисми чануби шарқии ноҳияи Ҳамадонӣ) паҳн шудааст. 3. Лаҳҷаи роғӣ. Доираи интишори ин лаҳҷа чунин аст: чануби собиқ вилояти Кӯлоб, баъзе ҷамоатҳои ноҳияи Шӯробод. 4. Лаҳҷаи бадахшонӣ, ки дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар Горон, деҳаҳои тоҷикнишини Ишкошим ва Вахон ҷо гирифтааст.

Савол ва супоришот:

1. Аввалин тадқиқгарони фанни шевашиносиро номбар намоед?
2. Гурӯҳҳои шеваҳои забони тоҷикиро номбар намуда, фарқият онҳоро бо мисолҳо шарҳу эзоҳ диҳед?
3. Ҳудуди гурӯҳи шеваҳои шимолиро муайян намоед?
4. Гурӯҳи шеваҳои чанубӣ аз чанд лаҳҷаҳои асосӣ иборатанд?
5. Гурӯҳи шеваҳои марказӣ ва хусусиятҳои ба худ хоси онро номбар кунед.
6. Гурӯҳи шеваҳои чанубӣ – шарқӣ ви онро номбар кунед ва хусусиятҳои ба худ хос
7. Шеваи ноҳияи шумо ба кадом гурӯҳи шеваҳо дохил мешавад. Асоснок карда диҳед.

Адабиётҳо

1. Атобуллоев С. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ, ҷ.4 – Душанбе:1984.-380с.
2. Аҳмадали Раҷой. Лаҳҷаи бухорӣ. - Машҳад 1964. - С. 3-40.

3. Чӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. – Душанбе: 1993.
4. Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.3. – Душанбе: 1979 - с. 380
5. Ғаффоров Р., Чӯраев Р. Худуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ. Мактаби советӣ, №6, - 1969. - с. 15-18.
6. Маҳмудов М.Чӯраев Ғ. – Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ. Лаҳҷаҳои ҷанубӣ, Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш. 1997. - 380 с.
7. Чӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, лексика. ҷ.1. – Душанбе: 1979.-340 с.
8. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 1. 1979; ҷ. 2, 1980; ҷ.3; 1981;
9. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – Душанбе: 1967. – 180 с.

МАВЗЌИ 8. ТЕРМИН ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Нақша:

1. Истилоҳот ва хусусиятҳои асосии онҳо.
2. Луғатҳои терминологӣ ва аҳамияти онҳо.

Калидвожаҳо: *истилоҳот, луғат, терминология, луғатҳои терминологӣ, якмаъноӣ, моносемия, истилоҳсозӣ, истилоҳшиносӣ.*

Истилоҳот ва хусусиятҳои асосии онҳо. Термин (аз terminus-и латинӣ - ҳад, ҳудуд) калима ё ибораест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаи илм, техника, маданият ва ё истеҳсолотро ифода менамояд. Терминология (термин ва logos-и юнонӣ - таълимот дар бораи терминҳо) аз маҷмӯаи терминҳо иборат аст.

Термин дар соҳаи худ фақат як маънои муайянро ифода менамояд. **Якмаъноӣ (моносемия)** хусусияти асосии термин мебошад. Вале ҳодисаҳои дигар низ дида мешаванд. Масалан, як калима, ки дар соҳаи муайян термин аст, мумкин аст дар соҳаи дигари илм, техника ё

истеҳсолот бо маъноимахсуси ҳамон соҳа низ термин бошад. Масалан, позитсия, инверсия, платформа, морфология, пасив, актив, пункт, реакция, сектор барин калимаҳо терминҳои соҳаҳои гуногун шуда метавонанд. Аз тарафи дигар, калимаҳои мавҷуданд, ки танҳо дар маънои ҷудогонаи соҳаи худ терминанд ва дар маънои дигарашон ҳамчун калимаҳои маълум ва муқарарии забон истемол мешаванд. Масалан: Зарф - 1. анҷомбарои нигоҳ доштани чизе, 2. фосилаи вақту замон, 3. термини грамматикӣ; Ҷонишин - 1. муовин, 2. термини грамматикӣ; Сифат - 1. хосият, хурусият, хислат, ҷигунагӣ, кайфият, 2. термини фалсафӣ, 3. термини грамматикӣ; Мафҳум - 1. фаҳмо, равшан, 2. фаҳмкардашуда, доништашуда, 3. маъно, мазмун, 4. термини мантиқ ва фалсафа.

Манбаи ташаккули терминологияи мамлакатҳои Шарқи Миёна ва Наздик забони арабӣ, мамлакатҳои Ғарб забонҳои латинию юнонӣ буданд. Бунёди терминологияи илмӣ тоҷикиро дар асри 10 Абӯалӣ ибни Сино («Донишнома») ва Абӯрайҳони Берунӣ («Ат-Тафҳим») гузоштаанд. Минбаъд ташаккули терминологияи илмӣ тоҷикӣ дар осори Носири Хисрав, Хайём, Сӯҳравардӣ, Насируддини Тӯсӣ, Исмоили Ҷурҷонӣ, Қозизодаи Румӣ, Ғиёсуддини Кошонӣ ва Аҳмади Дониш идома дошт. Терминологияи тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ ҳамроҳ ба тараққиёти пуравчи ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ, ҷамъиятӣ, илму техника, маданияту санъат ташаккул ёфт. Дар ин давра терминология чун тамоми лексикаи забони тоҷикӣ, дар заминаи захираи имкониятҳои луғавӣ ва воситаҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик, забони зиндаи халқ ва лаҳҷаи шеваҳои он, инчунин аз ҳисоби калимаҳои русӣ интернационалӣ ба вуҷуд омада, инкишоф ёфт. То ҳол дар Тоҷикистон 45 номгӯи луғати терминологии соҳавӣ нашр шудааст. Ин луғатҳо аз ҳисоби сарвати забони модарӣ ва забонҳои дигар алалхусус забони русӣ (ба қор бурдани терминҳои русӣ интернационалӣ) сохта шудаанд.

Бо вучуди ин дар забони тоҷикӣ истилоҳсозӣ ва истилоҳшиносӣ имрӯз наметавонад бо пажӯҳишҳои густурда ва амиқи назарии худ ифтихор кунад. Мушкил он аст, ки то ҳол заминаи рушду инкишофи ин ришта ба қадри лозим фароҳам нашудааст, аз ҷумла «таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашуда...ва оид ба масъалаҳои алоҳидаамон ягон асари илмӣ ба назар намоён ба вучуд наомадааст». (Тоҳирова). Аз ин сабаб на танҳо масъалаҳои назариявӣ, балки даҳҳо мавзӯҳои мубрами дигари истилоҳсозӣ ва истилоҳшиносии забони тоҷикӣ ҳанӯз ҳам дар интизори муҳаққиқони хешанд.

Агар ба таърихчаи беш аз шастсолаи истилоҳсозии нави забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ назар афканем, хоҳем дид, ки аз оғози пайдоиши ин масъала забоншиносон ва муҳаққиқон ҳамеша аз анархия, бетартибӣ ва ҳарчу марч дар ин соҳа шикоят кардаанд. Гоҳҳо ин масъала аз доираи илм хориҷ шуда, ранги идеологӣ гирифтааст ва мақомоти олии давлат роҷеъ ба қоидаву қонунҳои танзими он қарорҳои сиёсӣ қабул кардаанд. Бино ба аҳамияти сиёсӣ ва илмӣ пайдо кардани ин масъала фарҳангии ва муҳаққиқону мутахассисони ин ришта дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забони адабии тоҷик саъй варзидаанд, ки барои ба як низоми муайян даровардани он усул ва қоидаҳо таҳия ва тартиб диҳанд. Дар натиҷа дар тӯли 35 сол ду усулнома ва як “қоида”-и тасвибшудаи расмӣ дар ин маврид таҳия гардид. Сарфи назар аз айбу нуқсон ин санадҳо ба “бетартибиҳо” хотима бахшиданд ва то поёни даврони шӯравӣ ва ҳатто имрӯз ҳам истилоҳсозии забони тоҷикӣ бар асоси онҳо ҷараён дорад. То нимаҳои дуҷуми солҳои сиюми асри гузашта пас аз баҳсу мунозираҳои тезу тунд ва тӯлонӣ чандин усул ва принципҳои умумии истилоҳшиносии забони тоҷикӣ, сарфи назар аз дурустӣ ё нодурустии онҳо, ба таври кулӣ муайян гардид. Ва акнун лозим буд, ки ба таври расмӣ дар қолаби дастуруламал ва ё усулномае барои истифода ва татбиқ пешниҳод шавад. Чунин санади расмӣ соли 1936 бо номи “Установкаи терминологияи забони тоҷикӣ” ба нашр расид. Соли 1938 ду бор Маҷлиси машваратӣ ва ё ба

истилоҳи он солҳо “Совешчания”-и забоншиносон (моҳи феврал ва моҳи ноябр) барпо гардид, ки дар онҳо роҳҳои инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ муҳокима гардида, лоиҳае ҳам дар ин боб таҳия шуд. 2 январи соли 1939 Комиссариати халқии маорифи РСФСР Тоҷикистон ин лоиҳаро ба фармони худ (№ 1) тасдиқ кард (Тоҷикистони Сурх (ҳоло «Ҷумҳурият», №19, 28 ноябри соли1929), ки дар моддаи аввали он чунин омадааст: 1. «Совешчанияҳое, ки дар бобати масъалаҳои сохти забон дар моҳи феврал ва дар моҳи ноябри соли 1938 аз тарафи КМ ПК (б) Тоҷикистон ҷеғ зада шуда буданд, дар соҳаи ба тартиб даровардани масъалаҳои грамматика, терминология ва орфографияи забони тоҷикӣ як қатор чорабиниҳои конкретӣ муайян карданд. Ин чорабиниҳо ба барҳам додани архаизмҳо, арабизмҳо ва эронизмҳо (таъкиди мо С. Н.) дар забони тоҷикӣ, ба барҳам додани ҷудоии сунъии забони адабӣ ва забони зиндаи гуфтугӯӣ дар забони тоҷикӣ ҷорӣ кардани шаклҳои зиндаи забон ва советизмҳо равона карда шуданд». (Тоҷикистони Сурх, №19, 28 ноябри соли1929). Даре нагузашта дар рӯзномаҳо (Тоҷикистони Сурх, №19, 28 ноябри соли1929) ин санад ё лоиҳа зери сарлавҳаи “Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ” нашр шуд. Он аз се қисм иборат буд: Қисми 1. “Масъалаҳои грамматика”, Қисми 2. “Дар бораи масъалаҳои терминологияи забони тоҷикӣ” ва Қисми 3. “Дар бораи масъалаҳои имлоии забони тоҷикӣ”. Бахши ба истилоҳшиносӣ бахшидаи лоиҳаи мазкур дар маҷмӯъ идома ва таъкиду тасдиқи принципҳои “Установка”-и соли 1936 буда, дар он «қоидаҳои қатъӣ» дар мавриди манобеъ ва роҳҳои тақмили истилоҳоти забони тоҷикӣ нишон дода шудааст. Зимнан бояд гуфт, ки ин “тағйиру иловаҳо” ба тадриҷ дар забон мустаҳкам ҷой гирифтанд ва имрӯз ба андешаи мо яке аз вижагиҳои забони тоҷикиро нисбат ба форсӣ ва дарӣ ташкил мекунанд. Дастуруламали севум 35 сол баъди “Установка”, соли 1971 зери унвони “Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ” аз ҷоп баромад. Тартибдихандаи он Я. И. Калонтаров буд. Ин “Принсипҳо” усулҳои истилоҳсозии забони тоҷи-киро ба

сурати умум фаро гирифта, аз тарафи “Комитети терминологии АФ РСС Тоҷикистон” тасдиқ шуда, “дар зери таҳрири академик М. С. Осимӣ (Президенти АИ ва раиси Кумитаи истилоҳоти он давра) ва Н. А. Маъсумӣ” таҳия гардидааст. Ин санад бино ба муаррифиномае, ки пеш аз оғози китоб омадааст “...барои шуъбаҳои соҳавии Комитети терминологӣ, тартибдиҳандагони луғатҳои терминологӣ, мутарҷимон, коркунони нашриёт ва муаллимон дастуруламал мебошад”. (Принсипҳои... Душанбе, 1971, с. 2). Дастуруламали сеюм, мутаассифона, то ҳол охирин санади расмиест, ки ба масъалаи истилоҳсозии забони тоҷикӣ, роҳҳои тақомул ва тартибу низоми он бахшида шудааст. Дар он таҳаввулот ва дигаргуниҳое, ки дар ин соҳа баъди “Установка” рӯй додааст, ба таври мухтасар ҷамъбаст шудааст. Вале аз муҳтавои китобчаи мазкур чунин бармеояд, ки дар тӯли беш аз сӣ соли ахир (то соли чопи китобча 1971) проблемаҳои истилоҳсозӣ ва бесару сомонӣ дар ин ришта камтар нашудааст. Истифодаи нодурусти истилоҳот, “худмухтории” муаллифони аҳлу ноаҳл дар ин соҳа, риоя накардани қоидаҳои маъмули истилоҳсозӣ ва ғайра боиси “роҳ ёфтани ҳаргуна ҳарҷу марҷ дар тартиби термин ва ҳалалдор шудани принсипҳои ягонаи истифодаи терминҳо ва дигар қоидаҳои забон” (Принсипҳои... Душанбе, 1971, с. 6) гардидааст. Аз ин рӯ, ба ақидаи тартибдиҳанда “вақти он расидааст, ки барои ҳалли масъалаҳои муҳимтарини терминҳои ҳозиразамони забони тоҷикӣ, барои муқаррар кардани принсипҳои илмӣ ва барои ба низом даровардани забони адабӣ ва принсипҳои он дастаҷамъона ба кори ташкилии илмӣ камар бандем. Аз ин рӯ, муқаррар намудани терминҳои илмӣ, ҷамъиятӣ, сиёсӣ, техникӣ ва ғайра масъалаи ҳаётан муҳим ва кори таъхирнопазири давлатӣ мебошад” (Принсипҳои... Душанбе, 1971, с. 6). Мувофиқи ин дастуруламал дар бахши истилоҳоти забони адабии тоҷикӣ усулҳои зерини истилоҳсозӣ маъмул ва илмӣ шинохта шудааст:

1. Истифодаи фонди луғавии забони тоҷикӣ ва васоили дастурии он. Корбурди вожагони забони тоҷикие, ки “маънои он терминро ифода

мекунад». Истилоҳоти зерини ҷамъиятӣ - сиёсӣ аз ҷумлаи ҷунин луғот шинохта шудаанд: таҷовуз - агрессия; маъмурият - администрация; сулола - династия; корпартой-забастовка; шӯришгар - инсургент; даста - клика; шиор - лозунг; роҳзани баҳрӣ - пират; матбуот - пресса; иғвогар - провокатор; ислоҳот- реформа; эътисоб-стачка ... Дар соҳаи ҳуқуқ: афви умум - амнистия; иҷорагир-арендатор; бедодгарӣ, беконунӣ-безаконие; пора, ришва – взятка; дуҳокимиятӣ - двоевластие; моли зиёдатӣ - неликвид, ғаромат - неустойка; бадномкунӣ - дискредитация ... Дар соҳаи таърих: Зирех - броня; хунбаҳо - вира; сафол - керамика; падаршоҳӣ - патриархат; яроқпартой, тарки силоҳ-разоружение; никорҷӯ, никорталаб - реваншист; калъа, куҳандиз - цитадель; шоҳзода - принц ...

2. Ба роҳи тағйир додани маънои аслии калима ва ба маънои нав ё дигар истифода бурдани он. Масалан: луғатҳои “арбоб” ва “ҳодим” дар асл маънои «соҳиб», «молик» ва «хизматгор» - ро доштанд. Вале имрӯз ба маънои коркуни масъул дар таркибҳои арбоби давлатӣ, сиёсӣ ва ё корманд (ҳодими илм, санъат) ба кор бурда мешаванд.

3. Аз ҳисоби вожагони интернатсионалӣ ва забони русӣ “бой кардани” захираи истилоҳоти забони тоҷикӣ: баррикада - баррикада; бизнес - бизнес; буржуазия - буржуазия; ветеран - ветеран; вето - вето; диктатура - диктатура; демократия - демократия; кодекс - кодекс; интернационал - интернатсионал; коммунист - коммунист; конгресс - конгресс ... - Дар соҳаи иқтисод: Акция - аксия; биржа - биржа; валюта - валюта; капитал - капитал; рента - рента; лимит - лимит; экспорт - экспорт; эмбарго - эмбарго ... - Дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ: Адвокат - адвокат; арбитраж - арбитраж; аттестат - аттестат; декрет - декрет; прокурор - прокурор; Антанта - Антанта; археолог - археолог; барон - барон; граф - граф; помещик - помещик; рыцар - ритсар; уезд - уезд ...

4. Бо роҳи тарҷумаи таҳтуллафзӣ (калка) аз забони русӣ:

5. Сохтани истилоҳот аз луғати русӣ ва байналмилалӣ тавассути унсурҳои

калимасозии забони тоҷикӣ: Бетонрез - бетонщик; медалдор - медалист; очеркнавис - очеркист; мошинрон - машинист ...

6. Сохтани истилоҳоти нав аз тариқи шарҳи маънои истилоҳоти бегона: коркунони соҳаи агрономӣ-агроперсонал, рӯёндан бо қарори суд – отсуждение.

7. Истилоҳоте, ки дар забони русӣ бо ибора таркиб ёфтаанд (муайянкунандаву муайяншаванда) дар забони тоҷикӣ бо калимаҳои мураккаб баён карда мешаванд: садофкан - акустический изучатель; садопарда - голосовая связка, сарсатр - красная строка.

8. Баъзе истилоҳоти хориҷӣ (русӣ) дар забони тоҷикӣ бо ду ва ҳатто се калима баён мешаванд, ки ҳар кадоми он маънои истилоҳи хориҷиро (русӣ) ҳароб намекунад; касал, бемор - больной; ҳаракат, ҷунбиш, - движение; зилзила, заминҷунбӣ, заминларза - землетрясение ...

9. Дар баъзе мавридҳо истилоҳоти русӣ, байналмилалӣ ва тоҷикӣ ба ҷойи ҳамдигар ҷун синоним кор фармуда мешаванд: Автономия - мухтор, мухторият, худмухтор; агитация - ташвиқот; актив - ғайбӣ; идеология - мафкура; комедия - мазҳака; метод - усул; термин - истилоҳ; солдат - аскар; философия - ғайбӣ... Тавре ки медонем, баъзе вожагон дар забонҳо ба ҷанд маъно ба кор мераванд, яъне хусусияти сермаъноӣ (полисемия) доранд. Бинобар ин дар вақти истилоҳсозӣ ин ҳосият ба назар гирифта шудааст. Масалан, як луғат дар ду маврид ба калимаҳои ҷудогона ифода мешавад: Луғати русии “положение” вобаста ба мавқеи худ дар матнҳои гуногун ба маънои низомнома, қоида, вазъият, мавқеъ, мақом, нуқта, муқаррарот ва ғайра истифода бурда мешавад.

10. Як силсила луғот ва истилоҳоти аз решаҳои юнонӣ ва латинӣ, тавре ки дар забони русӣ ба кор мераванд, дар забони тоҷикӣ ҳам ба ҳамон сурат қабул шуда буданд: аэропорт, биология, демилитаризация, диалог (юнонӣ), контрабанда, контрреволюция (латинӣ), микрорайон, монография, монолог, неолит, поликлиника (юнонӣ), регресс, ремилитаризация (латинӣ),

филармония, филология, эпизод, эпилог (юнонӣ), этнография, морфология (юнонӣ) ва ғайра.

11. Баъзе истилоҳоти байналмилалӣ ва русӣ, ки суффиксҳои исму сифатсоз доранд, ба забони тоҷикӣ низ бетағйир дохил шуда буданд: аспирант, докторант, коммунар, ассистент, олимпиада, ленинизм, материализм, феодализм, академик, бригадир, идеалист, марксист, коммунист, милитсионер, инспектор, директор, аспирантура ва дигарон.

13. Як силсила суффиксҳои забони русӣ, ки ба забони тоҷикӣ дохил нашудаанд, истилоҳоти тавассути онҳо сохта мувофиқи қоидаҳои калимасозии тоҷикӣ сурат мегирад:

а) суффиксҳои исм: ленинец - ленинчӣ; коллективизация - коллективонидан; колхозник - колхозчӣ; тракторист - тракторчӣ; агентство - агентӣ; идейность - ғоявӣ, идейноқӣ; объективность - обьективият; газетчик - газетчӣ.

б) суффиксҳои сифатсоз: элементарный-элементарӣ; декларативный - деклоративӣ; принципиальный - принципӣ; объективный - обьективӣ; большевистский - болшевикӣ; дипломатический - дипломатӣ; демократический - демократӣ; мартовский - мартӣ; докторский – докторӣ; советский - советӣ; процессуальный - просессуалӣ ва дигарон.

14. Як гурӯҳи нисбатан хурди истилоҳоте, ки дар забони русӣ дар шакли сифатанд, дар забони тоҷикӣ бо истилоҳоти баробармаъно ва суффиксҳои “ёт” ва “ӣ” ифода мегарданд: духовное - рӯҳиёт, маънавӣ, маънавиёт; материальное - материалиёт, моддӣ, моддиёт; субъективное - субъективиёт, субъективӣ; идеальное - идеалиёт, идеалӣ ва ҷанде дигар. Тавре ки мебинем, «Принсипҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» аз ҷиҳати сохтор такмил ва тасҳеҳ шудааст. Бахши усулҳои истилоҳсозии он аз 8 банд, 10 зербанд ё шарҳу эзоҳ иборат мебошад. Дар “Принсипҳо”-и мазкур ҷанд зербанд ба сурати нармтар ба бандҳои алоҳида ҷудо гардида, миқдори умумии бандҳо ба 14 расидааст. Аз нигоҳи муҳтаво бошад, бо назардошти

дигаргуниҳои ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии солҳои охир, яъне замони тартиби ин санад (1971), баъзе ибораҳои тунду тези сиёсии “Установка” бардошта шудааст. Вале ба таври кулӣ масъалаи асосӣ, яъне усул ё принципҳои асосии истилоҳсозии забони тоҷикӣ ба ҳамон сурати пешин боқӣ мондаанд. Аз нуқтаи назари илми забоншиносӣ ва истилоҳшиносӣ дар матни ин «Принсипҳо» низ камбудӣҳо ҷой дорад. Албатта, ҳадаф дар ин ҷо таҳлилу тақризи муфасссал нест, вале зикри баъзеи камбудӣҳо, ба фикри мо, барои таҳиягарони ояндаи усулномаи нави истилоҳсозии забони тоҷикӣ бе манфиат нахоҳад буд:

1. Ҳарчанд ки дар ин санад нисбат ба “Установка” истифодаи манбаи милли аз ҷиҳати шакли баён (дар “Установка”: банди 4 “то мумкин аст бояд забони ҳозираи адабӣ ва гуфтугӯи тоҷикӣ комилан истифода карда” шавад, дар “Принсипҳо” ба «истифода кардани таркиби луғавӣ ва воситаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ» иваз шуда бошад ҳам, аммо дар мавриди истилоҳофаринӣ ва эҷодкорӣ дар ин ришта суҳане гуфта нашудааст. Ҳол он ки ҳанӯз соли 1932 донишманди дақиқназар Е. Э. Бертелс дар Конференсияи якуми омӯзиши нерӯҳои тавлидии РСФСР Тоҷикистон ба луғатсозону истилоҳофаринони тоҷик чунин машварат дода буд: «Гӯҳро дар баробари вожаҳои “маснӯй”- эҳсоси тарс пайдо мешавад... Ба фикри ман, дар баъзе мавридҳо набояд чандон аз вожаҳои сохта тарсид. Дар ҳар забон миқдори калони вожагон сохта шудаанд. Гузашта аз ин, дар аксарияти забонҳо онҳо аз тарафи шахсони алоҳида сохта шудаанд. Вале баъдтар онҳо аз тарафи забончунон аз худ карда шуданд, ки тасаввур мешавад худро янҷанд». (Бертельс, 1934, т. 2, с. 185).

2. Дар баъзе маврид манобеъ, роҳҳо ва тарзҳои истилоҳсозӣ ба ҳам маҳлут шудаанд. Масалан, захираи луғавии забони тоҷикӣ ё луғоти интернатсионалӣ манбаи истилоҳсозӣ мебошанд, иқтибосгирӣ ё тарҷума бошад, роҳҳои истилоҳгузинианд, вале сохтани луғоту истилоҳот бо васоили сарфӣ ё наҳвӣ забон ин тарзи истилоҳсозӣ аст. Аз ин ҷиҳат ба гумони мо

онҳо бояд ба таври алоҳида, бо номҳои мушаххаси худ дар меъёрсозӣ зикр шаванд.

3. Дар “Принсипҳо” истилоҳоти “ҷамъиятӣ - сиёсӣ” алоҳида ва истилоҳоти улуми иҷтимоӣ: таърих, фалсафа, ҳуқуқ, иқтисодиёт ва дигарон ҳар кадом ҷудо омадааст, ҷойи шак нест, ки фалсафа, ҳуқуқ, забон, иқтисодиёт истилоҳоти илмӣ хоси ҳудуддоранд. Вале ҷудо кардани истилоҳоти фалсафа, таърих, ҳуқуқ, иқтисодиёт аз ҳамдигар ба фикри мо дуруст нест. Зеро истилоҳоти онҳо муштаракоти зиёде доранд ва рафту омад ва доду гирифтӣ онҳо ҳамеша вучуд доштааст. Ба фикри мо, бояд истилоҳоти ин ҳавза зерини сарлавҳаи умумӣ – «истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсӣ» оварда шуда, сипас дар зеринҳо, масалан, истилоҳоти фалсафа, ё ҳуқуқ ва ғ., луғоти хоси онҳо оварда мешуд ва амсоли онҳо. Вале сарфи назар аз ин камбудӣҳо дар ин санад мушоҳидаҳо, муқаррарот ва матолиби судманде низ ҳаст, ки аз таҷрибаи ин соҳа дар замони шӯравӣ гирифташуда дар таърихи истилоҳсозии забони тоҷикӣ боқӣ мемонанд. Як силсилаи дигар, албатта, бо шаклу сурати нав дар усулномаҳои нави забони мо дохил хоҳанд шуд.

4. Аз ҷиҳати дигар, як қатор принсипҳо ва ё ибораҳои истилоҳотӣ аз нигоҳи илмӣ ба қадри кофӣ асоснок нашудаанд. Ҳатто таҷрибаҳои ибтидоӣ ва бозёфтҳои хубе, ки дар солҳои аввали баъди инқилоб дар ин замина ба даст омада буд, дар ин аснод ғалат ва «ғайрисиёсӣ» хонда шуданд ва амсоли он.

Аз ин лиҳоз дертар ҷанбаҳои сусти ва норасоии ҷиддии истилоҳсозии забони тоҷикиро ба назар гирифта, муҳаққиқони шӯравӣ навиштанд, ки «кор карда нашудани принсипҳои илмӣ сохтмони истилоҳшиносӣ, кофӣ набудани таҳлили аниқӣ маънои ин ва ё он истилоҳ... ва ҷамъбасти нагардидани таҷрибаҳои ҳосилшуда, боиси он гардидааст, ки истилоҳоти забони тоҷикӣ стандартонида ва ҳамгун нашудааст». (Развитие..., 1986, с. 73).

Вале бояд қабул кард, ки ин ду дастуруламал бо вучуди камбудии

зиёд барои ба низом ва тартиб даровардани истилоҳоти иҷтимоиву сиёсии забони тоҷикӣ аз аҳамият ҳолӣ набуданд. Дар даврае, ки дар ин арса ҳеҷ гуна меъёр ва дастуру муқаррароти танзимкунанда вуҷуд надошт, ин аснод ҳадди ақал тартиби пазириш ва имлои истилоҳоти нави иҷтимоиву сиёсии байналмилалӣ ва русиро муайян карданд. Таҷрибаҳои андӯхта ва мулоҳизоти дар ин усулномаҳо баёншуда ҳоси як марҳилаи муайяни таърихи инкишофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳоти иҷтимоиву сиёсии он мебошад ва ба онҳо бояд аз ҳамин нуктаи назар нигарист. Бидуни шак дар оянда ғалатҳо ислоҳ ва холигоҳҳо такмил хоҳанд гардид. Имрӯз бояд усулҳо ва тарзҳои истилоҳсозӣ таҷдиди назар гардида, бо дар назар гирифтани шароити замони истиқлол усулҳои истилоҳсозии забони мо аз нав таҳия гардад.

Савол ва супоришот:

1. Истилоҳот чист?
2. Терминҳо бо кадом роҳҳо пайдо мешаванд?
3. Дар бораи истилоҳот чи гуна қарорҳо қабул карда шудаанд?
4. Дар бораи луғатҳои терминологӣ ва аҳамияти онҳо гуфта диҳед.
5. Дар бораи тарзҳои истилоҳсозӣ маълумот диҳед.

Адабиётҳо

10. Атобуллоев С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.4 – Душанбе: 1984.-380с.
11. Аҳмадалӣ Раҷой. Лаҳҷаи бухороӣ. - Машҳад 1964. - С. 3-40.
12. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. – Душанбе: 1993.
13. Ғаффоров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.3. – Душанбе: 1979 - с. 380
14. Ғаффоров Р., Ҷӯраев Р. Худуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ. Мактаби советӣ, №6, - 1969. - с. 15-18.
15. Маҳмудов М. Ҷӯраев Ғ. – Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ. Лаҳҷаҳои ҷанубӣ, Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш. 1997. - 380 с.

16. Чӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, лексика. ҷ.1. – Душанбе: 1979.-340 с.

17. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 1. 1979; ҷ. 2, 1980; ҷ.3; 1981;

18. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – Душанбе: 1967. – 180 с.

МАВЗӢИ 9. МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ ВОҲИДӢИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Нақша:

1. Мавқеи фразеология ҳамчун фанни мустақил дар радифи илмҳои дигари филологӣ, қисматҳои таркибӣ, навъҳо ва усулҳои тадқиқи ин фан.
2. Сермаъноии фразеологӣ.
3. Воҳидҳои фразеологии иқтибосӣ ва калкаҳои фразеологӣ.

***Калидвожаҳо:** фразеология, илмҳои филологӣ, сермаъноии фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ, фразеологияи иқтибосӣ, калка, калкаҳои фразеологӣ, ибораҳои забонзад, таркиби луғавии забон.*

Фразеология як қисми илми забон буда, ибораҳои забонзад, тайёри забонро меомӯзад. Воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ фаровон буда, қабати махсуси лексикиро ташкил менамояд.

Фразеологизмҳо дар асосҳои устодони сухан С.Айнӣ, А.Деҳотӣ, Ҳаким Карим, М.Турсунзода, Раҳим Чалил, Ҷ.Иқромӣ, С.Улуғзода ва дигар нависандагони тоҷик бо мақсадҳои услубӣ истифода шудаанд.

Барои мисол як порчаи шеърро аз достони “Ҳасани аробакаш”-и М. Турсунзода меорем:

Хом тушбераро, писар, машумор,

Гир ин пилтаро зи ғӯши худ

Чун пушаймон шавӣ, пушаймонӣ

Додари ман, дигар надорад суд...

Нестам ман аз ту забонкӯтоҳ,
Пуш барвақттар забонатро.
Ҳасан оё саги туро “тур” гуфт,
Ёки кардааст нима нонатро.

Дар ин ду банд порчаи шеърӣ устод Турсунзода ҳангоми сӯҳбати аробакашон бо Ҳасан ҳафт воҳиди фразеологиро устокорона истифода бурдааст: “тушбераро хом шумурдан, пилтаро аз гӯш гирифтани, пушаймони суд надоштан, забонкӯтоҳ набудан, даҳони касеро пушонидан, саги касеро тур гуфтани, нони касеро нимта кардани, ки ин ҳама аз гавҳаршиносӣ ба ҳолати оҳангдор”-ро зебову моҳирона кор фармуда тавонистани шоирро исбот менамояд.

Воҳидҳои фразеологӣ аз ибораҳои озоди синтаксисӣ фарқи калон доранд. Онҳо аз ду ё зиёда калимаҳо таркиб ёбанд ҳам, дар байни ҷузъҳоиашон таносуби маъноӣ асосан барҳамхӯрда, ҳамчун воҳидҳои тайёри нутқ, ба таври яхлут воқеъ мегарданд. Дигар ҳел карда ғуём воҳидҳои фразеологӣ дар забон бо як қолаби тайёр ва анъанавӣ ба кор бурда мешаванд.

Фарқи ибораҳои синтаксисиро аз воҳидҳои фразеологӣ дар зимни мисолҳои зерин дидан мумкин аст: ба даст ростӣ командир оҳанпораи мина расида онро пора кард (Ф.Ниёзӣ). Дар ҳамаи амалиётҳои ҷангии разветка вай шарикӣ дасти ростӣ ман буд. (Ф.Ниёзӣ). Дар мисоли якум ибораи “дасти рост” ба маънои аслии худ омада, дар ҷараёни нутқ ташаккул ёфтааст ва бо осонӣ ба калимаҳои алоҳида, яъне унсурҳои мустақили синтаксисӣ ҷудо мешаванд: чӣ? даст. кадом даст? дасти рост. Аммо дар ҷумлаи дуюм пайвасти калимаҳои “дасти рост” ҳамчун воҳиди тайёри нутқ ба маънои “наздиктарин” омадааст. Пас воҳидҳои фразеологӣ монанди калима як мафҳумро ифода менамоянд ва аз ин ҷиҳат ҳам аз ибораҳои синтаксисӣ фарқ мекунанд.

Ибора аз ду ва зиёда калимаҳои байни алоқии грамматикӣ ва маъноӣ дошта (биноӣ зебо, донишҷӯӣ аълоҳон, дирӯз омадан) ибора бошад

пайвастҳои аз ҷиҳати грамматикӣ устувори нутқ аз рӯи сохт гуногун мешаванд. Онҳо ба шакли таркиб “ба чашм”-ба маънои итоат” ризоманди барги сабз-ба маънои тўҳфа, арақи чабин меҳнат, гули сари сабат-мўътабар, обрўмандтарин меоянд.

Воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикиро ба чунин гурӯҳҳои семантикӣ тақсим намудан мумкин аст:

1. Ҷузъҳои таркиби ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ чунон бо ҳам матбуот шуда рафтаанд, ки аз маънои аслиашон мазмун ва мақсади ифодаи онҳоро ҳеҷ пай бурдан мумкин нест. Хусусияти дигари барҷастаи ин гуна воҳидҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо таърихи дуру дароз доранд, ҷузъҳои таркибиашон дар алоҳидагӣ истеъмол намешаванд: роғ-роғ рафтан-ба маънои ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда истодан, истеъмол меёбанд, ки ин маъно ба калимаҳои таркибии он “роғ-роғ” ва рафтан мутлақо алоқа надорад ва аз онҳо барнамеояд. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои фразеологӣ дил об хўрдан (киноя аз бовари доштан), дил бардоштан (тасаллӣ ва дилбардорӣ кардан), аз девол сояи касеро тарошидан-ғийбат кардани касе ва ғайраҳоро дохил намудан мумкин аст. Ин гуна воҳидҳои фразеологиро таҳти истилоҳи рехтаҳои фразеологӣ ном бурдан мувофиқи мақсад аст. Як хусусияти барҷастаи рехтаҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо аз якдигар дур намераванд, байни худ калимаю ибораҳо қабул намеkunанд. Онҳо метавонанд танҳо пасчаспаку бандакҳо қабул kunанд. Салмаи сақат- (афкандаи барзиёди) Салмаҳои сақат.

2. Гурӯҳҳои дуҷумро омехтаҳои фразеологӣ номидан мумкин аст. Чунки ба маънои ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бевосита не, балки ба воситаи маънои маҷозӣ ва образнокии онҳо сарфаҳм меравем. Ба таври маҷозӣ ва бисёр вақт образнок гардидан аз хусусиятҳои барҷастаи омехтаҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Пайвасти калимаҳои нури чашм, барги сабз, арақи чабин, ба рӯи об баромадан, аз ҳаллоҷӣ гузаронидан, ба реша табар задан, ба сар об рехтан сар ҳам кардан ва ғайраҳо ҳамчун омехтаҳои

фразеологӣ ҳам ба маънои аслии худ чун ибораҳои озоди синтаксисӣ истеъмол шуда метавонад. Омехтаҳои фразеологӣ мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маъноӣ чудо нашуда семантикаи бутун доранд, вале бар хилофи рехтаҳои фразеологӣ маъноӣ яхлутӣ онҳо ба мазмуни калимаҳои таркибашон як навъ алоқаманд мешаванд. Қисми зиёди онҳо ба дигар забонҳо айнан тарҷума намешаванд. Масалан, токиро ба осмон партофтан (беҳад хурсанд шудан)-ро айнан ба дигар забон тарҷума кардан мумкин нест.

3. Гурӯҳи сеюмро вобастаҳои фразеологӣ меномен, зеро таркиби ҷунин воҳидҳои фразеологӣ аз калимаҳои иборат аст, ки ҳам ба таври озод ва ҳам дар вобастагӣ бо унсурҳои дигари фразеологизм истифода мешавад. Масалан воҳидҳои фразеологии “Қарзи Ҳасана” (ба маъноӣ фойдаи насия) аз ду калима иборат аст. Аз онҳо калимаи “қарз” озодона истеъмол мешавад. Вай на танҳо бо калимаи “Ҳасана” балки бо калимаҳои сершумори дигар алоқаманд шуда метавонад: Қарзи ман, қарзи ҳамсоя, қарзи бародарам. Аммо калимаи “Ҳасан” ҷунин хусусият надорад. Вай бо калимаи қарз доимӣ вобаста буда, танҳо ҳамроҳи он омада метавонад. Мо ҳеч гоҳ “пули ҳасана, моли ҳасана дар воҳидҳои фразеологии “қарзи ҳасан”, “хизмати”, калимаи “ҳирсона”, “ҳасана” бо калимаҳои “қарз”, “хизмат” ҳамеша ҳамроҳ меоянд. Як микдори вобастаҳои фразеологӣ аз қабиби “қарзи ҳасана”, “базми ҷамшедӣ” мафҳумҳои мураккабро ифода мекунанд. Ҷузъҳои таркиби онҳо байни худ муносибати синтаксисӣ доранд ва ба ҳиссаҳои маъноӣ чудо мешаванд. Бо вучуди ин мо онҳоро ба гурӯҳи вобастаҳои фразеологӣ дохил мекунем. Онҳо аксаран дар шакли рехта ҳамчун қолаби тайёри нутқ кор фармуда мешаванд. Аз ин рӯ дар воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи сеюм аз маҷозу образнокӣ дида бештар вобастаҳои калимаҳои ҷудогона дида мешавад.

4. Гурӯҳи чорумро ифодаҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Ифодаҳои фразеологӣ таркибан устувор буда, калимаҳои дохили онҳо маъноӣ луғавии худро асосан нигоҳ медоранд. Аз ин ҷиҳат ифодаҳои фразеологӣ аз ибораҳои

синтаксисӣ гӯё фарқи казoi надоранд. Онҳо мафҳуми содда не, балки мафҳуми мураккабро ифода менамоянд. Масалан, оребарои инсон аз захиричанг дида, захири мор бехтар аст. (А.Шукӯҳӣ). Дар ин ҷумла пайвасти “захири мор” ҳамчун ибораҳои синтаксисӣ омадааст, ба ҷузъҳо ҷудо мешаванд. Мафҳуми мураккабро ифода менамояд. Дар ҷумла “захири мор” ба дарди миёндавои хуб аст-захири мор ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маънои доруи дармон омадааст. Харчанд дар ҷумлаи дуюм “захири мор” ҳамчун истилоҳи ягонагии маъноӣ дошта бошад ҳам лекин ҷузъҳои он маънои худро як дараҷа нигоҳ доштааст. Чунин воҳидҳои фразеологӣ монанди ибораҳои синтаксисӣ мафҳуми мураккабро ифода менамояд. Бо вуҷуди ҳамаи ин мо пайвасти “захири мор”-ро ба ифодаи фразеологӣ дохил мекунем. Чунки вай ҳамчун истилоҳоти таркибии соҳаи тиб, ба мисли калима, дар шакли тайёр мавҷуд аст. Чунин факт, пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки ифодаҳои фразеологӣ дар ҷараёни мутодилаи афкор ҳамчун воҳиди тайёри нутқ истеъмоли мешаванд. Оҳуи кӯҳӣ, кабки дарӣ, захири мор, хонаи истироҳат ва ғайра.

Зарбулмасалу мақолаҳо аз воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама аз бобати маънӣ ва сохти як андоза мураккаби худ фарқ меkunанд. Онҳо баръакси воҳидҳои фразеологӣ фикрҳои пурраи ба охирирасидаро ифода меkunанд. Одатан зарбулмасалу мақолҳо чунин фикри зиндагиро дарбар гирифтаанд, ки бо воқеа ва ҳодисаҳои конкретии ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқаманданд. Ба ин маънӣ онҳо фақат дар мавридҳои муайяни нутқ ба кор бурда мешаванд. Чунончи, зарбулмасали “нон ҳам нону нонреза ҳам нон”, маънои ҷи хурду ҷи калон ҳама қиммати якхела дорандро соҳиб аст, фақат дар мавриди безътибории касе дар ҳалли ягон масъалаи дуюмдараҷа, вале аҳамиятнок, кор бурда мешавад.

Зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо аз ҷиҳати сохт дар қолаби ҷумлаҳои гуногун ба назар ба назар мерасанд. Онҳо аз ҷумлаҳои маъмулии забон, аз он ҷумлаҳои, ки дар заминаи қолабҳои мавҷудаи синтаксис сурат

меёбанд, тафовуте надоранд. Дар зарбулмасалу мақолҳо, инчунин панду ҳикматҳо ҳам саръазо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд.

Қиҳати ниҳоят фарқкунандаи зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо, ки дар гурӯҳҳои дигари ифодаҳои рехта, аз ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ забон дида намешаванд, ифодаи муҳокима ва хулосабарориҳои мантиқӣ дар онҳост. Бештари зарбулмасалу мақолҳо аз ду ҳисса муҳокима ва хулосаҳо иборатанд. Чунончи, “То реша дар об аст (муҳокима) умеди самар аст” (хулоса), “Ангӯра хӯру (муҳокима) боғаша напурс” (хулоса) “Ихлосу (муҳокима) халос (хулоса)”.

Ниҳоят зарбулмасалу мақол, инчунин, панду ҳикматҳо ҳам аз воҳидҳои фразеологӣ бо маҳсули эҷодиёти халқ будани худ ё ба шахсони алоҳида тааллуқ доштани фарқ карда меистанд.

Баракси зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо дар воҳидҳои фразеологӣ забон муҳокимаронию хулосабарориҳои мантиқӣ, маҳсули эҷодиёти халқ ё шахсони ҷудогона будан ҳис карда намешавад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ забонамон бо хосиятҳои фарқкунандаи худ аз гурӯҳҳои дигари ифодаҳои устувор ба кулӣ ҷудо шуда меистанд.

Захираи фразеологӣ забонамон аз ҳисоби зарбулмасал, мақол, панду ҳикматҳои суфташуда, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ибораҳои истилоҳӣ умумхалқӣ гашта мунтазам бой шуда меистад. Масалан, аз зарбулмасали “Ҳаворо дида ғӯза каш, обро дида мӯза”, фразеологизми феълии “обро дида мӯза кашиан” ба вучуд омадааст. “Об аз сари касе гузаштан” (об, ки аз сар гузашт, чи як ваҷаб, чи сад ваҷаб»), “офтобро бо доман пӯшидан” (офтобро бо доман пӯшида намешавад).

Порчаҳои ҷудогонаи панду ҳикмат, латифа ва нақлҳои машҳур ҳам канда шуда, ба ифодаҳои рехта табдил ёфта метавонад.

Савол ва супоришот:

1. *Оё воҳидҳои фразеологӣ як соҳаи фанни забон шуда метавонанд?*
2. *Хусусиятҳои ба худ хоси воҳидҳои фразеологиро фаҳмонед.*
3. *Рехтаҳои фразеологӣ аз воҳидҳои фразеологӣ бо кадом хусусияташон фарқ мекунанд?*
4. *Ба рехтаҳои фразеологӣ мисолҳо оред.*
5. *Омехтаҳои фразеологӣ чист?*
6. *Вобастаҳои фразеологӣ чист?*
7. *Фарқи зарбулмасалу мақолҳоро аз воҳидҳои фразеологӣ бо мисолҳо фаҳмонед?*
8. *Матнеро интиҳоб кунед ва воҳидҳои фразеологиро онро муайян намоед.*

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1. – Душанбе, 1973
4. Энциклопедияи тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе. 1980. саҳ. 1260-1264.
5. Мачидов Х. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе. 1982.

МАВЗҶҲ 10. СЕРМАЪНОИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО. ФАРҲАНГҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ.

Нақша:

1. Сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ забон.
2. Фарҳангҳои фразеологӣ.

Калидвожаҳо: сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ, маънои асли, маънои маҷозӣ, фарҳангҳои фразеологӣ, истилоҳ, лугати этимологӣ, ибораҳои рехтаву устувори сермаъно, воҳидҳои лугавӣ, ҳодисаи тасодуфӣ, ҳамгуна,

мутаод, муродифоти фразеологӣ, муродифҳо, мутаодҳои фразеологӣ, муродифҳои фразеологӣ, Қаринаҳои фразеологӣ, ивазшавии ҷузъҳо, ҳодисаи иловашавӣ, ҳодисаи фурӯғзоршавӣ, дублетҳои фразеологӣ, инвариант, сарқарина.

Маълум аст, ки қобилияти сермаъноии воҳидҳои луғавии забон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо ҳам ба маъноии аслии ва ҳам ба маъноии маҷозӣ меоянд. Масалан, маъноии аслии калимаи “чаши” номи яке аз узвҳои инсонро ифода мекунад, аммо дар мисолҳои зерин маъноҳои маҷозии он зоҳир мегардад: *чаши махмур, чаши шӯх, чаши бад, (захи чаши), чаши расидан (захи чаши расидан), чаши ботин, чаши дил, чаши танг, чаши тар, чаши андохтан, чаши об додан, чаши пӯшидан, чаши аз ҷаҳон бастан, чаши ба роҳ будан, ба чаши кам дидан, ду чаши чор кардан...*

Азбаски маъноии фразеологӣ худ маъноии маҷозист, сермаъноии воҳидҳои фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо метавонанд аз ду то панҷто маъноии фразеологӣ дошта бошанд.

Қайд бояд кард, ки фразеологизмҳо аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маъно ба ду гурӯҳ чудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал фразеологизмҳое дохил мешаванд, ки сермаъно нестанд. Аксари ин гуна воҳидҳои фразеологӣ истилоҳҳо буда, сермаъноӣ серистеъмол нестанд. Масалан, забони қоида, тартиботи маъмурӣ, амалиёти ҷиноятӣ, кодекси ҷиноятӣ, кирдори ҷиноятӣ, (дар ҳуқуқшиносӣ); забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, овози садонок, овози ҳамсадо, луғати фразеологӣ, луғати имло, луғати этимологӣ, овози ётбарсар ва монанди инҳо (дар забоншиносӣ).

Ба гурӯҳи дигари фразеологизмҳои забони тоҷикӣ ибораҳои рехтаву устувори сермаъно мансубанд, ки аксарашон серистеъмол буда, дорои вазиёти услубӣ низ мебошанд. Масалан, фразеологизми “мӯйро аз хашир чудо кардан” ба маъноҳои аз масъалаҳои мураккаби омехта ҳақиқатро муайян кардан, ба тартиб даровардани коре, дар ҳалли мушкилиҳо моҳир будан истифода мегардад. Монанди ҳамин, воҳиди фразеологии “дарди сар”

дорои маъниҳои зерин мебошад: а) дар ҳақиқат сари касе дард мекунад; б) чизи зиёдатӣ; в) нороҳат будан (дарди сар надореду аз чизе ё коре нороҳат шавед, меғӯед, ки дарди сар шудам):

Бе дарди саре нишаста будам,
Пул додаму дарди сар харидам. (Зарб.).
Донистаам, ки оризаи ишқ бе давост,
Беҳуда дарди сар чӣ расонам табибро.

Муҳаммади Фузулӣ

Дар фразеологизмҳои сермаъноӣ бо роҳҳои гуногун зоҳир мегардад. Яке аз воситаҳои асосии ба вуҷуд омадани сермаъноӣ маҷоз мебошад. Тавассути маҷоз дар фразеологизмҳои маъниҳои гуногуни ба ҳамдигар алоқаманд падид меоянд, ки дар натиҷа фразеологизмҳои сермаъноӣ ба вуҷуд меоянд. Чунончи, ҳар се маънии фразеологизми “ду даст дар бинӣ” тавассути маҷоз сурат гирифтааст:

1. Бо дасти ҳолӣ баргаштан;
2. Бенатиҷа баргаштан;
3. Бе харид омадан.

Фразеологизмҳои сермаъноӣ аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маънӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, яъне агар аз қисми онҳо ифодаи ду маънӣ зоҳир гардад, аз қисми дигари онҳо се ё чор маънӣ падид меояд. Фразеологизмҳои сермаъноӣ панҷ маънӣ доранд, ҳеле кам ба назар мерасанд. Фразеологизмҳои сермаъноӣ ифодагари ду-се маънӣ серистеъмоланд: Масалан, фразеологизми “дили касеро нарм кардан” ба ду маънӣ истеъмол мегардад: а) касеро ба чизе розӣ кунонидан; б) касеро аз қаҳру ғазаб фурувардан. Вале, фразеологизми “ба роҳ даровардан” дорои се маънии фразеологӣ мебошад: а) ба роҳгардӣ шурӯъ кардан; б) рост шудан ва ба пеш рафтани коре; в) мутеъ шудан, ром шудан.

Ҳамин тавр, ҳодисаи сермаъноӣ на танҳо ба воҳидҳои луғавӣ, балки ба воҳидҳои фразеологӣ низ хос мебошад. Ин ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки

ходисаи маъмули забонӣ буда, тавассути маҷоз падида меояд. Чунон ки дидем, дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ маъно нақши ҷудогона дорад. Аз ин рӯ, онҳо дар забон ба сифати ҳамгуна, мутаҷоз ва муродифоти фразеологӣ низ мавриди истемол қарор мегиранд.

Инкишофи таърихӣ фразеологизмҳо ба сифати ҷузъи таркибии забон ба инкишофи забон ва таърихи соҳибони он вобаста аст. Аз ин рӯ, на танҳо воҳидҳои луғавӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ низ дорой ҳамгуна, мутаҷоз ва муродифҳо мебошанд.

Воҳидҳои фразеологӣ мавҷуданд, ки ҷузъҳои таркибӣ ва сохти дастурии якхела дошта бошанд ҳам, дорой маъноҳои ҷудогона мебошанд. Масалан, фразеологизмҳои:

Сар бардоштан I: 1. Нигоҳ кардан; 2. Сихат шудан; 3. Сабзидан; 4. Бархостан: Ду руз *шуд, ки аз болини беморӣ сар бардошт.*

Сар бардоштан II: исён кардан: Бенавоён сар бардошта хонаи бойҳоро тороч хоҳанд кард. (С. Айнӣ) ҳамгунаи фразеологӣ мебошанд.

Фразеологизмҳое, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва талаффуз ба ҳамдигар монанданд, вале маъноҳои гуногун доранд, ҳамгунаҳои фразеологӣ меноманд. Масалан, дар забони тоҷикӣ ду воҳиди фразеологӣ “чашм дӯхтан” дар истемол аст, ки аз ҷиҳати сохт ва талаффуз ба ҳамдигар монанд буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд:

а) нигоҳ кардан, бо диққат нигаристан:

Ба рӯи хонаи худ дӯхтам чашм,

Намонда дар бисоти хонаам пашм.

Сайиди Насафӣ

б) чашм бастан аз чизе, нанигаристан, эътибор надодан ба чизе:

Об додам сузани мижгон ба оҳи оташин,

То тавонам бе ту чашм аз ҳар ду олам дӯхтан.

Исматӣ Бухорӣ

Монанди ҳамин фразеологизмҳои “ҷонаш баромадан” - вафот кардан, “ҷонаш баромадан” - аланга задани оташи ғазаби касе: *Ман маҷбур нестам, ки ҳамаи корҳои фикр карда мондаамро ягон-ягон ба ту гӯям, ҳамин вақт ҷони худам баромада истодааст.* (С.Айнӣ).

Дар забони тоҷикӣ “дил аз даст рафтан” - ихтиёр аз даст додан, таслим шудан; “дил аз даст рафтан” - нобуд шудан, мурдан; “дил бохтан” - ошиқ шудан, “дил бохтан” - тарсидан; “об гирифтан” - сабзидан, “об гирифтан” чизе нагуфтан; “сир додан” - фош кардан; “сир додан” - сир давондан (дар кори кулолон); “сар задан” - ибтидо ёфтан, “сар задан” - сар буридан низ чун ҳамгунаҳои фразеологӣ маъмуланд.

Мутазодҳои фразеологӣ. Дар байни маъниҳои ҷудогонаи фразеологизмҳои гуногун муносибатҳои маъноии хилофӣ ба вуҷуд меоянд. Аз ин гуна муносибатҳои зидмаъноӣ фразеологизмҳои мутазодӣ падида меоянд. Одатан маъноӣ яклухти як воҳиди фразеологӣ ба маъноӣ яклухти воҳиди фразеологии дигар зид мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “дил бастан” - ошиқ шудан ва “дил кандан - аз баҳри касе гузаштан, даст кашидан аз чизе ё касе дар ҷумлаи зерин чун *фразеологизмҳои мутазодӣ истифода гаштаанд: - Ман, - гуфт Ҳасан, - ба вай дил набастам, ки дил канданам лозим ояд.* (С. Айнӣ).

Мутазодҳои фразеологӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологианд, ки маъноҳои ба ҳам зид, муқобилро ифода менамоянд.

Воҳидҳои фразеологии мутазодӣ бо роҳу воситаҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд.

1. Воҳидҳои фразеологии мутазодие, ки маъноӣ яклухташон комилан зидди якдигаранд: ба сархорӣ даст нарасидан - пашша киш гуфта нишастан, ба ҷони касе дармон шудан - сӯхони ҷон, ба даҳон об гирифтан - ба даҳон мӯй баромадан: *Чаро гап намезанед? Ба даҳанатон об гирифтаед? Аз гап задану нақун гуфтаи ба даҳонам мӯй баромад.* (Р. Ҷалил).

2. Фразеологизмҳои мутазодие, ки яке аз ҷузъҳои он аз ҷиҳати маъноӣ

луғавӣ мутазоданд: таноби касеро кашидан - таноби касеро сар додан, аз рӯи дил - аз таҳти дил, ба аспӣ ҷаҳл савор шудан - аз аспӣ ҷаҳл фуромадан, толеи касе баландӣ кардан - толеи касе пастӣ кардан... *ӯ ба аспӣ ҷаҳл савор шуда буд.* (Б. Ортиқов). *Раисбобо оҳиста-оҳиста аз аспӣ ҷаҳл фуромад.* (Ҷ. Икромӣ).

3. Фразеологизмҳои мутазодие, ки танҳо бо яке аз ҷузъҳои номустақилашон фарқ мекунанд: касеро аз роҳ баровардан - касеро ба роҳ даровардан, ба қатори мардум даромадан - аз қатори мардум баромадан, ба худ омадан - аз худ рафтан... Ин ҷо қайд бояд кард, ки дар ин гуна фразеологизмҳои мутазодӣ ба ғайр аз ҷузъҳои номустақил яке аз ҷузъҳои асосии онҳо низ маъноҳои хилофи якдигарро ифода менамоянд. Дар мисолҳои боло ба ин маънӣ феълҳои “баромадан-даромадан”, омадан-рафтан” оварда шудаанд.

4. Воҳидҳои фразеологизми мутазодие, ки тавассути пешвандҳо хусусияти мутазодӣ пайдо кардаанд: бопою қадам будан - бепою қадам будан, чашми хат доштан - чашми хат надоштан, чашм доштан - чашм надоштан, рӯз دیدан - рӯз надидан...

Бояд гуфт, ки дар таркиби фразеологизмҳои мутазодӣ калимаҳои мутазодӣ мавқеи муҳим доранд ва маънои мутазодиро равшан ифода менамоянд: сухани талх - сухани ширин, касеро ба осмон бардоштан - касеро ба замин задан..

Фразеологизмҳои мутазодӣ чун воситаи яклухти ифода барои таъсирнок ва пуробуранг ифода намудани маъно хизмат мекунанд.

Дар забони тоҷикӣ ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологизме мавҷуданд, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ гуногун бошанд ҳам, як маънои умумии фразеологиро ифода менамоянд. Масалан, фразеологизмҳои “ҷои сӯзан задан набудан”, “сағ соҳибашро наёфтан” ва “замин қафида одам баромадан” аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ фарқ кунанд ҳам, як маънои умумии фразеологизми зиёд будани предмет - одамонро ифода менамоянд.

Ду ва ё зиёда фразеологизмҳои маъноӣ умумии фразеологӣ доштае, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ фарқ мекунад, муродифҳои фразеологӣ ном доранд. Масалан, “алаф барин даравидан” - “тут барин резондан”, “аз худ рафтан” - “бинӣ боло шудан” муродифҳои фразеологӣ мебошанд. Дигарҳо сахл ба мансаби баланд ки баромаданд, тез аз худ мераванд (А. Баҳорӣ). Мардуми мо аҷибанд, агар нарафта монӣ, ҳатман гумон мекунад, ки биниаш боло шудааст, назараш намегирад (Аз “Хорпуштак”).

Қайд бояд кард, ки ҳар як муродифи фразеологӣ бо ифодаи маънии умумии фразеологӣ ба як силсилаи муродифоти фразеологӣ муттаҳид шуда, тарафҳои гуногуни як мафҳумро бо тарзҳои ба худ хос ифода мекунад. Муродифҳои фразеологӣ шакли дигаргуншудаи як воҳиди фразеологӣ нестанд ва дар заминаи як қолаби умумӣ низ ташаккул намеёбанд. Онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ фразеологӣ ба ҳам наздик бошанд ҳам, шаклан фарқ мекунад. Масалан, фразеологизмҳои “сар ба осмон расидан”, “курта-курта гӯшт гирифтани” дар ифодаи маънии ниҳоят шод будан ҳаммаъно бошанд ҳам, шаклан ба ҳамдигар шабоҳат надоранд. ...чун донистӣ, ки ин роҳ аз руи нақшаи ту сохта шудааст, сарат ба осмон мерасад. Вақте мебинӣ, ки ин роҳ ба диёри ту чӣ қадар зарур аст, курта-курта гӯшт мегирӣ. (Ю. Ақобиров).

Баъзан воҳидҳои фразеологии сермаъно бо дигар фразеологизмҳо муродиф шуда метавонанд. Масалан, фразеологизмҳои “тир ба санг хӯрдан”, “толеъ пастӣ кардан”, “лоӣи кор баромадан” ба маъноӣ умумии ба мақсад ё орзуи худ нарасидан муродифанд, ҳол он ки тобишҳои маънии онҳо якранг нест. Масалан, фразеологизми “тир ба санг хӯрдан” ба маъноӣ иловагии фиреб хӯрдан, ҳато кардан низ меояд. Монанди ҳамин, фразеологизми “лоӣи кор баромадан” ҳам тобиши махсуси маъноӣ дорад. Мисол: *Кайҳо ҳис карда будам, ки охиру охири лойи корат мебарояд*. Дар ин ҷумла идиомаи “лоӣи

кор баромадан” ба маънии фош шудани сирру асрор, шикаст хӯрдан омадааст.

Чи тавре ки ишора рафт, дар муродифшавии фразеологизмҳо маънои луғавии калимаҳои таркиби онҳо аз мадди назар берун мемонаду маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан, фразеологизмҳои “ба хирочи як мамлакат арзидан”, “бо моҳи чаҳордахрӯза ба чанг будан” ва “ба дидан сер нашудан”, ки маънои луғавии калимаҳои ҳар кадоми онҳо гуногунанд, бо маънои умумии фразеологии *ниҳоят хубрӯ будан, соҳибчамоли мафтункунанда будани* мавсуф муродиф мешаванд.

Фразеологизмҳо дорои хусусиятҳои услубӣ мебошанд. Аз ин рӯ, муродифҳои фразеологӣ низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд. Муродифҳои фразеологӣ ҳам ба навъҳои гуфтугӯӣ ва китобӣ чудо мешаванд ва дорои мавриди хосаи истифода мебошанд. Масалан, фразеологизми “ҳоки касеро бехтан” ба навъи фразеологизмҳои гуфтугӯӣ, вале “зеру забар кардан” ба навъи фразеологизмҳои китобӣ мансуб аст.

Умуман, дар забони тоҷикӣ муродифҳои фразеологӣ зиёданд. Онҳо дар нутқи гӯянда ва дар тасвири нависанда чун воситаи услуби бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд ва барои пурраву саҳеҳ ифода намудани маъно ёрӣ мерасонанд.

Дар забон муродифҳои фразеологӣ аҳамияти ҷудогона доранд, зеро ки онҳо нитттонаи бойигарии таркиби луғавии забон мебошанд.

Қаринаҳои фразеологӣ. Монанди воҳидҳои луғавӣ воҳидҳои фразеологӣ низ дорои қарина (вариант) мебошанд. Фразеологизмҳо мумкин аст аз ду ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёбанд, аммо яке аз ҷузъҳо мувофиқи услуби гӯянда ё нависанда тағйир дода ё пасу пеш оварда мешавад, ки аз ин маънои яклухту устувори онҳо ҳалал намеёбад. Масалан, фразеологизми “худро ба ҳар тараф задан” дорои қаринаҳои “худро ба ҳар сӯ задан”, “худро ба ҳар кӯча задан”, “худро ба ҳар кӯ андохтан”, мебошад.

Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи иваз шудан, илова гаштан ва ё фурӯгузор шудани баъзе ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд:

1. *Ивазшавии ҷузъҳо.* Дар натиҷаи ивазшавии яке аз ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо қарина ё худ вариантҳои фразеологӣ ба вучуд меояд: *Чашмони даридаҷомагон ба дастаи мусаллаҳе ... афтод ва сӯхбат бурида шуд* (С. Айнӣ). *Гадозан бо ин ҳаракати бемор суханаи бурида шуда буд. - Бечора... - гуфт* (С. Айнӣ).

Ивазшавии ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо ду роҳ ба амал меояд: а) *ивазшавӣ бо муродифҳои луғавӣ.* Як ё чанд ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо бо муродифҳои луғавиашон иваз шуда, қаринаҳои воҳидҳои фразеологиро ба вучуд меоваранд:

- Сухани шумо ҳам, - гуфт мутаваллӣ ба он мулло, - як *гапи хушку холи* аст.
- Дуруст аст, ки ҳоло ин як *сухани хушку холи* аст, як тап-тапи зақома аст.

б) *Ивазшавӣ бо калимаҳои ғайримуродиф.* Қаринаҳои фразеологӣ дар натиҷаи бо калимаҳои ғайримуродиф иваз кардани яке аз ҷузъҳои фразеологизмҳо низ ба вучуд меоянд: дили касеро безобита кардан - дили касеро бетоқат кардан... (Калимаҳои “тап” ва “сухан” муродифи луғавианд, вале воҳидҳои луғавии “безобита” ва “бетоқат” калимаҳои ғайримуродифӣ мебошанд).

2. *Иловашавии ҷузъҳо.* Гоҳо ба таркиби фразеологизмҳо калимаҳои нав илова шуда, қаринаи онҳоро ба вучуд меоваранд. Аз иловашавии ин гуна калимаҳо ба маънои фразеологизмҳо ҳалал намерасад. Масалан, қаринаи фразеологизми “ду даст дар бинӣ” бо иловаи калимаи “тиққонда” ба вучуд омадааст: *ду даст дар бинӣ (ду даст ба бинӣ) - ду даст ба бинӣ тикқонда.* Монанди ҳамин, қаринаи фразеологизми “замин кашад” ҳам бо ҳамин роҳ корбаст шудааст: *Замин ба комаш кашад.*

3. *Фуругузор шудани ҷузъҳо.* Як қисми қаринаҳои фразеологӣ дар

натичаи фурӯғузур шудани ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо пайдо шудаанд. Масалан, қаринаи “очаи касеро нишон додан” дар натичаи аз фразеологизми “очаи касеро аз Учқўргон нишон додан” ба вуҷуд омадааст.

Ҳамин тавр, ба вуҷуд омадани қаринаҳои фразеологизмҳо ба ҳодисаҳои ивазшавӣ, иловашавӣ ва фурӯғузуршавии ҷузъҳои таркиби фразеологизмҳо марбут аст. Қаринаҳои фразеологизмҳои зерин ба ин маънӣ далолат мекунад: “миёни гапро буридан” - “ба миёни гаплағад задан”, “миёни гапи касеро шартӣ буридан”; “аз дил гузаронидан” - “аз фикр гузаронидан”, “аз ҳаёл гузаронидан”; “қасам хўрдан” - “қасам ёд кардан”; “табъи касе гирифтани” - “табиати касе гирифтани”; “аз таҳти дил” - “аз тағи дил”, “аз таҳи дил”, “аз сидқи дил”, “аз самими қалб”; “бо як тир ду нишонро задан” - “бо як тир ду оҳу задан”, “бо як тир ду фохта задан”, “бо як тир се нишонро задан”: Мо ин корро карда тавонем, бо як тир ду нишонро задагӣ мешавем (С. Айнӣ). Буржуазияи рус дар сояи ин ҷанг бо як тир се нишонро заданист. (Р. Ҷалил).

Қаринаҳои фразеологиро дублетҳои фразеологӣ низ меғўянд. Қаринаи як воҳиди фразеологӣ будани воҳидҳои фразеологӣ дигар аз ягонагии сохт ва маънӣ муайян мегардад. Аз ҷанд қаринаи фразеологӣ яке асосӣ буда, шаклҳои дигар дар асоси шаклан тағйир ёфтани он ба вуҷуд меоянд. Шакли асосии қаринаҳои фразеологиро инвариант ё худ сарқарина ва шаклҳои тағйирёфтаи инварианти фразеологиро қарина ё худ варианти фразеологизмҳо меноманд. Масалан, агар “ҷилави суҳанро ба тарафи дигар бурдан”-ро чун инвариант (сарқарина) қабул кунем, пас фразеологизмҳои “суҳанро ба роҳи дигар гардондан”, “гапро ба сўи дигар тофтани”, “гапро ба дигар тараф бурдан” ва монанди инҳо қаринаҳои онро ташкил медиҳанд.

Фарҳангҳои фразеологӣ. Мусаллам аст, ки тартиб додани луғатҳои тафсирий дар луғатнигорӣ тоҷик таърихи қадима дорад, вале фарҳангҳое, ки фақат фразеологизмҳоро дар бар гирифта бошанд, дар луғатнигорӣ пешина ба назар намерасанд. Ин чунин маънӣ надорад, ки гўё тафсири

фразеологизмҳо аз мадди назари мураттибони луғатҳои пешин афтида бошанд. Тафсири воҳидҳои фразеологӣ то андозае дар луғатҳои тафсирии пешина оварда шудаанд. Дар ин гуна луғатҳо тафсири фразеологизмҳо ё дар шакли худ ва ё дар эзоҳи маъноӣ калимаҳои дигар дода шудаанд. Ин гуна луғатҳои тафсирий чӣ аз лиҳози шарҳу эзоҳи фразеологизмҳо ва чӣ аз ҷиҳати ҷой додани онҳо дар як ҷоя нестанд. Дар як қисми ин гуна луғатҳо воҳидҳои фразеологӣ камтар, дар қисми дигар зиёдтар оварда шуда, шарҳи онҳо дар охир ё фаслҳои алоҳидаи фарҳанг воқеъ гаштаанд. Масалан, дар луғатҳои тафсирии “Кашф-ул-луғот”-и Абдураҳим ибни Аҳмади Сури Бихорӣ (охири асри XVI), “Бурҳони қотеъ”-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халифи Табрезӣ алмутахаллис ба Бурҳон (Ҳиндустон, соли 1652), “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин ибни Ҷалолиддин Ромпурӣ (соли 1827) фразеологизмҳо нисбатан камтар дода шудаанд, вале дар луғатҳои тафсирии “Мусталаҳот-уш-шуаро”-и Муҳаққиқ Вораста (асри XVII), “Ҷароғи ҳидоят”-и Сирочиддин Алихони Орзу (соли 1735), “Баҳори аҷам”-и Рой Тик Чанд Баҳор (соли 1739) зиёданд. Аз ин рӯ, ин луғатҳоро луғати фразеологӣ номидаанд.

Ҷароғи ҳидоят. Дар фарҳанги “Ҷароғи ҳидоят”-и Сирочиддин Алихони Орзу (соли 1735) воҳидҳои фразеологӣ, калимаҳои содда, сохта ва мураккаб, ки аз асарҳои гуногуни манзум гирифта шудаанд, мавриди шарҳу эзоҳ қарор гирифтаанд. Дар фарҳанг мисолҳо аз ашъори Ҳофиз, Камоли Хўҷандӣ, Муҳаммад Исоқӣ Шавкат, Соиб ва дигарон, инчунин аз асарҳои шоирони форсиависи Ҳиндустон оварда шудаанд. “Ҷароғи ҳидоят” борҳо аз ҷоп баромадааст. Ҷопи нави онро дар Техрон Муҳаммад Дабири Сиёқӣ (соли 1962) тайёр кардааст. Мураттиби ин фарҳанг фразеологизмҳоеро шарҳ додааст, ки онҳо дар фарҳангҳои пештар тартиб додашуда вучуд надоштанд ё шарҳу эзоҳи онҳо мураттибро қонеъ накардааст. Масалан, “Рўбоҳ дар тала дорад”, яъне қораи хотирҳо нест, “сабз шудани сухан” ба вуқўъ овардани

он чӣ гуфта шуд, “косаи гармтар аз ош” масалест дар ҳаққи шахсе, ки барои кори дигаре, ки соҳиби муомила бошад, аз ӯ гармтар бувад, гӯянд.

Воҳид гӯяд: Ба ишқаш маро сухт дил аз талош,

Бувад гармтар косаи ман зи ош.

Баҳори Аҷам. “Баҳори Аҷам” яке аз беҳтарин фарҳангҳои калонҳаҷми пешина буда, дар он зиёда аз 25 ҳазор воҳидҳои луғавӣ мавриди шарҳ қарор гирифтаанд, ки бештарини онҳо фразеологизмҳо мебошанд. Мураттиб барои тартиб додани “Баҳори Аҷам” зиёда аз бист сол кор кардааст. Мисолҳо асосан аз назм ва баъзан аз наср оварда шудаанд. Куллииёту девонҳои истифодакардаи мураттиб ба ҳафтоду ҳафт номгӯй мерасад. Ғайр аз ин, аз даҳҳо асарҳои гуногун ва тазкираҳои истифода бурдааст. “Баҳори Аҷам” дар Ҳиндустон ду бор (солҳои 1879 ва 1894) дар ду ҷилд бо воситаи чопи сангӣ нашр шудааст. Дар ин фарҳанг шарҳи фразеологизмҳо нисбатан муфассал буда, дар савияи илми онвақта иҷро шудааст. Масалан, “Рӯбоҳ дар тала дорад”, яъне шахси муҳимро (яъне ҳилагарро) ба доми худ кашидааст ва ин аз забондонон ба таҳқиқ пайваста “Косаи гармтар аз ош” ин масал дар ҷое гӯянд, ки шахсе, ки барои итмоми кори ғайре гармтар аз соҳиби муомила бошад ва дар нусхаи Мухлисӣ киноя аз амри муҳол, чи агар ошро дар коса кунанд, косаро гарм метавонад кард ва гармтар аз ош, аммо гармтар будани коса аз ош ҳилофи воқеъ.

Зухурӣ:

Бар сари хони моҳруён,

Коса гармтар аз ош моем

Мӯҳсини Таъсир:

Кунад аз оташи чашмаш сиришки дида ҳазар,

Надидааст касе коса гармтар зи ош.

Мирзо Тоҳири Ваҳид дар таърифи таббоҳ:

Ба ишқаш маро сухт дил аз талош,

Бувад гармтар косаи ман зи ош.

Дар аввали солҳои шастуми асри XX новобаста аз он ки омӯзиши назариявии хусусиятҳои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ ҳанӯз дар пояи хеле паст қарор гирифта буд ва доир ба назарияи фразеологияи тоҷик маълумоти ночизе вуҷуд дошт, ба таърифи расидани “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-и Муллоҷон Ҷоилов аз муваффақиятҳои илми луғатнигорӣ ва фразеологияи тоҷик гувоҳӣ медиҳанд. М. Ҷоилов дар таърихи луғатнигории тоҷик якумин луғати фразеологӣ - “Фарҳанги рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-ро, ки аз ду ҷилд иборат буда, дар солҳои 1963-1964 ба таърифи расид, ба вуҷуд овард. Дар ин фарҳанг зиёда аз ҳашт ҳазор воҳиди фразеологияи гуногунсохт ғирд оварда шуда, ба тартиби луғатнигории замони ҳозира эзоҳ гаштааст. Ба ҳар як маъно аз асарҳои нависандагони муосир С.Айнӣ, М.Турсунзода, С.Улуғзода, Р.Ҷалил, Ҷ.Иқромӣ, А.Деҳотӣ, Ҳаким Карим, Ф.Ниёзӣ, А.Сидқӣ, М.Аминзода, Ф.Муҳаммадиев, аз мақолаҳои илмиву оммавӣ ва қисман аз матбуот намуна оварда шудааст.

Мисолҳо дар фарҳанги мазкур баръакси фарҳангҳои пешин аз насри интиҳоб гаштаанд, зеро ки дар забони асарҳои мансур барои айнан қор фармудани фразеологизмҳои забони зинда имконият зиёдтар аст.

Қисми зиёди фразеологизмҳои ин фарҳанг ҳоси забон ва адабиёти муосири тоҷик буда, дар фарҳангҳои пешин ба назар намерасанд. Зиёда аз ин, дар “Муқаддима”-и фарҳанги мазкур баъзе масъалаҳои муҳими луғатнигорӣ ва фразеологияи тоҷик низ таҳқиқ гаштааст.

Қайд бояд кард, ки “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик”-и М. Ҷоилов барои омӯхтани сохти дастурӣ ва хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳои забони тоҷикӣ маводи пуярарзиш дода метавонад.

Савол ва супоришот:

1. Фразеология чист? Мавзӯи баҳси фразеологияро гӯед.
2. Фарқи ибораҳои устуворро аз ибораҳои наҳвӣ бо мисолҳо фаҳмонед.
3. Фразеологизм чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
4. Дараҷаи омӯхта шудани фразеологизмҳои тоҷик.

5. Кадом роҳҳои дарки маъноӣ фразеологизмҳо мебарояд? Мисол гӯед.
6. Ба маънаҳои таърифи фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисолҳо оред.
7. Ибораҳои рӯйи фразеологӣ ё худ идиома чист?
8. Ифодаҳои фразеологӣ ё худ фразема чист? Мисол гӯед.
9. Фразеологизмҳои ғайриидиомӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
10. Кадом сарчашмаҳои ба вуҷуд омадани фразеологизмҳо мебарояд?
11. Ба роҳҳои таъкиди фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисол гӯед.
12. Кадом хусусиятҳои асосии фразеологизмҳо мебарояд?
13. Дар бораи фарҳангҳои фразеологӣ маълумот диҳед.
14. Ба хусусиятҳои маъноӣ фразеологизмҳо маълумот диҳед.
15. Фразеологизмҳои сермаъно чӣ гуна вохидҳои фразеологианд?
16. Мутобиқҳои фразеологӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
17. Муродифҳои фразеологӣ чист?
18. Кадом хусусиятҳои услубии муродифҳои фразеологиро мебарояд?
19. Қаринаи фразеологӣ чист? Ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.
20. Ба вуҷуд омадани қаринаҳои фразеологӣ ба кадом ҳодисаҳо марбут аст?

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 2. -Душанбе, Дониш, 1986.
2. Ғаффоров Р. Забони адабии тоҷик (Ибора ва ҳелҳои он). - Самарқанд, 2000.
3. Малик Кабиров, Амон Воҳидов. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. - Самарқанд, 2010.
4. Маҷидов Х. Фразеологияи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1982.

ГЛОССАРӢ

Забоншиносӣ (аз порсӣ: زبانشناسی) Лингвистика (аз лотинӣ: Linguistica), илм дар бораи забони инсон буда, қонуни мавҷудият ва инкишофи таърихӣ онро меомӯзад. Забоншиносии ҳозира серсоҳа ва бо дигар соҳаҳои улуми гуманитарӣ алоқаманд аст. Забоншиносии умумӣ умдатарин қонуниятҳои инкишоф ва мавҷудияти забонҳоро таҳқиқ мекунад. Забоншиносии хусусӣ бошад забонҳои алоҳида ё гурӯҳи забонҳоро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Фонетика ва **фонология** — системаи овозҳоро меомӯзад.

Грамматика (**морфология** ва **синтаксис**) - сохти калима ва ҷумларо меомӯзад.

Лексикология ва **лексикография** — таркиби луғавиро меомӯзад.

Фразеология — ибораву калимаҳои рехтаро меомӯзад.

Этимология — баромад ва инкишофи калимаҳоро меомӯзад.

Ономастика (**антропонимика** ва **топонимика**) — исмҳои хосро меомӯзад.

Палеография — таърихи хатро меомӯзад.

Аксентология (аз лот. accentus зада ва юнони logos – калима, таълимот) – як бахши забоншиносӣ, ки табиату моҳияту функсияи зада ва падидаҳои марбути задаро меомӯзад.

Аксентуатсия. 1. Тавассути зада ҷудо кардани унсурҳои ҷудогонаи калимаю фраза – ҷумла. 2. Системаи (низоми) зада дар забонҳои ҷудогона ё гурӯҳи забонҳои хеш). 3. Ифодаи зада дар матни хаттӣ.

АКТУАЛИЗАЦИЯ (аз лот. actualis - ғайбӣ). Амалӣ сохтани хусусиятҳои имконпазири унсурҳои забонӣ дар нутқ, мутобиқату мувофиқати онҳо ба талаботи вазъи мушаххаси нутқ.

Антитеза (юн. antithesis – зиддият, муқобилгузорӣ). Як тарзи услубӣ, ки дар он мафҳумҳо, фикрҳо ва ё образҳои зид бо ҳам муқоиса карда мешаванд. А. таъсири эҳсосию эмотсионалии нутқро пурзӯр намуда, андешаю фикри муайяноро махсус таъкид менамояд. Ҳамчунин А. тарзи

ифодаи услубие, ки бо роҳи муқобилгузори мафҳумҳо, андешаҳо, образҳо мақсади аввал пурқувват карда мешавад: Буда доно – нобуда нодон. Чунин тарзи ифода бештар дар заминаи ифодаҳои антонимӣ ба вуҷуд меояд: Падар ба ин дараҷа разил, духтар ба ин дараҷа поквичдон ва ҳалим; падар ба ин дараҷа бераҳм, духтар ба ин дараҷа ғамхор ва раҳмдил?! (Ҷ.И.).

Антифразис (юн. anti – зид, муқобил ва frazis – ибора). Хилофу зидди ибора, калима. Истифодаи калима, ибора дар маънои муқобил ва маҷозиаш. А. одатан дар нутку суҳанрониҳои киноявӣ ва рамзӣ зоҳир мегардад.

Антонимия. Навъи муносибатҳои маъноии воҳидҳои луғавӣ, ки дорои маъноҳои муқобилу гуногунанд. Антонимия ҳамчун категорияи луғавию маъноии низомии забон яке аз хусусиятҳои ҷомеаи забон мебошад. Вай ба ҳамаи забонҳо хос буда, воҳидҳои он дорои хосияти сохтори умумии муқобилмаъно дар таснифоти семантикии калимаҳои зидмаъно – антонимҳо мебошад.

Антонимияи воҳидҳои фразеологӣ. Боҳамзидшавии маъноҳои ҷудогонаи як воҳиди фразеологӣ, ё ду ва зиёда ифодаҳои рехтаи гуногун падидаи антонимияи фразеологиро ба вуҷуд меорад. Хусусияти ин навъ фразеологизмҳо ифодаи маъноҳои ҳамдигар мебошад. Масалан, иборати «баҳо доштан» ду маънои ба ҳам зидро ифода мекунад: 1) бебаҳо будан; ивазнашаванда, аълодараҷа будан ва 2) арзише надоштан, беҳудаю нолозим будан.

Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ гуногуни антонимӣ калимаҳои зидмаъно ва воситаҳои грамматикӣ антонимиро мушоҳида мекунем. Чунончи, ифодаи «дили васеъ» ва «дили танг», «аз по афтодан» ва «ба по хестан» маҳз дар заминаи антонимҳои лексикӣ муқобилмаъно шудаанд. Воҳидҳои фразеологӣ сермаъно, одатан, бо ҳар як маънои ҷудогонаи

худ бо фразеологизмҳои дигар муносибати антонимӣ пайдо карда метавонанд.

Антонимҳо (аз юн. *anti* – зид + *onyma* – ном). Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд. Бунёди антонимҳоро мавҷудияти аломати сифатие ташкил мекунад, ки каму зиёд буда метавонад: хурд – калон, наздик – дур, гарм – хунук, дӯст – душман. Антонимия чун падидаи сермаъноӣ (полисемия) ва синонимия тамоми сатҳҳои забонро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, ба чуз антонимияи луғавӣ ё худ антонимҳо боз антонимҳои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисиро ҷудо кардаанд. Ҷиҳати муҳими калимаҳои зидмаъно сохтори онҳост. Калимаҳои антонимӣ дар доираи як гурӯҳи луғавию дастурии калимаҳо вучуд доранд, яъне мансуби як ҳиссаи нутқанд: сифат бо сифат: дароз – кӯтоҳ, гарм – хунук; феъл бо феъл: рафтан – омадан, гирифтани – додан. Калимаҳои зидмаъно бо сохтори сарфӣ худ низ дар бисёр мавридҳо ба ҳам мувофиқанд: шаб – рӯз, мард – зан (калимаҳои сода); шабона – рӯзона, тобистон – зимистон (калимаҳои сохта); хурдсол – калонсол, пирамард – пиразан (калимаҳои мураккаб). Гурӯҳи муайяни антонимҳо ҷуфтистеъмоланд: зеру забар, обу оташ, буду набуд, доду гирифт.

Артикулятсия (аз лот. *Articulatio articulare* – сареху бурро талаффуз кардан) – маҷмӯи ҳаракатҳои узвҳои талаффуз ҳангоми тавлиди (ба вучуд омадани) овозҳои нутқ. Марҳалаҳои артикулятсия – талаффузи овоз инҳоянд: а) омодагии узвҳои нутқ барои талаффузи ин ё он овоз (экскурсия); б) талаффузи овоз; в) ба ҳолати аввалиашон баргаштани узвҳои нутқ (рекурсия). Дар фонетика артикулятсияро ҳамчун аломатҳои фонетикӣ овозҳо меомӯзанд. .

Архаизмҳои луғавию калимасозӣ. Калимаҳое, ки маънояшон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозиашон тағйир ёфтааст: падандар (падарандар), падид (падидор).

Архаизмҳои луғавию савтӣ. Калимаҳое, ки маънои пешинаашон маҳфуз мондааст, қолаби овозиашон тағйир ёфтааст: Урупо, Аврупо (Европа), Амрико (Америка), Ёкутистон (Якутия).

Архаизмҳои луғавӣ. Калимаҳои кӯҳнашуда – аз истеъмол баромадае, ки дар забони муосир муродифҳои худро доранд: абӯ – падар, сулук – роҳ, равиш, тааб – ранҷ, падруд – видоъ, ангубин – асал, гӯлаҳӣ – алавмон, шигифт – ҳайрат, тааччуб.

Архаизмҳои семантикӣ (маъноӣ). Калимаҳое, ки дар забони муосир маҳфуз мондаанду маънои аввала-пешинаашон аз истифода мондааст. Коргар – муассир, асаркунанда; чома – хама гуна матои нодӯхта. Ҳоло коргар ба маънои коркун ва чома ба маънои либоси пахтагини рӯйпӯш истифода мешавад. Теъдоди муайяни калимаҳои аслан тоҷикӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳаммаъною муродиф шуда кӯҳна шудаанд: падруд-видоъ, пайк-қосид, пизишк-табиб. Ситабр – ғафс, дағал, висоқ – банд, қайд; вир – ёд, ҳофиза, дасам – равған, чарбу.

Асос. Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавии моддӣ алоқаманд буда, пеш аз морфемаҳои шаклсоз (анҷомаҳо) қарор дорад; воҳиди сатҳи дуҷуми морфологӣ, ки ҳангоми таҳлили сохтори калима зарур аст. Бандак ва вандҳои шаклсоз ғурӯғузур шаванд ҳам, маънои луғавии калима тағйир намеёбад: падари ман, падарам, падарон, меҳон-ам, ме-хон-ӣ, ме-хон-ад. Дар забони тоҷикӣ ин гуна асосҳо мавҷуданд: 1) Асосҳои содаю рехта. Асосҳое, ки ба реша баробар буда, аз онҳо вандҳои мустаъмали имрӯзаро ҷудо кардан мумкин нест: кӯча, даст, сафед, сурх, ду, чор; хокистар, гиребон, мусича, душман, шӯрбо, меҳмон... 2) Асосҳои сохта, ки бо пешванду пасвандҳо сохта шудаанд: ноҳост, нодон, ҳамзабон, даста, кӯза, хонагӣ, хонадон, даҳум, бистум. А.-и сохта аз реша ва суффиксу префикс ташкил ёфта (панҷ-а, хирад-манд, но-дон, ҳам-шир-а) ба таркиби луғавӣ дохил мешавад ва дар калимасозии исмҳои мураккаб А.-и рехта нисбат ба А.-и сохта мустаъмалтар аст.

Бадалшавӣ - ҳодисаи ба ҳамдигар табдил шудани овозҳои нутқ дар таркиби як калима дар мавридҳои истисноаи он. Ҳамаи бадалшавиҳо ба шароитҳои гуногуни фонетикӣ алоқаманданд, аммо вобаста ба гузашти замон вобастагии онҳо ба ҳолатҳои фонетикӣ аз байн меравад ва бадалшавӣ аз рӯйи анъана сурат мегирад. Ду навъи бадалшавиро фарқ мекунанд: аз бадалшавии анъанавӣ ё таърихӣ ва б) бадалшавии зинда. Дар бадалшавии таърихӣ садонокҳою ҳамсадоҳо иштирок мекунанд: 1. Бадалшавии садонокҳо: у//а: бурд-бар, пухт-паз; у//о: супурд-супор, буд-бош, намуд//намо; ў//у: шўй-шуст, гўй-гуфт. 2. Бадалшавии ҳамсадоҳо: з//хт: дўз-дўхт, сўз-сўхт, соз-сохт; в//ф: ков-кофт, рав-рафт; р/шт: дор-дошт, гузор-гузошт. Бадалшавии зинда ё фонетикӣ ду навъ дорад: а) бадалшавии ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин ба вучуд меояд, ки он натиҷаи падидаи монандшавӣ мебошад: зудтар [зуттар], афгон [авгон], аз сар [ассар], аз худ [асхуд]; б) бадалшавии мавқеӣ ба мавқеи ҳамсадо дар калима ва омилҳои дигари талаффуз вобаста аст: кабуд [кабут], санчид [санчит].

Барваризм (аз юн. barbarismos) – калимаи ё ифодаи иқтибосие, ки бо сабабҳои мутобиқ нашудан дар забони иқтибосгиранда ба иллати мушкилоти дастурӣ ҳазм нашудаанд: маҷам, фразе, денди, хобби. Барваризмҳо, одатан, барои нишон додани хусусиятҳои нутқи ин ё он персонажи аҷнабӣ, урфу одат, ҳулуқу ҳў ва амсоли инҳо қор фармуда мешаванд. Мисол аз забони японӣ: Ген баку ҳан тай! – Нест бод бомбаи атомӣ! Ҳой во бан зай! – Поянда бод сулҳ! (А.Д.).

Воҳидҳои фонетика – маҷмӯи воситаҳои овозие, ки ҷиҳати овозии воҳидҳои маънодори забонро меомӯзанд.

Воҳидҳои фразеологӣ - фразеология (аз юн. Phrasis – ифода ва logos – калима, таълимот) – 1) фасли забоншиносӣ, ки таркиби фразеологии забонро меомӯзад; 2) маҷмӯи фразеологияҳои ин ё он забон. Фразеология

воҳидҳои забониеро фаро мегирад, ки аз пайвасти ду ва ё бештар аз ду калима иборат буда, таркибан устувор ва тағйирнопазиранд.

Вулгаризм (лот. vulgaris – авомона, омиёна). Калима ва ифодаҳои дағалу гӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд.

Диалект (аз юн. Dialektos – гуфтугӯ, шева, лаҳча). Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад. Диалектҳои минтақавӣ (территориявӣ) ҳамеша ҷузъи куллии ин ё он забонанд ва муқобили ҳамдигар қарор дошта, бо як силсила хосиятҳои забониашон муттаҳид мешаванд. Тафовутҳои шевагӣ дар сохтори овозӣ, грамматика, калимасозӣ ва лексика ба назар мерасанд. Диалект аз ҷиҳати ҳудуди паҳншавиаш ба шеваю лаҳчаҳо ҷудо мешавад. Лаҳча метавонад чандин шеваҳоро дар бар гирад. Диалекти ҳунарманди як навъи диалекти сотсиалӣ-ичтимоист, ки муносибатҳои мардумони як касбу ҳунар ё як навъи машғулиятро муттаҳид мекунад. Диалекти сотсиалӣ (ичтимоӣ) диалекти як гурӯҳи сотсиалист. Диалекти минтақавӣ (диалекти маҳаллӣ, диалекти вилоятӣ) диалектест, ки хоси як маҳал аст.

Диалектизмҳо. 1. Калимае, ки аз шеваю лаҳчаҳои гуногун дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаҳои муайяни услубӣ: барои ба вучуд овардани обуранги хоси ин ё он маҳал, барои тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд. 2. Аломату хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фразеологӣ ва семантикӣ, ки хоси шеваҳои ҷудогона буда, аз забони адабӣ фарқ мекунанд. Ҳамаи тафовутҳои луғавии шевагиро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст

Диалектология (юн. Dialektos – шева, лаҳча). Диалектология ё шевашиносӣ илмест, ки дар бораи диалектҳо (лаҳча, шева)-и забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шеваҳоро меомӯзад.

Дар мавриди истифодаи маводи фарҳанг ба манбаъ ишора шавад. хусусиятҳои амалкарди забон дар замон, ҳамчун назарияи муҳими забоншиносӣ фаҳмида мешавад.

Дивергенсия (англ. divergence). 1. Фонологишавии тобишҳо - гунаҳои фонема бо сабаби аз байн рафтани шароитҳои мавқеӣ. 2. Тағйиротҳои мавқеии овозҳои нутқ; тафовутҳои аллофонӣ дар ҳудуди як фонема. 3. Таҷзияи шудани забон. Яке аз хусусиятҳои эвомотсияи забон, ки шеваҳои як забон аз ҳамдигар чудо гардида, забони мустақил мешаванд (бархилофи конвергенсия).

Диглоссия (аз юн. di – дубора ва glossa – забон). Мавҷудияти ҳамзамонии ду забон дар ҷамъият ё ду шакли як забон, ки дар соҳаҳои гуногун истифода мешаванд. Дар қисми дузабонӣ ва бисёрзабонӣ диглоссия ҳамчун падидаи забоншиносии иҷтимоӣ (социолингвистика) арзиши бошууронаи идиомаҳои микёсии «баланд - паст» «мутантан - дилозор»-ро дар назар дорад.

Диереза (аз юн. Diairesis – қатъ кардан, ҷудокунии). Афтодани овоз ё ҳичо барои осон шудани талаффуз дар натиҷаи монандшавӣ ва диссимилятсия: корча-кордча, те-деҳ, бомурод-бобомурод, замбӯр-занбӯр, шамбе-шанбе, минералогия-минералология, трагикомедия-трагикокмедия.

Димоғишавӣ. Нишонаи фарқкунандаи тобиши димоғӣ яке аз унсурҳои системаи фонологии забони тоҷикӣ. Вобаста ба доро будан ё набуданашон бо ин нишона ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: димоғӣ (м, н) ва ғайридимоғӣ (ҳамаи ҳамсадоҳои дигар). Бо тобиши димоғӣ доро ё аз он маҳрум будани ҳамсадоҳо бо иштироки резонаторҳои даҳону бинӣ вобаста аст. Тазоди димоғӣ-ғайридимоғӣ аз ҳамсадоҳои лабӣ дар байни фонемаҳои м, б (мум: бум) ва дар гурӯҳи пешизабониҳо дар байни н, д (нон-дон) мушоҳида мешавад.

Диссимилятсия (лат. dissimilation – аз ҳамдигар дур шудан). Аз ду овози якхела ё ба якдигар монанд ба овози дигар иваз шудани яке аз

онҳост, ки бо овози талаффузаш дигар табдил меёбад: иҷтимоӣ-иштимоӣ, вақт-ваҳт. Падидаи диссимилятсияро бештар дар гуфтори хурдсолон мушоҳида мекунем: хайбуза-харбуза, дайахт-дарахт.

Забони гуфтугӯӣ. Забони гуфтугӯӣ яке аз шаклҳои забон буда, дар байни забони адабӣ ва шева меистад. Ташаккули забони гуфтугӯӣ бар хилофи шева хусусияти маҳдуди маҳаллӣ надорад. Забони гуфтугӯӣ аз омезиши унурҳои забони шеваҳои ҷудогона ё гурӯҳи муайяни шеваҳо ба вуҷуд меояд.

Забони зинда. Забони гуфтугӯӣ, ки дар айни замон барои мубодила ва муносибатҳои маданият маишӣ ин ё он халқ хизмат мекунад.

Забони умумихалқӣ, забоне, ки ҳамаи табақаҳои ҷамъияти як халқ истифода мекунанд. Забони умумихалқӣ дараҷаи олии инкишофи забони адабии миллӣ аст.

Забоншиносии умумӣ ҳамчун як қисми таркибии лингвистика сохтори забон, низоми забон, равият ҷараёнҳо ва мактабҳои забоншиносӣ, умумият ва тафовути забонҳо, сатҳҳои сохтори забон: фонология, грамматика, калимасозӣ, лексика, типологияи лингвистӣ, проблемаҳои универсалии забон, яъне умумиятҳои забонҳои оламро меомӯзад.

Зада. Дар зери мафҳуми зада тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидию акустикӣ) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро мефаҳманд.

Калима ва мафҳум. Калимаҳо ба маънои луғавӣ худ аксар дар ифодаи мафҳумҳо ба қор бурда шуда, бо қиёфаи овозиашон ифодагари фақат номҳо мебошанд. Мафҳумҳо дар сурати калимаҳо ифодаи моддии худро пайдо мекунанд.

Калима. Калимаҳо аз воҳидҳои асосӣ муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ

карда, дар колабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд.

Калимаҳои гуфтугӯӣ. Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарӣ одӣ ва муносибатҳои маҳрамонаи одамон ба қор бурда мешаванд. Калимаҳои гуфтугӯӣ низ дар доираи меъёрҳои муқарраршудаи забони адабӣ қарор доранд.

Калимаҳои қасбӣ ифодагари мафҳумҳои қосибӣ, ҳунарий, пешаварӣ, қи таърихи қадима доранд.

Калимаҳои маънодор - қалимаҳои мустақилмаъно (маънодор) қалимаҳое мебошанд, қи ҳам маънои луғавӣ ва ҳам маънои грамматикӣ доранд.

Калимаҳои сермаҳсул ва қаммаҳсул. Ғуруҳи муайяни қалимаҳо бо мурури қамон маънои нав мегиранд, баъзеи диғар аз маъноҳои қудогонани худ маҳрум мешаванд, ё баръақс маъноҳои нави иловагӣ мегиранд.

Калимаҳои сохта. Қалимаҳои сохта бо ёрии пешванду пасвандҳо аз қалимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд: боғбон, қалабон, хирадманд, санглох, но-дон, дар-омадан, фур-овардан, дон+иш+манд, оҳан-гар-ӣ, ҳам-қор-ӣ.

Фонема (аз юн. *phōnēma* – овоз), ҳурдтарин воҳиди овозии забон аст, қи ба қузьҳои паи ҳам қудо намешавад ва метавонад ба қифати симои овозии воҳидҳои маънодор: морфема, қалима истифода қардад.

Фонетика (юн. *phōnetikos* аз *phōnē* – овоз), як соҳаи илми забоншиносӣ, қи соҳи овозии забонро меомӯзад.

Фраза - порчаҳои аз қиҳати маъною оҳанг тому муташаққили қараёни нутқ.

Фразеология (аз юн. *phrasis* – ибора, ифода ва логия), як қисми забоншиносӣ, қи маҷмӯи тарқиб, ибора, қумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инқишоф ва қатегорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад.

ТЕСТҲО

1. Фразеология чист?

- А) Як қисми забоншиносист, ки маҷмӯи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистикии онҳоро меомӯзад.
- В) Як қисми забоншиносист, ки таркиби луғавии забонро меомӯзад;
- С) Як қисми забоншиносист, ки овозҳои нутқро меомӯзад;
- Д) Як қисми забоншиносист, ки калимасозиро меомӯзад.

2. Синонимия чист?

- А) Дар ифодаи маъноӣ ба ҳамдигар мувофиқ омадани морфема, калима, қолабҳои синтаксисӣ ва воҳидҳои фразеологӣ;*
- В) Овозҳои нутқро меомӯзад;
- С) Калимаҳои ҳаммаъноро меомӯзад;
- Д) Таркиби луғавии забонро меомӯзад.

3. Синонимияи грамматикӣ чист?

- А) Синонимияи категорияҳои ҳиссаҳои нутқ;*
- В) Таркиби грамматикаро меомӯзад;
- С) Синонимҳои услубиро меомӯзад;
- Д) Сохти синонимҳоро меомӯзад.

4. Синонимҳо чист?

- А) Калимаҳоеанд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздиканд.;*
- В) Калимаҳои муҷобилмаъноро меомӯзад;
- С) Калимаҳои таркиби забонро меомӯзад;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхела.

5. Синонимҳои комил чист?

- А) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;*
- Б) Синонимҳое, ки бо тобишҳои иловагии маъноӣ ва мавқеи истеъмолашон аз ҳам фарқ мекунанд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

6. Синонимҳои услубӣ чист?

- А) Синонимҳое, ки бо тобишҳои иловагии маъноӣ ва мавқеи истеъмолашон аз ҳам фарқ мекунанд;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

7. Силсилаи синонимҳо гуфта чиро меноманд?

- А) Гурӯҳи калимаҳои синонимиро;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

8. Синонимҳои луғавӣ чист?

- А) Ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва баъзан баробар, ки мансуби як гурӯҳи луғавию дастурӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори гуногуни эҳсосоти худ фарқ мекунанд.;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро меғўянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо меғўянд.

9. Силсилаи синонимӣ гуфта чиро меноманд?

- А) Маҷмӯи калимаҳои бо ҳам ҳамаъноро;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро мегӯянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо мегӯянд.

10. Синонимҳои мафҳумӣ (идеографӣ) чист?

- А) Синонимҳое, ки маъноҳои якхела ва ё ба ҳам наздикро ифода карда, ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунанд;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳои грамматикиро мегӯянд;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо мегӯянд.

11. Синонимҳои услубӣ гуфта чиро мегӯянд?

- А) Синонимҳое, ки аз рӯйи нишонаҳои ба услубҳои гуногуни истеъмолии забон хос буданашон фарқ мекунанд;*
- Б) Синонимҳое, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳам хеле наздиканд;
- С) Синонимҳое, ки маъноҳои якхела ва ё ба ҳам наздикро ифода карда, ба як мафҳуми умумӣ далолат мекунанд;;
- Д) Калимаҳои дар навишт якхеларо мегӯянд.

12. Калима, ифода ё ибораҳое, ки гуфтанашон манъ аст ва ё дар заминаи таъсири хурофот, урфу одатҳои динӣ маҳдуд карда шудааст, чи ном дорад?

- А) Табу;*
- Б) Архаизм;
- С) Фраза;
- Д) Неологизм.

13.Таҳлили луғавӣ (лексикӣ) чист?

- А) Муайян намудани маънои калимаю доираи истеъмоли он, муносибати калима бо категорияҳои дигари луғавӣ, обуранги бадеии калима, сайри таърихӣ он;*
- В) Аз ҷумлаҳо калимаҳоро ҷудо намудан;
- С) Муайян намудани хусусиятҳои услубии калимаҳо;
- Д) Таърихи баромади калимаҳоро муайян кардан, доираи истеъмоли онро баррасӣ кардан.

14.Таркиби луғавии забон гуфта чиро мегӯянд?

- А) Маҷмӯи калимаҳо (лексика)-и ин ё он забон, аз ҷумла неологизмҳо (навроҷаҳо), лексикаи шевагӣ, жаргонизмҳо, истилоҳот ва ғайраро;*
- В) Маҷмӯи калимаҳои навро;
- С) Маҷмӯи калимаҳои шевагиро;
- Д) Таърихи баромади калимаҳоро муайян кардан, доираи истеъмоли онро баррасӣ кардан.

15.Калимаҳои таркиби луғавии забон аз ҷиҳати дараҷаи истифодаву истеъмол ба ду кадом гурӯҳгурӯҳо тақсим мешаванд?

- А) Фаъол ва ғайрифавол;*
- В) Содда ва сохта;
- С) Кӯҳна ва навро;
- Д) Аз истеъмол баромада ва таърихӣ.

16.Луғати фавол чист?

- А) Калимаҳоеанд, ки ба ҳамаи соҳибони забон фаҳмоанд ва дар гуфтугӯи мардум ҳамеша озодона истифода мешаванд;*
- В) Он луғатҳое, ки мо тез-тез истифода мебарем;
- С) Луғатҳое, ки бештар зиёиён ба кор мебаранд;

Д) Аз истеъмол баромада ва таърихи.

17. Луғатҳои ғайрифазолгуфта чиро меғоянд?

А) Калимаҳои таърихӣ маҳфузшуда, архаизмҳо, калимаҳои нави истеъмолашон умумӣ нагардида, истилоҳоти илмӣ, калимаҳои мансуби пешаю ҳунар, ки дар доираи маҳдуди соҳибони забон истифода мешаванд;*

В) Калимаҳои нав;

С) Калимаҳое, ки ҳар рӯз истифода мебарем;

Д) Калимаҳои аз истеъмол баромада ва таърихи.

18. Таърихи забон чист?

А) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки масъалаҳои гуногуни пайдоиш, ташаккул ва инкишофи забонро меомӯзад;*

В) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки масъалаҳои таърихи пайдоиши калимаҳоро меомӯзад;

С) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки таърихи забони тоҷикиро меомӯзад;

Д) як соҳаи илми забоншиносӣ, ки калимаҳои кӯҳна ва таърихи ро меомӯзад.

19. Тобиши маъноӣ чист?

А) Тобиши маъноӣ дар заминаи аз маъноӣ асли дур ва ба маъноӣ нисбатан дигар қор фармуда шудани калимаҳо ба вуҷуд меояд;*

В) Маъноӣ аслии калима аст;

С) Маъноӣ маҷозии калимаҳои таркиби забон;

Д) Тобиши маъноӣ дар заминаи аз маъноӣ асли ба вуҷуд меояд.

20. Транскрипсия чист?

- А) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;*
- В) Тарчимаи фонетикии матн;
- С) Овозҳои забонро бо ҳарфҳо ифода намудан;
- Д) Тобиши овозро ба рӯйхат гирифтан.

21. Транслитератсия гуфта чиро мегӯянд?

- А) Аз як алифбо ба алифбои дигар (масалан, аз алифбои арабӣ ба тоҷикӣ) баргардонидани матнро гӯянд;*
- В) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;
- С) Тарчимаи фонетикии матн;
- Д) Овозҳои забонро бо ҳарфҳо ифода намудан.

22. Услубиёти синонимҳо гуфта чиро меноманд?

- А) Калимаҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ дошта, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд;*
- В) Тачдиди хаттии овоз, калимаҳою матнҳо тавассути ягон системаи алифбо;
- С) Калимаҳои ҳаммаъно, ки дар забони адабии тоҷик ба кор мераванд;
- Д) Калимаҳои услубан якхела.

23. Фонди асосии луғавии забон чист?

- А) Қисми асосӣ ва устувори таркиби луғавии забонро гӯянд, ки калимаҳои аслию мабдаии забонро дар бар мегирад;*
- Б) Калимаҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати таносуби услубӣ фарқ дошта, аммо дар мавридҳои дигар шабеҳи якдигаранд;
- С) Калимаҳои забони адабии тоҷик, ки ҳоло ар истеъмоланд;
- Д) Калимаҳои ғаъли забони тоҷик.

24. Фразеология чиро меомӯзад?

- А) Як қисми забоншиносист, ки маҷмӯи таркиб, ибора, ҷумлаҳои рехтаю устувор, қонуниятҳои инкишоф ва категорияҳои лингвистии онҳоро меомӯзад;*
- Б) Илмест, ки дар бораи диалектҳои (лаҳҷа, шева) забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шеваҳоро меомӯзад;
- В) Як соҳаи забоншиносӣ, ки таърихи пайдоиши калимаҳо, сохти мабадаӣ, вачҳи тасмия ва робитаи маъноии онҳоро меомӯзад;
- Д) Калимаҳое, ки маънояшон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозияшон тағйир ёфтааст.

25. Ҳарф чист?

- А) Аломати графикае, ки дар таркиби алифбои ин ё он забон барои ифодаи овозҳои нутқ (фонемаҳо) хизмат мекунад;*
- Б) Дар талаффуз ҳадди охирини таҷзияи нутқи овозӣ;
- В) Ҳадди охирин ва воҳиди хурдтарини таҷзияи овози алоҳида;
- Д) Воҳиди нутқ, ки айнан вазифаи калимаи дигар – воҳиди дигари нутқро иҷро мекунад, яъне муодили он мебошад.

26. Муаллифи фарҳанги «Чароғи ҳидоят» ро ёбед.

- А) Сирочиддин Алихони Орзу;*
- В) Асадии Тўсӣ;
- С) Муҳаммад Ҳиндушоҳи нахчавонӣ;
- Д) Ҳусайни Инчу.

27. Муаллифи фарҳанги «Луғати фурс» ро ёбед.

- А) Асадии Тўсӣ;*
- В) Сирочиддин Алихони Орзу;

- С) Муҳаммад Ҳиндушоҳи нахчавонӣ;
- Д) Ҳусайни Инчу.

28.Шевашиносӣ чи гуна илм аст?

- А) Илмест,ки дар бораи диалектҳои (лаҳча, шева) забони алоҳида баҳс мекунад ва хусусиятҳои савтию дастурӣ ва луғавии шевахоро меомӯзад.*
- В) Калимаҳои шевагии забони тоҷикиро меомӯзад;
- С) Сохти шеваҳои забонро меомӯзад;
- Д) Илмест дар бораи калимаҳои кӯҳнаи забон.

29.Эвфемизм чист?

- А) Дилкашу нарм ифода кардани мафҳуми ин ё он предмет ё ҳодисаю воқеа: ифодаи ҷозибанок ба ивази ифодаи дурушту дағал*;
- В) Дағал ва нофорам ифода ёфтани калимаҳо;
- С) Калимаҳои таърихӣ;
- Д) Илмест, ки калимаҳои аз истеъмол баромадаи забонро меомӯзад.

30.Эквивалент (муодил) чист?

- А) Воҳиди нутқ, ки айнан вазифаи калимаи дигар – воҳиди дигари нутқро иҷро мекунад, яъне муодили он мебошад*;
- В) Калимаҳои синонимӣ;
- С) Калимаҳои сермаъноии забонро мегӯянд;
- Д) Калимаҳои ба ҳам зидмаъноро мегӯянд.

31.Экзотизмҳо чист?

- А) Калима ва ибораҳое, ки аз забонҳои дигар дар гуфтори ин ё он маҳал иқтибос шудаанд*;
- В) Калимаҳое, ки аз шеваҳои гуногуни забон гирифта шудааст;

- С) Калимаҳои архаистии забон;
- Д) Калимаҳои умумистеъмоли забони тоҷикӣ.

32.Эмфаза гуфта чиро меғӯянд?

- А) Ҷудо кардани қисми аз ҷиҳати маъно муҳими гуфтор тавассути оҳанг, такрор, ки ба суҳан ҷозибаро медиҳад;*
- В) Задаи калимаро меғӯянд;
- С) Дар забон бисёр истифодабарии синонимҳоро меғӯянд;
- Д) Оҳиста ва заданок талаффуз гардидани баъзе калимаҳои таркиби луғавии забонро меғӯянд.

33.Этимология чиро меомӯзад?

- А) Як соҳаи забоншиносӣ, ки таърихи пайдоиши калимаҳо, сохти мабдаӣ, вазҳи тасмия ва робитаи маъноии онҳоро меомӯзад;*
- В) Илм дар бораи тартиб додани луғатҳои мухталиф;
- С) Як соҳаи забоншиносӣ, ки калимаҳои кӯҳнаро меҳмӯзад;
- Д) Соҳаи забоншиносииест, ки калимаҳои таърихи ро меомӯзад .

34.Антонимҳо гуфта чиро меғӯянд?

- А) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;*
- В) Калимаҳои якхеларо меноманд;
- С) Калимаҳои маҷозиро меғӯянд;
- Д) Калимаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздикро меғӯянд.

35.Арго чи гуна забон аст?

- А) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;*
- В) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;
- С) Калимаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздикро меғӯянд ;

Д) Калимаҳои маҷозиро меғӯянд.

36. Архаизмҳо чист?

- А) Унсурҳои забонии (калимаҳо, ифодаҳо) қўхнашудае, ки аз истеъмол баромадаанд;*
- В) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;
- С) Калимаҳои маҷозиро меғӯянд;
- Д) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст.

37. Архаизмҳои луғавӣ калимасозӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки маънояшон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозияшон тағйир ёфтааст;*
- В) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;
- С) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд;
- Д) Унсурҳои забонии (калимаҳо, ифодаҳо) қўхнашудае, ки аз истеъмол баромадаанд.

38. Архаизмҳои луғавӣ савтӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки маънои пешинаашон маҳфуз мондааст, қолаби овозияшон тағйир ёфтааст;*
- В) Калимаҳое, ки маънояшон маҳфуз мондааст, аммо қолаби калимасозияшон тағйир ёфтааст;
- С) Забони махсуси баъзе гурӯҳҳои иҷтимоӣ касбӣ, ки аз таҳрифи унсурҳои як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат аст;
- Д) Калимаҳое, ки маъноҳои ба ҳам зид доранд.

39. Архаизмҳои луғавӣ чиро мефаҳмонад?

- А) Калимаҳои кӯҳнашуда – аз истеъмол баромадае, ки дар забони муосир муродифҳои худро доранд;*
- В) Калимаҳои навро меғуянд;
- С) Калимаҳои таърихи ро меғуянд;
- Д) Калимаҳои камистеъмолро меғуянд.

40. Архаизмҳои семантикӣ чист?

- А) Калимаҳое, ки дар забони муосир маҳфуз мондаанду маънои аввала-пешинашон аз истифода мондааст;*
- В) Калимаҳои навро меғуянд;
- С) Калимаҳои камистеъмолро меғуянд;
- Д) Калимаҳои таърихи ро меғуянд.

41. Асос гуфта чиро меғуянд?

- А) Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавии моддӣ алоқаманд буда, пеш аз морфемаҳои шаклсоз (анҷомаҳо) қарор дорад;*
- В) Қисми асосии ҷумларо меғуянд;
- С) Дар ҷумлаҳо калимаҳои маънобардорро меғуянд;
- Д) Қисми асосии калима, ки бо он маънои луғавӣ надорад.

42. Варваризм чист?

- А) Калимаи ёифодаи иқтибосие, ки бо сабабҳои мутобиқ нашудан дар забони иқтибосгиранда ба иллати мушкilotи дастурӣ ҳазм нашудаанд;*
- В) Калимаҳои кӯҳнаи таркиби луғавии забон;
- С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;
- Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

43. Вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ чист?

А) Вариантҳои воҳиди фразеологӣ қолабҳои аркибан тағйирёфтаи ҳамон як фразеологизм мебошанд ва аз ҳамдигар, пеш аз ҳама, аз инвариант – асоси қолабии фразеологизм бо чанд ҷузъ, ё унсуре грамматикӣ худ фарқ мекунанд;*

В) Синонимия дар фразеология;

С) Ба якчанд маъно истифода бурда шудани як ибораи фразеологӣ;

Д) Ба ҳам муҷобил омадани маъноҳои як ё якчанд вариантҳои фразеологӣ.

44. Вариантҳои морфемаҳои гуфта чиро мегӯянд?

А) Анвои гуногуни морфема (пешванду пасвандҳо), ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ фарқ мекунанд;*

В) Синонимияро дар лексикология мегӯянд;

С) Дар чандин маъно кор фармуда шудани як морфемаро гӯянд;

Д) Сермаъногии морфемаҳоро гӯянд.

45. Вулгаризм гуфта чиро мегӯянд?

А) Калима ва ифодаҳои дағалу ғўшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;*

В) Калимаҳои кӯҳнаи таркиби луғавии забон;

С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;

Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

46. Диалект чист?

А) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;*

47. В) Калимаҳои кӯҳнаи таркиби луғавии забон;

48. С) Калимаҳои аз истеъмол бромада;

49. Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

50.Диалектизмҳо чист?

- А) Калимае, ки аз шеваю лаҳҷаҳои гуногун дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаҳои муайяни услубӣ: барои ба вучуд овардани обуранги хоси ин ё он маҳал, барои тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд;*
- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калима ва ифодаҳои дағалу ғӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;
- Д) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд.

51.Диалектизмҳои фразеологӣ гуфта чиро меғӯянд?

- А) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд;*
- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калима ва ифодаҳои дағалу ғӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;
- Д) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки хоси лаҳҷаҳои ҷудогонаанд.

52.Жаргон чист?

- А) забоне, ки аз унсурҳои тағйири шаклкардаи як ё якчанд забонҳои табиӣ иборат буда, бештар дар муомилоту гуфтори шифоҳии гурӯҳҳои ҷудогонаи иҷтимоӣ қор ғармуда мешавад;*
- В) Калимаҳои кӯҳнаи таркиби луғавии забон;
- С) Калимаҳои аз истеъмол ғромада;
- Д) Калимаҳои умумистеъмолии таркиби луғавии забон.

53.Историзмҳо чист?

- А) Калимаю ифодаҳои таърихӣ, ки манбаи материалии онҳо қайҳо барҳам хӯрдааст;*
- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои қами мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калима ва ифодаҳои дағалу ғӯшхароше, ки аз доираи лексикаи забони адабӣ берун меистанд;
- Д) Ибораҳои рехтаю устуворе, ки ҳосилҳои ҷудогонаанд.

54. Калима чист?

- А) Калимаҳо аз воҳидҳои асосӣ муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд;*

55. Калимаҳои аморфӣ чист?

- А) Калимаҳои, ки ягон категорияи морфологӣ надоранд. Аз ин рӯ, чунин калимаҳо ба ин ё он ҳиссаи нутқ нисбат намедиханд;*
- В) Калимаҳо аз воҳидҳои асосӣ муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд;
- С) Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарию одӣ ва муносибатҳои маҳрамонаи одамон ба қор бурда мешаванд;
- Д) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои қами мардум, дар ҳудуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад.

56. Калимаҳои гуфтугӯӣ чист?

- А) Вожаҳои гуфтугӯӣ дар муомилоти ҳаррӯза, мавриди сӯҳбатҳои муқаррарию одӣ ва муносибатҳои маҳрамонаи одамон ба қор бурда мешаванд;*

- В) Як навъи забони умумихалқӣ, ки дар байни гурӯҳҳои ками мардум, дар худуди ба ҳамдигар алоқаманд истифода бурда мешавад;
- С) Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон буда, дар қиёси воҳидҳои дигари забон бо мустақилияти бештари худ фарқ карда, дар қолабҳои овозии устувор системаи маъноҳои гуногунро ифода меkunанд;
- Д) Калимаҳое, ки ягон категорияи морфологӣ надоранд. Аз ин рӯ, чунин калимаҳоро ба ин ё он ҳиссаи нутқ нисбат намедиҳанд.

57. Калимаҳои сермахсул гуфта чиро меғӯем?

- А) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд;*
- В) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;
- С) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;
- Д) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд.

58. Калимаҳои каммахсул чист?

- А) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;*
- В) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;
- С) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;
- Д) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд.

59. Калимаҳои сода гуфта чи гуна калимаҳоро меғӯем?

- А) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;*

- В) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд;
- С) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;
- Д) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд.

60. Калимаҳои сохта гуфта чи гуна калимаҳоро мегӯем?

- А) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;*
- В) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд;
- С) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;
- Д) Калимаҳое, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода мешаванд, то андозае оммафаҳманд.

61. Калимаҳои умумистеъмол чист?

- А) Маҷмӯи ҷунин калимаҳои забони адабӣ, ки дар ҳама мавриди нутқ, чи нутқи хаттӣ ва шифохӣ, чи услуби баланд ва чи услуби паст ба кор бурда мешавад;*
- В) Калимаҳое, ки бо ёрии пешванду пасвандҳо аз калимаҳои содаю асосҳои феълӣ сохта мешаванд;
- С) Калимаҳое, ки кўҳна буданашон аён мешаванд, гурӯҳи ғайри фаъоли таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд;
- Д) Калимаҳое, ки ба ҷузъҳои маънодор – морфемаҳо ҷудо намешаванд.

62. Лексика чист?

- А) Маҷмӯи калимаҳои забон, таркиби луғавии забон;*

- В) Калимаҳои умумистеъмоли забон;
- С) Шакли хаттии овоз;
- Д) Асоси таркиби луғавии забон.

63. Луғати чаппа чӣ гуна луғат аст?

- А) Луғате, ки дар он тартиби алифбоии мавод нигоҳдошта мешавад, аммо аз рӯи аввал не, балки интиҳои калима;*
- В) Луғати калимаҳои аз истеъмол баромада;
- С) Луғати тафсирии як забон;
- Д) Луғати калимаҳои иқтибосии як забон.

64. Мафҳум чист?

- А) Ифода, маънои тасаввуркардашуда, ки дар асоси ҳаёлот, андеша ба вучуд омадааст; маънои амиқи предметӣ надошта; ифодаи ҳаёлӣ, тасаввурӣ аст;*
- В) Чизи фаҳмо;
- С) Калимаҳое, ки маънои муайян доранд;
- Д) Калимаҳои таркиби луғавии забон.

65. Омографҳо чист?

- А) Калимаҳое, ки аз ҷиҳати навишту имло ба ҳамдигар монанд буда, бо ягон унсури талаффузашон аз ҳам фарқ меkunанд;*
- В) Антонимҳоро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон якхела.

66. Омонимияи воҳидҳои фразеологӣ гуфта чиро мегӯянд?

- А) Ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологии аз ҷиҳати шакл ва талаффуз ба ҳам монанд, вале аз бобати маъно гуногун;*

- В) Воҳидҳои фразеологии ба ҳам зидро мегӯянд;
- С) Воҳидҳои фразеологии ҳаммаъно;
- Д) Вариантҳои дар фразеология.

67.Омонимҳо гуфта чиро мегӯем?

- А) Калимаҳое, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ё қаробатдоранд;*
- В) Калимаҳои муқобилмаъноро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

68.Омофонҳо чи гуна калимаҳоянд?

- А) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;*
- В) Калимаҳои муқобилмаъноро мегӯянд;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

69.Ономастика чист?

- А) Бахши забоншиносиро гӯянд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;*
- В) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад;
- С) Калимаҳои синонимии забон;
- Д) Калимаҳои талаффузашон ҳархеларо мегӯянд.

70.Орфоэпия чист?

- А) Маҷмӯи қоидаҳои талаффузи адабии ин ё он забони милли, ки ягонагии сохти овозии онро таъмин мекунад;*

- В) Бахши забоншиносиро гўянд, ки ба омўзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;
- С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои чудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;
- Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

71. Паронимҳо чи гуна калимаҳоянд?

- А) Ду ва зиёда калимаҳои аз бобати таркиби овозӣ ба ҳам наздик, вале аз ҷиҳати ифодаи маъно ба кулӣ фарқкунанда;*
- В) Бахши забоншиносиро гўянд, ки ба омўзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;
- С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои чудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;
- Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

72. Реша чист?

- А) Ҳиссаи маънидор, қисми асосии калима, ки ба дигар ҳисаҳои (морфемаҳои) мафҳуми мустақилдошта тақсим намешавад;*
- В) Бахши забоншиносиро гўянд, ки ба омўзишу таҳқиқи ҳамаи анвоъ ва шаклҳои исмҳои хос машғул аст;
- С) Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои чудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд;
- Д) Бахши забоншиносӣ, ки калимаҳои муқобилмаъноро меомӯзад.

73. Қатори рехтаҳои фразеологиро нишон диҳед:

- А) аз девор сояи касеро тарошидан*

- В) арақи чабин, аз рӯи об баромадан
- С) марги муш, захри мор
- Д) ғам хӯрдан, афсӯс хӯрдан

74. Калимаҳои антонимро номбар кунед:

- А) нукта, нукта
- В) нӯшидан, хӯрдан
- С) рафтан, истодан*
- Д) гирифтани, омадан

75. Кадоми ин калимаҳо синоним шуда метавонанд:

- А) чашм, дил, сар
- В) рафтан, дидан
- С) каядум, ногуфтани
- Д) шод, хурсанд*

76. Кадоми ин калимаҳо сермаъноанд:

- А) қишлоқ, ноҳия, туман
- В) сар, чашм, даст*
- С) шеър, ашъор, шоир
- Д) хабар, чонишин

77. Калимаҳои русӣ-интернатионалӣ дар кадом соҳаҳои хоҷагии халқ вомехӯранд:

- А) дар ҳама соҳаҳо*
- В) дар соҳаи маориф
- С) дар соҳаи спорт
- Д) дар соҳаи хоҷагии қишлоқ

78.Кадоми ин калимаҳо ўзбекианд:

- А) бутун, бой*
- В) дебо, деҳа
- С) ишқ, шеър
- Д) китоб, посбон

79.Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи «Ғиёс-ул-луғот»-ро муайян кунед:

- А) зиёда аз 17 ҳазор калима*
- В) 12 ҳазор калима
- С) 14 ҳазор калима
- Д) 16 ҳазор калима

80.. «Ғиёс – ул - луғот» аз тарафи кадом олим ба хати кириллӣ таҳия шудааст:

- А) Амон Нуров*
- В) Раҳим Чалил
- С) Капранов В.А.
- Д) Рауфов Ҳафиз

81.Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳанги забони тоҷикиро муайян кунед:

- А) 45 ҳазор калима*
- В) 40 ҳазор калима
- С) 42 ҳазор калима
- Д) 35 ҳазор калима

82.Фарҳанг забони тоҷикӣ бори аввал қай нашр шудааст?

- А) соли 1969*
- В) соли 1965

С) соли 1964

Д) соли 1960

83.. Қатори луғатҳои энциклопедиро муайян кунед:

А) фарҳанги адабиёт ва санъат*

В) фарҳанги ибораҳои рехта

С) фарҳанги забони тоҷикӣ

Д) фарҳанги калимаҳои синонимӣ

84.Диалектизмҳои этнографиро нишон диҳед:

А) ошхӯракон, чиллагурезон*

В) нонсандук, чумча

С) гап, шӯридан

Д) қаймоқ, остинча

85.Кадоми ин калимаҳо вулгаризманд:

А) рӯй, чехра, рухсора

В) башара сумот*

С) ҳар доим, ҳар вақт

Д) шахс, боз, хома

86.Фарҳанги ибораҳои рехта аз тарафи кадом олим тартиб дода шудааст:

А) М. Фозилов*

В) Р.Ғаффоров

С) Н. Маъсумӣ

Д) Р. Эгамбердиев

87.Қатори рехтаҳои фразеологиро нишон диҳед:

А) аз девор сояи касеро тарошидан*

- В) арақи чабин, аз рӯи об баромадан
- С) марғи муш, захри мор
- Д) ғам хӯрдан, афсӯс хӯрдан

88. Фразеология бо кадом бобҳои забон алоқа доранд:

- А) бо лексикология*
- В) бо фонология
- С) бо фонетика
- Д) бо калимасозӣ

89. Неологизмҳоро нишон диҳед:

- А) телеграмм, коронавирус*
- В) сир, асрор
- С) деҳа, русто
- Д) қиёфа, афт

90. Кадоми ин калимаҳо ўзбекианд:

- А) бутун, бой*
- В) дебо, деҳа
- С) ишқ, шеър
- Д) китоб, посбон

91. Калимаҳои иқтибосии арабиро нишон диҳед:

- А) ғоида, мактаб*
- В) дониш, шиносӣ, ошноӣ
- С) сар, калла, дил, пой
- Д) адабиётшинос забоншинос

92. Ба таркиби луғавии забон кадом калимаҳо дохил мешаванд:

- A) ҳамаи калимаҳои забон*
- B) калимаҳои сохта
- C) калимаҳои содда
- D) калимаҳои мураккаб

93.Кадоми ин калимаҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил мешаванд?

- A) омадан, дидан, рафтан*
- B) қозӣ, амир
- C) домолло, нимғам, пичӣ
- D) чӯбдаст, бурс

94.Роҳи дуҷуми пайдо шудани синонимҳо

- A) Калимаҳои худӣ бо калимаҳои иқтибосӣ*
- B) бо роҳи омонимӣ
- C) бо роҳи паронимӣ
- D) бо роҳи шаклсозӣ

95.Роҳи якуми пайдо шудани синонимҳо

- A) бо роҳи калимасозӣ*
- B) бо роҳи паронимӣ
- C) дар натиҷаи шаклсозӣ
- D) маъноӣ маҷозӣ гирифтани калимаҳо

96.Кадоми ин калимаҳо синоним шуда метавонанд:

- A) ҳар доим, ҳар вақт*
- B) рафтанд, диданд
- C) чашм, дил, сар
- D) шахс, боз, хома

97.Кадам ин калимаҳо сермаъноанд?

- A) сар, чашм, даст*
- B) кишлок, ноҳия, туман
- C) шеър, ашъор, шоир
- D) хабар, ҷонишин

98. Дар таҳлили лексикӣ асосан кадом чиҳати калима ба эътибор гирифта мешавад:

- A) баромади калима ва маънои он*
- B) сохти калима
- C) чиҳати услубии он
- D) таркиби овозии он

99. Лексикология бо кадом қисматҳои забоншиносӣ алоқа дорад:

- A) бо лексикография*
- B) бо морфология
- C) бо синтаксис
- D) бо услубшиносӣ

100. Лексикология ва вазифаи он

- A) таркиби луғавии забонро меомӯзад*
- B) сохти ибораро меомӯзад
- C) калимасозиро меомӯзад
- D) овозҳои нутқро меомӯзад.

РЎЙХАТИ АДАБИЁТҲО

Адабиёти асосӣ:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. – Душанбе: 1985
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 2. – Душанбе: Дониш, 1985
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 3. – Душанбе: Дониш, 1989
4. Забони адабии ҳоизари тоҷик қисми 1. – Душанбе: 1973.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қисми 2. Синтаксис. – Душанбе: 1984.
6. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик, ҷилди 1, – Душанбе: 2007.
7. Мачитова С. Забони адабии муосири тоҷик (фонетика). – Самарқанд. 2019.-250 с.

Адабиёти иловагӣ:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
5. Воҳидов А. Аз таърихи луғатшависии тоҷику форс. – Самарқанд, 1980.
6. Воҳидов А. Навъҳои фарҳанг. – Самарқанд, 2000.

7. Исматуллоев М. Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1991.

8. Зоҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Матни маъруза – Самарқанд, СамДУ, 2000

9. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насли асри ХI. – Душанбе: Ирфон, 2006.

10. Ниёзмуҳаммадов Б., Рустамов Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забон адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1988.

11. Рустамов Ш. Ҳиссаҳои нутқ ва таснифоти онҳо. – Душанбе: 1999.

12. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1988.

13. Рустамов Ш. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: 1998.

14. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1981.

15. Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣ бандики изофии «и» дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: 1967.

16. Хочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. – Душанбе: Дониш, 1987.

17. Хусейнов О. Категории ҷамъ дар баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1991.

Манбаъҳои ахбори электронӣ:

1. <http://www.foxitsoftware.com>

2. <https://tg.wikipedia.org/wiki/Забоншиносӣ>

МУНДАРИҶА

Сарсухан	4
Мавзӯи 1. Мақсад ва вазифаи фанни забони адабии ҳозираи тоҷик.	6
Мавқеи забони адабии тоҷик дар гурӯҳи забонҳои эронӣ	

Мавзӯи 2. Лексикология (луғатшиносӣ) ва вазифаҳои он. Маънӣ ва мафҳум дар калима	19
Мавзӯи 3. Маъношиносӣ, таснифоти маъноии калимаҳо. Омоним, синоним ва антонимҳо	24
Мавзӯи 4. Таркиби луғавии забон. Унсурҳои лексикаи аслий ва забонҳои дигар	38
Мавзӯи 5. Калимаи сермахсул ва каммахсули забони ҳозираи тоҷик	63
Мавзӯи 6. Лексикаи умумхалқӣ ва шевагӣ	78
Мавзӯи 7. Таснифи шеваҳои забони тоҷикӣ. Луғатҳои диалектологӣ	92
Мавзӯи 8. Термин ва терминология	103
Мавзӯи 9. Маълумот дар бораи воҳидҳои фразеологӣ	114
Мавзӯи 10. <u>С</u> ермаъноии фразеологизмҳо. <u>Ф</u> арҳангҳои фразеологӣ	120
Глоссарӣ	134
Тестҳо	143
Рӯйхати адабиётҳо	168

Содержание

Введение	4
Тема 1. Цель и задача предмета современного таджикского литературного языка. Положение таджикского литературного языка	6
Тема 2. Лексикология (словарь) и ее функции. Значение в слове	19
Тема 3. Семантика, классификация значений слов. Омонимы, синонимы и антонимы	24
Тема 4. Лексический состав языка. Элементы оригинальной лексики и других языков	38
Тема 5. Самое продуктивное и наименее продуктивное слово в современном таджикском языке	63
Тема 6. Общая и диалектическая лексика	78
Тема 7. Классификация диалектов таджикского языка. Диалектологические словари	92
Тема 8. Термин и терминология	103
Тема 9. Информация о фразеологизмах	114
Тема 10. Многозначность фразеологизмов. Идиоматические словари	120

Глоссарй	134
Тесты	143
Список литературы	168

Content

Introduction	4
Topic 1. Purpose and task of the subject of the modern Tajik literary language. The position of the Tajik literary language в группе иранских	6
Topic 2. Lexicology (dictionary) and its functions. Meaning in a word	19
Topic 3. Semantics, classification of word meanings. Homonyms, synonyms and antonyms	24
Topic 4. The lexical composition of the language. Elements of the original vocabulary and other languages	38
Topic 5. The most productive and least productive word in the modern Tajik language	63
Topic 6. General and dialectical vocabulary	78
Topic 7. Classification of dialects of the Tajik language. Dialectological dictionaries	92
Topic 8. Term and terminology	103
Topic 9. Information about phraseological units	114
Topic 10. Polysemy of phraseological units. Idiomatic dictionaries	120
Glossaries	134
Tests	143
Bibliography	168